

ვ.ს. ნალჯანდიანი

თეილისი
ქველ სოესურ
გვერდოჯეუი

უქველესი ღკოიღან
XVIII საუუენის გოლოქლა



სახელმწიფო გამომცემლობა
საბჭოთა საქართველო
თბილისი — 1959

**მთარგმნელები: ნ. ჯანაშია
ე. ცაგარეიშვილი**

რ ე დ ა ქ ტ ო რ ი ს ა გ ა ნ

წინამდებარე თარგმანი, შესრულებული ხელნაწერთა ინსტიტუტის ასპირანტის ე. ცაგარეიშვილისა და აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომლის ნ. ჯანაშიას მიერ, გაკეთებულია ძირითადად სომხური გამოცემის მიხედვით, მაგრამ, ამასთან ერთად, გათვალისწინებულია ყველა ის შენიშვნა (შესწორება-დამატებანი), რომლებიც ავტორმა მოგვაწოდა თარგმნის დროს. ორიოდ შენიშვნა, რომელიც რედაქციას ეკუთვნის, ნაჩვენებია სქოლიოში ვარსკვლავით (*), სხვა შენიშვნები იქვე ავტორისაა.

გ. ა.

საქართველოს დედაქალაქი
თ ბ ი ლ ი ს ი ს
დაბრუნების 1500 წლისთავს.

ორიოდე სიტყვა

საქართველოს უძველესი დედაქალაქის თბილისის შესახებ ძველსა და შუა საუკუნეების სომხურ მწერლობას მრავალრიცხოვანი მასალები და ცნობები შემოუნახავს. მათი შევროვნება, ერთად მოტანა, დაუშვავება და განზოგადება საკმაოდ ძნელი საქმეა. წინამდებარე შრომის მიზანი არ არის ყველა ამ მასალებისა და ცნობების სრული და ამომწურავი გადმოცემა და განხილვა. ამ წიგნაკის მიზანია მკითხველს წარმოუდგინოს მხოლოდ ერთი წყება მნიშვნელოვანი ცნობებისა, რომელიც დაცულია სომხურ მწერლობაში თბილისის ისტორიის შესახებ, დაწყებული ძველი დროიდან ვიდრე XVIII საუკუნის ბოლომდე. აუცილებელია აღინიშნოს, რომ სომხურ ლიტერატურაში შემონახული ეს ცნობები შეეხება უმთავრესად უცხოელთა შემოსევებს, დარბევებს, ტყვეთა წასხმას და სხვ. საქართველოს დედაქალაქის მცხოვრებთა ყოფის, წეს-ადათებისა და სოციალური ისტორიის შემკველი მასალები ჩვენს ლიტერატურაში, სამწუხაროდ, ცოტა შემოინახა (ეს საერთოდ დამახასიათებელია სომხური ლიტერატურისათვის).

საუკუნეთა სიღრმიდან მოდის ორი მოძმე ხალხის, ქართველებისა და სომხების მეგობრობა. იგი ისევე ძველია, როგორც თვით ეს ხალხები. მისი მრავალსაუკუნოვანი ფესვები გადგმულია ძალიან ღრმად და უბსოვარ, წინაისტორიულ დროს აღწევს. ამ მეგობრობისა და ძმობის შესახებ გულითადი სიტყვებით გვიამბობენ სომხურ და ქართულ იატორიულ ძეგლებსა თუ ბატიანეებში დაცული და საუკუნეთა წყვილიდან ჩვენამდე მოღწეული ხალხური გადმოცემები და თქმულებები. სწორედ ასეთი ძვირფასი და ღრმადშინაარსიანი გადმოცემით იწყებს თავის თხზულებას სახელგანთქმული ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი. ამ გადმოცემის თანახმად სომეხთა მამამთავარი ჰაოსი, ქართველთა მამამთავარი ქართლოსი და ექვსისხვა კავკასიელი ხალხის მამამთავრები—ბარდოსი, მოვაკანი, ლეკი, ჰეროსი, კავკასი, ეგროსი ღვიძლი ძმები იყვნენ, ნოეს შთამომავალი თარგამოსის ძენი. „ამათ თვსთა ერთი იყო მამა, სახელით თარგამოს“ — წერს ისტორიკოსი. ბაბილონის გოდლის მშენებლობის შარცხით დაშთავრების შეპდეკ, განაგრძობს მროველი, თარგამოსნა თავისი ქვეყანა გაუნაწილა თავის რვა შვილს, რომელნიც ნებროთის მორჩილებაში იყვნენ.

ერთ მშვენიერ დღეს ჰაოსმა შემოიკრიბა ძმები და ასეთი სიტყვებით მიმართა მათ:

„მისამინეთ მე, საკუთარნო ჩემნო, მოგვცა ჩვენ ღმერთმა ძალი და ხალხი მრავალი, და ეხლა იმ მოწყალებისათვის ღვთისა, რომელიც ჩვენდაა, ნუ ვემონებთ უცხოს (ვისმე), ჭეშმარიტ ღმერთს გარდა“.

[აქლაროიძე ხნბ, ზაირაყასთე ჯამ, აწაღასიქ ხთ მხღ ასათოლასტ დაროიქისს და ძიღიქიღიღე რადმამ. და არღე ქასან იღიღიქისხან ასათოლიქ, ირ ჯი ქხერაქ მხერ, მქ მარაქხედიღ ასთარქი, აქ ასათოლიქ ზემარსიქა] .

უცხოთა მონობაში მყოფმა დევგზირმა ძმებმა მოისპონეს ჰაოსის მოწოდება და მოიწონეს იგი. მათ უარი განუცხადეს ნებროთს ხარკის მიცემასა და მორჩილებასზე, და განუდგნენ მას. ამ უკანასკნელმა გაიგო რა მათი ურჩობის ამბავი, ღიდად განრისხდა და მათ წინააღმდეგ თავისი ბუმბერაზები გააგზავნა. მაგრამ ისინი ვერაფერს გახდნენ ძმების წინააღმდეგ. ამჯერად ურჩი ძმების დასასჯელად თითონ ნებროთი წავიდა. სიმართლისათვის მებრძოლი ჰაოსი და მისი ძმები არ შემდრკალან. ჰაოსმა მოკლა ნებროთი და, ამგვარად, გმირი ძმები განთავისუფლდნენ საქულველი მტარვალისაგან.

ამის შესახებ ლეონტი ამბობს:

„დაეთანხმა ყველა (ჰაიკის რჩევას), განუდგნენ და აღარ მისცეს ხარკი; გადმოიყვანეს თავისკენ გარეშემო მყოფი ტომებიც. ესჰა ნებროთს, განრისხდა. შეყარა ბუმბერაზთა და მდაბიოთა დიდი სიმრავლე და მოჰმართა მათ, მოვიდა ატრპატაკანის ქვეყანაში. ჰაიკი კი თავისიანებით მას(ის)ის ძირს იდგა. გაგზავნა ნებროთმა სამოცი გოლიათი ღიღდალი სიმრავლით; შეეჭახნენ ერთიმეორეს საშინელი და სასტიკი კვეთებით, თითქოს ღრუბელთა ქუხილის ხმაო. ორივე მხრით ურიცხვი და უამრავი ამოწყდა. ჰაიკი კი თავისიანების უკანა მხარეს იდგა, განამტკიცებდა და

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლეულია და ლექსიკონით გამოსცა ილიოზაძე, თბილისი, 1953 წ., გვ. 8 — 9.

ამხნევებლა (მათ). როგორც ელვა დაპქროდა თვით
გარეშემო და დასცა სამოცი გოლიათი მთლიანად მა-
თივე ლაშქრით. ლეთის მადლით შევიდივე ღვიძლი ძმა
ლუნებელი ვადარჩა და იდიღებუნენ თავიანთ
მხსნელს, ყოვლის მპყრობელს. გაიგო ეს ნებროთმა,
დიდად შეშფოთდა და თითონ მიჰმართა ჰაიკს. მის კი
არ მკაყადა მძებრი ლაშქარო და მას(თ)ის ზუევბის
ნაპრალებში გაჰაგრდა ნებროთი თავით ფეხებამდე
რკინის ზაქურვლით იყო შექურვილი. დაღვა ერთი
ბორცვის ძირში და მოუწოდა ჰაიკს, ძველებურად და-
მორჩილებოდა. მაგრამ ჰაიკმა პასუხი არ გასცა მას
და უთხრა თავის ძმებს: „გამიმავრეთ ზურგი, ნებრო-
თისკენ ვეშევი“. წავიდა, მოუახლოვდა მას, დასცო
ისარი გულის ფიტარს და ელვის სიწრაფით გაეცლო,
როგორც მზის სხივები სარკმელს. (ნებროთი) მაშინ-
ვე გადავარდა და სული განუტევა. მთელი მისი ზანა-
კი დაეცა, და თორგომ(ოს)ის სახლი უზრუნველ
იქნა და მოისვენა (მან)“.

*«ესე ზაღანხეგან ამხნეგხან, აყათამრხალ ეხთონ ეღ-
ზარკნ, არკხალ ქინგხანს ვერეჟსკაჟ ადგან: ესე ითხალ სხერ-
იოქსაჟ რარკაგაღ. სე არარ ამრეჟ რადიამ ზასკაჟეჟ სე
ქათონაღანეჟე, სე ეჟამხაგე ექერაჟ სოგა, სე ხსნე ქსთორ-
აყათასკან აუქარან: ესე ზაჟკნე კაჟე იქოჟიქნე აო ითნ
შათხაგე: ესე აოაგხაგე სხერიოქსე ქაქსიონ ზასკაჟ ეიოქიქე
რადიოქსამარ. სე ქათინხაღე ექამხანსე აზადეხს სე საათიქ
რატამარ ირისე გბაჟნე ირიომანსე ამაჟე. სე ხეხსე კითორაბ
ხრკიფიანსე კიოქმანსე ანქილ სე ანჯამარი: ესე ზაჟკნე კაჟე
ეხთოათი კიოქმანსე იქოგნე. სე სოთაჟინეგხალ გაჟაღებერ. სე
ინგნე ირისე გკაჟბასკანე საყათასკეტერ ჯორეჟანსკე, სე რსკხსოქე
ღასკაჟანსე ქაქსიონ ვარაღანსე იქინხანსე მინჯსე ექაჟათ,
ხეჟანხეჟინ ზარაღათიქნე იღე მნაგხალ ჯნორჩიქნე სსათი-
ბოქ, სე ფიანე თაჟინ ქიქიოქინ იქინხანსე ამხნასკაქი: ესე
ითხალ სხერიოქსე ქოქიქნეგაჟ ეოქ სე ეჟამხაგე ინგნეჟინ ექერაჟ
ზაჟკინე: ესე სე, იღე ითხიოქ ვარაღანსე ირისე გნორაჟანსე, ამრ-
ნაჟე ექერეოქსე ბოქინსე შათხაგე: ესე სე სხერიოქსაჟე საჟა-
თაღინხაღ, კიოქ ქათინხალ ხრკაქსოქე ეოქინსე მინჯსე გვაგაქსნე,
ხიანსერ ეოქ მქე რეოქ, კიოქერე გზაჟკნე ქათინხანსე ზანაღანე-
ქინსე: ესე ზაჟკნე იღე ხო აყათასქანსე სე, აჟე ასე გეღ-*

ქარას ჩი: «მძრავიუტერ უჩა ქათიასთ კიღმანტ; კ ჩჯა-
ხნამ ხა ათ სხერიქჷ»: ხ ს ჩნგნ ხერქაქერ მხრბხსაქერ ათ სა,
კ სხთი ს ზარქანტერ ქ ქხრეკ თაქათასკაფ სრთინ, კ ჯხუთა-
ქი ანგიფანტერ ქაქი ქ [ოქასანგიქფა არხფასქსაფაქათა, კ
ჯრქხალ ათქამაქს ყიქერ ფქონჯნ, კ ანსკა რთორ რანსაქს
ქორ, კ თონს ზორფომეკ ქანჩიფა ხრხალ ზანფქჩინა]¹.

ნებროთის მოკვლის შემდეგ დევგმირმა ძმებმა, თარგამო-
სის შვილებმა, თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ თავიანთი
ქვეყნების მოშენება და კეთილმოწყობა დაიწყეს. უძველესი
გადმოცემის თანახმად ეს ძმები, შემდეგ კი მათი შთამომა-
ვალნი, დიდის სიყვარულით ცხოვრობდნენ და გაქირავების
უაშს ერთმანეთს ძმურ დახმარებას უწყევდნენ.

მაგალითად, ლეონტი მროველი ერთ ასეთ შემთხვევაზე
გვიამბობს შემდეგს:

„მაშინ გაძლიერდა ხაზართა ტომი, ებრძოდა ლე-
კებსა და კოვკასის ტომებს, რომლებიც ჩაცვივდნენ
გასაჭირში და სთხოვეს თორგომ(ოს)ის სახლის ექვს
ტომს, რომლებიც იმ დროს მხიარულებასა და მშვიდო-
ბიანობას მისცემოდნენ, მისულოყენენ მათ საშველად.
ისინი წავიდნენ კიდეც გულშოდგინედ და მზა აკაზმუ-
ლობით, გადაიარეს კავკასის მთა, მოარბიეს ხაზართა
ქვეყანა ტირეთისის შვილის დუწუჯის ხელით, რომელ-
მაც მოუწოდა მათ დასახმარებლად“.

[*აშაქსმ ძამანსაქი რაორაფხალ აფგნ სხაფრაფ კიიქჩხ
რნო აფგინ სსკაფ კ კიქკასიო. ირე ანსკხალ ქ კარქს,
ჩნფქერ არარჩინ ქ თონს ზორფომეკ ქხე აფფაფ, ირე ქ
ჩნგიქსხან ს ქ ქაფაფიქსხან კაქინ ქათორას ქაქნიიქს,
ფალ აფგნხ ქიფა: ირე კ ჯიფან ქსკ ქაქქაროქსხამე კ
კაფმ აქათრასათოქსხამე, კ ანგჩინ რნო ქხანს კიქკასიო,
კ ფხრხეჩინ ფსრქჩრინ სხაფრაფ ქ ძხინ რიბოქჩხ, ირეოქენ
სქრქქხიოქ, ირ კიოქაფე რნიას ქაფგნსკანოქჩინა]².*

ასევე იყო შემდგომ საუკუნეებშიც. თუ მოვლენათა მსვლე-
ლობაში რომელიმე მოძვე ხალხთაგანი მძიმე მდგომარეობაში
ჩავარდებოდა, დანაჩენები ისწრაფოდნენ დაუყოვნებლივ

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 9 — 11.

² ი ქ ვ ე, 83. 14 — 15.

დახმარება გაეწიათ მისთვის. საუკუნოვანმა მეზობლობამ, მტკიცე ეკონომიურმა, პოლიტიკურმა და კულტურულმა კავშირმა, უწყვეტმა ურთიერთობამ, უცხოელი დამპყრობლებისა და ასიმილატორების წინააღმდეგ საერთო ძალებით წარმოებულმა ბრძოლამ, უფრო და უფრო განამტკიცა მოძმე ხალხების უანგარო მეგობრობა და წმინდა სიყვარული. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამიერკავკასიის ხალხების სამხედრო კავშირის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია. მტრის თავდასხმათა წინააღმდეგ წარმოებული სამეკდრო-სასიცოცხლო ბრძოლის გმირულ მატინეში ოქჩოას ასოებითაა ჩაწერილი ამიერ-კავკასიის ხალხების ურთიერთდახმარების ამსახველი ფურცლები. საუკუნეთა განმავლობაში მხარდამხარ იბრძოდნენ ისინი თავისუფლებისა და სიპართლისათვის. იბრძოდნენ ბაბილონისა და აქემენური სპარსეთის, რომისა და სასანური სპარსეთის, ბიზანტიისა და არაბების, სელჩუკებისა და მონღოლების, თათრებისა და თურქების და სხვა დამპყრობლებისა და ასიმილატორების წინააღმდეგ.

თითქმის ერთნაირი იყო ქართველებისა და სომხების ჰწარე ისტორიული ზვედრი. ისინი მუდამ ერთად იყვნენ, ლხინშიცა და გაჭირვების ეამსაც. ამ ორი ხალხის საბრძოლო თანამეგობრობა და ურთიერთკავშირი იყო ხსნის ის მნიშვნელოვანი მძლავრი რგოლთაგანი, რომლის საშუალებითაც ამ ხალხებმა თავი დააღწიეს ურიცხვსა და უამრავ განსაცდელს, გადარჩნენ და მოაღწიეს ჩვენს ნათელ დღეებად.



საქართველოს უძველესი დედაქალაქი თბილისი ორი მოძმე ხალხისათვის მეგობრობის ერთგვარ სიმბოლოდ იქცა. ქვეშაარტად, ამიერკავკასიის ხალხების ძმობის აკვანია ათას ერთი სასწაულითა და ჯადოთი აღსავსე ეს ქალაქი. საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს დედაქალაქში ქართველი და სომეხი ერთმანეთის გვერდით საერთო აზრითა და ოცნებით ცხოვრობდა, ერთი საზრუნავითა და ტკივილით იტანჯებოდა. ისინი მუდამ იყოფდნენ როგორც ბედის სიმუხთლეს, ისე გამარჯვებათა სიამეს.

ცნობილია, რომ თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის მიზეზით, სომხეთი პირველი ხედებოდა უცხოურ შემოტევებს და პირველივე ლებულობდა ამერიკაცკასიაში შემოჭრილ ურდოთა დარტყმებს. გასაგებია, რომ ამ გარემოებამ არსებითი როლი ითამაშა სომეხი ხალხის მწარე ხვედრში. ჯერ კიდევ ადრეულ საუკუნეებში სახელმწიფოებრივობისა და დამოუკიდებელი პოლიტიკური მმართველობის დაკარგვის შემდეგ მუდამ მოსალოდნელი და მოულოდნელი თავდასხმების საფრთხის წინაშე მდგომი სომეხი ხალხი ძალიან ხშირად იძულებული იყო თავისი მშობლიური ქვეყანა, საკუთარი სახლი და კარი მიეტოვებინა ხოლმე და თავისუფლება უცხო ცის ქვეშ ეძებნა. და ამ სწორედ ასეთ დროს, ჩვენი ხალხის ისტორიის მწარე და მძიმე წუთებში, მოძმე ქართველი დაუყოვნებლივ და სიყვარულით უწვდიდა სომეხს დახმარების ხელს. არ ყოფილა არც ერთი შემთხვევა, რომ ქართველთა დედაქალაქის სტუმართმოყვარე კედლებს უარი ეთქვათ და არ შეეფარებინათ მტრის მახვილს გადარჩენილი და შემწეობის მთხოვნელი სომეხი. საუკუნეთა განმავლობაში ამ განსაცვიფრებელ ქალაქში სომეხი უხვად სარგებლობდა ქართველის გულლია სტუმართმოყვარეობით და სამაგიეროს უხდიდა თავისი წმინდა, უანგარო სიყვარულითა და სანაცვლო დახმარებით. ეს არის მიზეზი იმისა, რომ თბილისი მუდამ ასე ძვირფასი იყო არა მარტო თბილისელი ქართველისათვის, არამედ მისი თანამოქალაქე სომხისათვისაც. სავსებით ცხადია, თუ რატომ აყენებდა თბილისის თავზე მოწეული განსაცდელი და ქირი უსოდენ ღრმა კრილობას არა მარტო თბილისელი ქართველის, არამედ მისი თანამოქალაქე სომხის გულსაც. და პირიქით, ქართველთა დედაქალაქის ყოველი წარმატება სიხარულით აღაფრებდა არა მარტო თბილისელ ქართველს, არამედ მის მეზობელ სომეხსაც.

სომხური წერილობითი წყაროების შესწავლა ჩვენ საკვირველსა და უმაგალითო მოვლენას გვიჩვენებს: სომხურ ლიტერატურულ ძეგლებსა და მხატვრულ შემოქმედებაში ამა თუ იმ სახით თავისი ასახვა პოვა თბილისის ისტორიის თითქმის ყოველმა თვალსაჩინო მოვლენამ. მართლაც, ძნელია მო-

ინახოს თბილისის ცხოვრებაში მომხდარი ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ამბავი, რომელსაც გამოძახილი არ ეპოვოს ძველსა და შუა საუკუნეების სომხურ მწერლობაში. კეშპარიტად ძნელად მოიძებნება რომელიმე სხვა ქალაქი, რომლის ცხოვრება და ისტორია ესოდენ დიდ ინტერესს იწვევდეს სხვა ხალხში (თუნდაც მეზობელ ან მოძმე ხალხში). აღსანიშნავია, რომ თუკი ისტორიკოსები რომელიმე მოვლენას მისი უმნიშვნელობის გამო თავისი ყურადღების ღირსად არ ჩასთვლიდნენ და თავიანთ თხზულებებში არ შეიტანდნენ, იგი მაინც თისახებოდა ხოლმე სხვადასხვა დროსა და სრულებით სხვადასხვა ადგილას გადაწერილ ხელნაწერთა კიდევებზე, კაბადონების აშოებზე, ანდა მინაწერებში. რომელიმე უდაბნოს ანუ სავანის ვიწრო და ყოყ კედლებში მყოფი გადამწერი, რომელიც ხშირად თბილისს ყურპოკვრით თუ იცნობდა, მაინც იხსენებდა ხოლმე მას ამა თუ იმ ამბავთან დაკავშირებით. მრავალრიცხოვან სომხურ ხელნაწერთა ანდერძებში გადამწერლები აუცილებლად სთვლიდნენ აღენიშნათ, რომ ეს ხელნაწერები თბილისში ყოფილან გადაწერილი. ქართველთა დედაქალაქის სახელს ისინი ახსენებდნენ სულ სხვადასხვა გარემოებებთან დაკავშირებით.

აი, მაგალითად, რას წერს XIV საუკუნის დასაწყისში თბილისში გადაწერილი ხელნაწერის გადამწერი იმავე ხელნაწერის ანდერძში:

„აწ დაიწერა ესე საბეფო ქალაქ თბილისში ხაჩატურ დიაკვნის, ცოდვილისა და გამოუსადეგარი მწერლის მიერ... დაიწერა სომეხთა „ჩწგ“ (1304) წელსა, აგვისტოს 9-ს, სომეხთა ჰეთუმისა და ქართველთა დავით მეფეების დროს“.

[«სიღვ ვრხეაი სა ხ შაყათორასკან ვაღაგა ხ ნაქიხა, ბნოამპ ხაჯათორ ასრქასაფი, მხეიფხაქ ს ანაქითან ვრქი... ვრხეაი ხ შიოხ ჯაიფ 204 (1304) ხ. კასდიასთი 9 (9), ხ შაყათორიქხანს ჯაიფ ჯხქმიო ს ორასგ' ოას-ქი...»¹.

¹ XIV საუკუნის სომხურ ხელნაწერთა ანდერძები, ნაწილი პირველი, შეადგინა ლ. ს. ხ ა ი კ ი ა ნ მ ა, ერევანი, 1950 წ., გვ. 28 (სომხურ ენაზე).

ერთი ხელნაწერი სახარების გადამწერი კარაპეტ ალთამარელი აღნიშნავდა:

„უფალი ღვთის მადლით დავიწყე და მისივე მოწყალეობით დავამთავრე სომეხთა „პძა“ (1432) წელს, აგვისტოს თვის 16-ს. დაიწერა სახელით ოდენ ბერის კარაპეტის ხელით დედაქალაქ თბილისში ბატონ სოლაღანთ მონასტერში“.

[*«სწორჩილ თხაიან ასყაყ დ ილირილიწხამარ თხაიან ამოთბიქ კათარხეჩი ქ 92ს (1432) შიასკანსი ჴაიცი, კაღითთი ამითი ქ 16; ჴრხეაღ ბხიამარ სოთასნიან სურსღაქი კარაპეტის, ქ მაქრაპაღაგა სქიქი, ქ ქანგაყარინ საოღანხე...»*]¹.

ხოლო ერთი სხვა ხელნაწერის ანდერძში, რომლის გადამწერია ვინმე ჰოვანესი, ვკითხულობთ:

„მომიხსენეთ მეცა, ცოდვილი მწერალი ჰოვანესი, და ჩემი მშობლებო, რომელმაც ეს წმინდა სახარება დავწერე და დავამთავრე დედაქალაქ თბილისში წმინდა მოწყალე ღვთისმშობლის საფარველ ქვეშ სომეხთა „პღზ“ (1447) წელსა“.

[*«...შქხხეჩქ დ ღქს ღშიქჩანსსქა მსღაყარო ვრქუა დ ღბსაღღანს ქამ, ირ ღსოიქრ თახთარანსა ვრხეჩი დ სააქრთხეჩი ქ მაქრაპაღაგა სქიქიქი რნღ ჴიქანსხაღ კამაქკათარ სოიქრ. სკათოღბაბნსიქი ქ შქქი ჴაიცი 922 (1447)»*]².

ასევე სხვა უამრავი ხელნაწერების ანდერძებში გადამწერლები არ ივიწყებენ ახსენონ „ტფხის“ — თბილისი, სადაც გადაიწერა და მოიხატა არც თუ მცირე რიცხვი სომხური ხელნაწერებისა.

ხელნაწერებსა და მათს ანდერძებში თბილისი იხსენიება სულ სხვადასხვა მიზეზის გამო. აი, ანდერძი ერთი ხელნაწერისა, რომლის გადამწერს აუცილებლად ჩაუთვლია განსაკუთრებით ხაზი გაესვა და შთამომავლობის ხსოვნისათვის

¹ XV საუკუნის სომხურ ხელნაწერთა ანდერძები, შეადგინა ლ. ს. ხაჩიკიანი შ.ა. ნაწილი პირველი, ერევანი, 1955, გვ. 420 (სომხურ ენაზე).

² იქვე, გვ. 607.

დაეტოვებინა, ის „წვრილმანი“, რომ მის მიერ გადაწერილი ხელნაწერის ყდის მასალა თბილისიდან იყო მოტანილი. 1185 წელს საღმრთოთაწინააღმდეგობის (არაგაწოტნის ოლქში) გადაწერილი ამ ხელნაწერის ანდერძში. გადაწერილი წერს:

„მოიხსენეთ ძა ჩვენი ჭრისტეს მიჰართ ქარასუნ-
ქი... რომელმაც ამის (ხელნაწერის) დასაჯაზში მასალა
მოიტანა თბილისიდან, ხოლო რგოლი და ღილი —
ანისიდან“.

*[«მხეგრავრს მხრ ჭარასთინეს... არ ვხილ ქაღმიცხან
თირა ხერხრ ჿ ნიქსანავ კ ვაიღ კ კინაკ კსსთი, ქიხხაუქრ ჿ
ქრისათი...»]*

ამრიგად, სომეხი ისტორიკოსები და ინსერტები, მემატი-
ანენი და გადაწერილები მუდამ პოულობდნენ მიზეზს ამა თუ
იმ სახით მოეხსენებინათ ტუხის-თბილისი.

საესებით გასაგებია ის ინტერესი, რომელსაც საქართვე-
ლოს ისტორიით დაინტერესებულნი პირნი იჩენდნენ და იჩე-
ნენ ქალაქ თბილისის ისტორიის მიმართ. საქართველოს დე-
დაქალაქის ისტორიის საკითხებს განიხილავდნენ და განიხი-
ლავენ არა მარტო ქართველი ხალხის ისტორიის საკითხებ-
თან დაკავშირებით, არამედ ისინი წარმოადგენენ სპეციალურ
მონოგრაფიულ გამოკვლევათა საგანსაც. თბილისის ისტო-
რიის ბევრმა საკითხმა თავისი ყოველმხრივი მეცნიერული
ახსნა პოვა, განსაკუთრებით, ერთი წყება ძვირფასი გამო-
კვლევების წყალობით. მართალია, ზოგი მათგანი უკვე მო-
ძველდა (ეს საესებით გასაგები გახდება, თუ ჩვენ ყურადღე-
ბას მივაქცევთ მათი გამოცემის თარიღებს), მაგრამ ისინი
ქართველოლოგიის საღვთესო წარმომადგენელთა კალამს
ეკუთვნიან და დღესაც მრავალმხრივ ინარჩუნებენ სერიოზულ
ინტერესს.

ამ გამოკვლევებიდან, უპირველეს ყოვლისა, გამოჩენილი
ქართველი ისტორიკოსისა და არქეოლოგის პლატონ იოსელი-
ანის შრომები უნდა მოვიხსენიოთ: „Древние памятники

¹ კათალიკოსი გარეგინ I, ხელნაწერთა ანდერძები I, ან-
თილია, 1951, გვ. 509 (სომხურ ენაზე).

Тифლისა“ (СПБ, 1844), „Города, существовавшие и существующие в Грузии“ (Тифлис, 1866), „Описание древностей города Тифлиса“ (Тифлис, 1806). შემდეგ, Дм. Бакრაძე და Н. Берзенов, „Тифлис в историческом и этнографическом отношении“ (СПБ, 1870), „Краткий исторический очерк города Тифлиса“ (в „Сборнике сведений о Кавказе“, т. VI, Тифлис, 1880), Л. М. Меликсет-беков, „Тифлис, его основание и краткий исторический очерк“ (იხ. „Тифлис и его окрестности“, путеводитель, составил И. А. Асланишвили, Тифлис), 1925, М. Полиевктов და Г. Натаძე, „Старый Тифлис в известиях современников“ (Тифлис, 1929), Н. И. Бадриашвили, „Тифлис“ (Тифлис, 1934), მისივე „Тбилиსი“ (1957) და სხვ. თბილისის ისტორიის მთელ რიგ მნიშვნელოვან საკითხებს განიხილავდნენ აგრეთვე ქართველი ხალხის ისტორიისადმი მიძღვნილ თავიანთ კაპიტალურ ნაშრომებში დ. ბაქრაძე, აკად. ივ. ჯავახიშვილი და სხვ.



თბილისის დაარსების ისტორია, ისევე როგორც სხვა უძველესი ქალაქებისა, ბურჟუაზია მოცული. მის შესახებ არსებობს მრავალი ნახევრადზღაპრული ისტორია, ლეგენდა და ხალხური გადმოცემა. საუკუნეთა განმავლობაში, თაობიდან თაობაზე გადაცემით, მათ მოაღწიეს ჩვენს დრომდე. როგორც ყოველი ხალხური გადმოცემა, ისე თბილისის დაარსების ირგვლივ შეთხზული ამბებიც უკიდურესად დიდ ინტერესს იწვევენ თავიანთი ორიგინალობითა და უშუალოდ, თავიანთი მარტივი და სადა აღნაგობით. აი, რას გვიამბობს ერთი ხალხური გადმოცემა ქალაქ თბილისის დაარსების შესახებ: ერთხელ ქართველთა მეფე (მისი სახელი გადმოცემაში ნახსენები არ არის) ნადირობდა ტყეებში, რომლებიც გარს ერტყა იმ ადგილს, სადაც ახლა თბილისია. ნადირობის დროს მეფემ დასჭრა ირემი. დაჭრილმა ირემმა, რომელსაც სისხლი სდიოდა, ჰიაშურა იქვე ახლო თბილ მინერალურ წყაროებს, გადა-

ეშვა ერთ-ერთ მათგანში და შიგ განიბანა კრილობა. ირემი მაშინვე განიკურნა, გაექანა ტყისაყენ და გაქრა. ქართველთა მეფე დაინტერესდა ამ სასწაულით და ბრძანა შეესწავლათ ამ წყაროს წყალი. როდესაც მეფე დარწმუნდა, რომ მას მართლაც ჰქონდა სამკურნალო თვისებები, მისი ბრძანებით დაიწყო ამ ადგილის დასახლება. თბილი წყლების გამო მას უწოდეს თბილისი, ქართული სიტყვიდან ტფილი¹.

ამ ხალხური გადმოცემის ერთ სხვა ვარიანტში თბილისის დაარსება შენდევნიანადაა წარმოდგენილი: იმ ადგილი, სადაც ახლა გაშენებულია თბილისი, უხსოვარ დროში დაფარული იყო დაბურული და გაუვალი ტყით, რომელიც უპარავი ნადირით იყო სავსე. საქართველოს დედაქალაქ მცხეთაში მჭლოში მეფეები ხშირად ნადირობდნენ ხოლმე ამ ტყეში. ერთხელ, აქ ნადირობდა ქართველთა მეფე ვახტანგ გორგასარი (გორგასლანი, ქართული გამოთქმით — გორგასალი). მეფის მონადირე ძალებმა ააფრინეს ხოხობი, რომელსაც გამოუდგა მეფის შავარდენი. მისი ბრძკალებისაგან თავის დასაღწევად ხოხობმა გასწია რაც ძალი და ღონე ჰქონდა, მაგრამ შავარდენი მას არ მოეშვა და ძაღვ ორივე ფრინველი ცის ლაქვარდში გაუჩინარდა. მეფემ და ამისმა ამაღამ დაქარგულ ფრინველებს ძებნა დაუწყეს. კარგა ხნის შემდეგ ისინი ნახეს ერთ იქვე ახლო მყოფ ცხელ წყაროში. თურმე, შავარდენი ისეთი ძალით დასცემია ზემოდან ხოხობს, რომ ვერც ერთ მათგანს თავი ვერ შეუშავრებია, ორივე ჩავარდნილა ამ წყაროში და მის ცხელ წყალში მოხარშულა. მეფემ ყურადღებით დაათვალიერა იქაურობა და სამკურნალო თვისებების მქონე მრავალი სხვადასხვა სიმბურვალის წყარო იპოვა.

აი, ამის გამო გადაუწყვეტია მეფეს ამ ადგილას დაეარსებინა ქალაქი, რომელმაც თავისი სახელი სწორედ ამ თბილი წყლებისაგან მიიღო².

ზედმეტად არ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ქალაქ თბილის-ფაიტაკარანის მიდამოებში არსებული ცხელი წყაროების

¹ იხ. Сборник сведений о Кавказе, т. VI, Тифлис, 1880, стр. 269.

² იხ. Л. М. Меликсет-Богов, Тифлис, его основание и краткий исторический очерк, Тифлис, 1925, стр. 5.

სამკურნალო თვისებების შესახებ გადმოცემა შემონახულია შუა საუკუნეების სომხურ ლიტერატურაშიც. აი, იგიც:

„მაჯთარის ნახლობლად ქალაქ ფაიჯაკარანთან, ერთი ჩინებული თბილი წყაროა. იგი გონჯს, კეთროვანს, ეშმაკეულის მსგავსს, ან სხვა რომელიმე სატკივრით შეპყრობილს, დავრდომილებსა და სხვა ავადმყოფებს ჰყურნავს. მის შესახებ ჰყვებიან შემდეგს. იყო ერთი ყმაწვილი, რომელსაც ჰყავდა და ერთხელ ისინი შარათის მხარეს მიდიოდნენ. უეცრად ამოვარდა ქარიშხალი, ამ ყმაწვილის და ჰაერში აიტაცა და ასე მიჰქონდა დაახლოვებით ერთი საათის განმავლობაში. ძმა კი ქვემოთ მოსდევდა მას, მისთვის არავითარი დახმარების გაწევა არ შეეძლო, მხოლოდ იტრეპლებოდა და გაიძახოდა „ვაი, ჩემო დაოო“. ქარიშხალი მოტყდა. ქალიშვილი მიწაზე დაეცა და სხეულის მთელი ნაწილები დაეპტურა. მაგრამ ძმამ იგი იმ წყალთან მიიყვანა და ისიც განიკურნა მეშვიდე დღეს“¹.

თბილისის დამაარსებელი ქართველი მეფის სახელი არ იხსენიება ქართულ ხალხურ გადმოცემათა ზოგიერთ ვარიანტში, ზოგში კი თბილისის აღმშენებლობა მიეწერება ვახტანგ გორგასალს, რომელიც მეფობდა მეხუთე საუკუნის მეორე ნახევარში. ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ეს გადმოცემები წარმოსობით დაკავშირებულია ქართველთა პირველი მეფის ფარნაოზის (ფარნავაზის) სახელთან.

ზოგიერთ ქართულ წერილობით წყაროში დაცულ გადმოცემაში თბილისის სახელწოდება იხსენება უკვე ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მომხდარ ამბებთან დაკავშირებით. მაგრამ, მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ ისიც, რომ ეს წერილობითი წყაროები ეყუთვნიან ბევრად უფრო გვიანდელ ხანას. მაგალითად, ერთი ასეთი გადმოცემა შემონახული აქვს XI საუ-

¹ სომხეთის სსრ მატენადარანი (ხელნაწერთა საცავი), ხელნაწერი № 4878, გვ. 185 — 185ა. მისი სხვა ვარიანტი იხ. II. Марр, Сборник притч Вардана, часть III, СПб, 1894, стр. 172.

კუნის ქართველ ისტორიკოსს ლეონტი მროველს თავის თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“. ამ გადმოცემაში მოთხრობილია ქართველთა მეფის ფარნავაზის მიერ თბილისის მიდამოებში განძის პოვნის ამბავი.

მოგვყავს მროველის ისტორიაში დაცული ამ ლეგენდის ის ადგილი, სადაც მოხსენიებულია ტფილის-თბილისის სახელი.

„იმავე დღეს, — ყვება მროველი, — (ფარნავაზი) გავიდა მარტოდ სანადიროდ. დაინახა ერთი ირემი ტფილისის ღელე-ღულეებში, ესროლა მას ისარი, დაეცა ირემი კლდის ნაპრალში, და მიჰყვა მას. ჩავიდა შზე და დარჩა იქ ღამით. მოვიდა თოვლნარევი წვიმა და იძია ფარნავაზმა საფარველი. და ნახა იქ ძველი დროიდან ქვებით დახშული ერთი შესავალი, რომელიც დარღვეული იყო გააღო და ნახა ერთი ვრცელი გამოქვაბული ოქროსა და ვერცხლის განძით აღსავსე, გაეხარდა და მოავონდა სიზმარო“.

[აბღ. ქ. ზიჯს ასოცის ხელნაწი იორა მჩახს, ს ხთხს ხრტ მჩ ქ ჩხეხეათს ნაიფხაფ ს ხნარ ფსა ხხთხღ, ს ასსკად ხრტს ქ კჩრნ მჩ ფარჩ, ს ზა ფკსჩ ზორა ფნაფ, ბღ ხმოსთ არხფაკს ს მსაფ ასნფ ფფჩხჩრს, ს ხკს ასნძრს ბქნსა-ქათს, ს ქსფრტრ ფათსაქად რიქანსჩ. ს ხთხს ასნფ ქფხსაქ ფარიამრფ მოსთ მჩ ქ რჩს ბამასსკაფ, ს ღრ ქათს-თხსაქ. ს რაფხსაქ ხთხს აქრ მჩ რნფარბასკ, ქფხსაქ ფანბჩქრ იოსჩეჩსსაქ ს არბაქხეჩსსაქ. ს ქსნფაფხსაქ ქჩხსაფ ფხრაფსაქ]¹.

თუ ლეონტი მროველის ისტორიაში დაცულ გადმოცემას სარწმუნოდ მივიჩნევთ, გავოცა, რომ თბილისი როგორც დასახლებული პუნქტი არსებობდა ჯერ კიდევ V საუკუნეზე ბევრად უფრო ადრე. მართლაც შეუძლებელი არაფერია იმაში, რომ თბილისი, სანამ იგი ციხედ ან ქალაქად გადაიქცეო-

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 30.

და დასახლებული ყოფილიყო. მაგრამ ასეთი დასვენის გასა-
კეთებლად საკმაო საბუთები ჯერ არა გვაქვს. ამისთვის სა-
ჭირო იქნება ახალი მონაცემები *.

აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ორი უძლიერესი სახელ-
მწიფო, სასანური სპარსეთი და ბიზანტია, ხანგრძლივსა და
მძიმე ომებს აწარმოებდა ერთმანეთთან იმისათვის, რომ დაუფ-
ლებოდა ამიერკავკასიის ქვეყნებს — სომხეთს, საქართვე-
ლოსა და ალბანეთს. მათი გამანადგურებელი მტრობის პირვე-
ლი მსხვერპლი იყო სომხეთი: 387 წელს სპარსეთი და ბიზან-
ტია საბოლოოდ შეთანხმდნენ სომხეთზე ბატონობის საკითხში;
იმავე წელს ქტეზიფონის შეთანხმებით არშაკილული სომხეთი
გაიყო ორ ნაწილად. აღმოსავლეთი ნაწილი (დაახლოებით
ოთხი მეხუთედი) სპარსეთის მფლობელობაში გადავიდა, ხო-
ლო დასავლეთი ნაწილი ბიზანტიამ წაიღო. იმის შემდეგ, რაც
სომხეთში საქმეები მოამთავრა, სპარსეთის სამეფო კარმა
გადაწყვიტა განეხორციელებინა თავისი დამპყრობლური გეგ-
მები საქართველოს მიმართაც. სპარსეთის სამეფო კარს გან-
საკუთრებით ის გარემოება არ აძლევდა მოსვენებას, რომ
ქართველთა მეფე ვარაზ-ბაქარმა, ანუ, რაც იგივეა, ვარაზ-
ბაკურმა (379 — 393 წწ.) მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა
და ზავი შეკრა ბიზანტიის კეისარ თეოდოსისთან. ვარაზ-
ბაკურის საპეფოში შედიოდა შიდა ქართლი, ზემო ქართლის
ერთი ნაწილი და კახეთი. სპარსელებმა მიზნად დაისახეს
დაუფლებოდნენ საქართველოს, რომელიც მათ დიდად უღიზი-
ანებდა მადას თავისი ბუნებრივი სიმდიდრეებითა თუ გეო-
გრაფიული და სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი მდებარეობით.
სპარსელები დიდი ჯარით დაიძრნენ საქართველოზე, დალაშ-
ქრეს ქართლი, კახეთი და ემზადებოდნენ ქვეყნის დედაქალაქის,

* ამჟამად ეს საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში საესებით გად-
წყვეტილია. არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მოპოვებულმა მასა-
ლამ საბოლოოდ დაამტკიცა, რომ თბილისშია და მისი მიდამოების ტერიტო-
რიაზე აღამიანი ცხოვრობს უკანასკნელი 5-6 ათასი წლის მანძილზე.

მცხეთის, ასაღებად. მაგრამ ქართველთა დედაქალაქის მცველ-
მა ჯარმა მედგარი და გმირული წინააღმდეგობით საშუალება
არ მისცა სპარსელთა მხედართმთავარს ხვარ-ბორ-ზარდს
სისრულეში მოუყვანა ეს განზრახვა. სპარსელებმა მცხეთის
აღება ვერ შეძლეს. ხვარ-ბორ-ზარდი იძულებული იყო მოეხ-
სნა მცხეთის ალყა და მისგან რაციოდე კილომეტრით დაშორე-
ბულ საქმაოდ ხელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობის მქო-
ნე თბილისში გამაგრებულიყო. აქ ხვარ-ბორ-ზარდმა ციხე
ააშენა.

ამრიგად, სპარსელებმა მცხეთის საწინააღმდეგოდ შექმნეს
თავიანთი დასაყრდენი პუნქტი, რომელსაც შემდგომში, სხვა-
დასხვა პოლიტიკურ გარემოებათა პირობებში, წილად ხვდა
ქცეულიყო საქართველოს უმთავრეს ქალაქად და უდიდესი
როლი შეესრულებინა არა მარტო საქართველოს, არამედ მთე-
ლი ამიერკავკასიის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ცხოვრე-
ბაში.

ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული ძვირფასი ცნო-
ბებიდან ირკვევა, რომ პირველი სპარსელი პიტაზშების დასა-
ყრდენი, თბილისი, ქალაქად იქცა მხოლოდ მოგვიანებით,
V საუკუნის ბოლოს, ქართველთა მეფის ვახტანგ გორგასალის
დროს. სამწუხაროდ, ის წყაროები, რომლებიც ამის შესახებ
მოგვითხრობენ, უფრო გვიანდელია, XI და შემდგომ საუკუ-
ნეებს მიეკუთვნებიან. მაგრამ არავითარი საფუძველი არ არის
იმისათვის, რომ ექვი შევიტანოთ ამ წყაროების დამსჯერებლო-
ბაში. ისინი რომ ნლობის ღირსნი არიან, უკვე კარგა ხანია
დამტკიცებულია ქართველოლოგიაში.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის საყურადღებო და
ძვირფას ცნობებს გვაწვდის ქართული საისტორიო მწერლო-
ბის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი, მეფე ვახტანგ
გორგასალის ისტორიკოსი ჯუანშერი (XI საუკუნე). იგი პირ-
დაპირ წერს:

„ვახტანგმა საფუძველი დაუდვა ქალაქ ტფილისს და აგებ-
და მას მხნედ“.

[*ახს არჩხაქ ღრ ქაխუშანგ ჩამს გარღაგის შიქხხაგ სჯი-
სჯერ გნა ძრიუშხამაქ*]¹,

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 184.

საყურადღებოა, რომ ქართული წყაროს ეს ცნობა მტკიცდება აგრეთვე სომხური წერილობითი წყაროების მონაცემებითაც. ერთი ასეთი ცნობათაგანი შემონახულია XIII საუკუნის მემატიანის მხითარ აირივანელის „ქამთაღმწერლობაში“. იქ დატულ და ჩვენამდე მოღწეულ სხვა სიათა შორის არის აგრეთვე ქართველ მეფეთა სიაც, რომელიც მნიშვნელოვან ღირებულებას წარმოადგენს ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ახსნისათვის. როგორც ჩანს, სომეხ მემატიანეს ხელთა ჰქონდა ქართული საისტორიო მწერლობიდან აღებული უძველესი ცნობები. ამ ცნობებზე დაყრდნობით მას აუცილებლად ჩაუთვლია რამდენიმე ქართველი მეფის სახელის გასწვრივ გაეკეთებინა მინაწერები, რომლებიც აღნიშნავენ ამ მეფეთა დროს მომხდარ უმნიშვნელოვანეს ისტორიულ მოვლენებს. ასეთი მინაწერი-განმარტება ამ სიაში გვხვდება ოთხი მეფის სახელის გასწვრივ.

აი, ისინიც:

„ფარნავაზ, — პირველი მეფე“, „ანდრიკ — (რომლის დროს) დაიბადა ქრისტე“, „მიჰრან, — ამან ნუნეს ქადაგებით იწამა ქრისტე (ქრისტიანობა მიიღო)“ და „ვახთანგ, — ამან ააშენა თბილისი“.

[*«Փառնալագ՝ առաջին թագատր», «Անդրիկ—Քրիստոս ծնաւ», «Միհրան — սա հաւատաց ի Քրիստոս Նունեսյ քաղովութեամբ» և «Վախթանգ—սա զՏիխիս շինեաց»*]¹.

საინტერესოა მხითარ აირივანელის მიდგომა ამ საკითხისადმი:

თბილისის დაარსება მას ისეთ საყურადღებო ფაქტად მიუჩნევია, რომ ქრისტეს დაბადებისა და ქართველთა შორის ქრისტიანობის გავრცელებასთან ერთად მოიხსენიებს. ხოლო ამ უკანასკნელთ, ცხადია, მისთვის, როგორც საეკლესიო ისტორიკოსისათვის, უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ექნებოდათ.

¹ მხითარ აირივანელი, ქამთაღმწერლობა, ქ(ე რ ო პ ე) 3 (ატკანოვის) გამოცემა, ს.-პეტერბურგი, 1867, გვ. 22 (სომხურ ენაზე). [შღრ. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, დანართი, გვ. 259 — 261. რედ.]

ამრიგად, სომხური ლიტერატურული წყარო ნახარს უქერს ქართულ მატრიანეებსა და ხალხურ გადმოცემებში დაცულ ცნობას იმის შესახებ, რომ თბილისი დაარსებულა ქართველთა მეფე ვახტანგ გორგასალის დროს.

ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წარმომადგენელს, ბატონიშვილ ვახუშტის, უექველია, ხელთ ჰქონდა უძველესი ისტორიული ცნობები, რომლებიც უფლებას აძლევდნენ მას, ეთქვა შემდეგი:

„(თბილისი) არამედ პირველ იყო დაბა. კზ მეფის ვარაზ-ბაკურის ეამსა შინა აღაშენა შურისციხე მცხეთისათვის ერისთავმან სპარსთამან. შემდგომად გორგასალ დადვა საფუძველი, დაიბ, ლდ მეფემან, ქანა ქალაქად და ტახტად მეფეთა“¹.

3. იოსელიანს მიაჩნია, რომ თბილისის დაარსება მოხდა უფრო გვიან, 455 წელს, მეფე ვახტანგ გორგასალის დროს. ისტორიულ მონაცემებზე, კერძოდ კი ქართველი ისტორიკოსის ვახუშტის მიერ გადმოცემულ ცნობებზე დაყრდნობით, იგი შენიშნავს: „თბილისის ირგვლივ მყოფ მდლობებზე ჯერ კიდევ ვახტანგამდე იყო სიმაგრეები, რომლებიც აშენებინათ სპარსელებს, მირდატის ძის ვარაზ-ბაქარის დროს, რომელიც მეფობდა 379 წლიდან 393 წლამდე“². მაგრამ ეს სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ციხე სპარსელების ხელში დიდხანს არ დარჩენილა. მალე სპარსეთის სარდალი ხვარ-ბორ-ზარდი სპარსეთში გაიწვიეს. ქართველებმა ისარგებლეს ხელსაყრელი შემთხვევით და დაუყოვნებლივ ხელთ იგდეს ეს ციხე, რომელიც აღმოსავლეთიდან ემუქრებოდა მცხეთას. ამით მათ უზრუნველყვეს დედაქალაქის უშიშროება.

სპარსეთის სამეფოსა და ბიზანტიის იმპერიას შორის საქართველოსთვის წარმოებულ ბრძოლა კიდევ უფრო გაძლიერდა IV ს. ბოლოსა და V ს. დასაწყისში. ამ სასტიკი ბრძოლების დროს ქართლი მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა. ქართლის მე-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941 წ. 83-82.

² П. Носелвани, Описание древностей города Тифлиса, Тифлис, 1866, 83. 10.

ფეხები მუდამ კონკრეტული ვითარებიდან გამოდიოდნენ და ითვალისწინებდნენ იმას, რა უფრო სასარგებლო იყო ქვეყნისათვის. ამიტომ ისინი ხან სასახურ სპარსეთს უჭერდნენ მხარს, ხან კი ბიზანტიას. ხანგრძლივი და მედგარი ბრძოლების შემდეგ სპარსეთის სამეფო კარმა შეძლო დაეჭვემდებარებინა ქართლი თავისი ხელისუფლებისათვის. ქართლის მეფე, როგორც სპარსეთის ხელისუფლების ქვეშ მყოფი ქვეყნის გამგებელი, ვასალურ დამოკიდებულებაში იყო სპარსეთის მეფესთან, რომელიც მისი უმაღლესი სიუზერენი გახდა. მეფეთმეფე საქართველოში ნიშნავდა თავის წარმომადგენელს, პიტიახშს, რომლის მოვალეობაში შედიოდა ისიც, რომ მას მუდმივად უნდა ედევნებინა თვალი ქართველთა მეფის ქცევისა და პოლიტიკური განწყობილებისათვის. სპარსელი პიტიახში მხოლოდ სპარსეთის მეფეთმეფეს ემორჩილებოდა. ამ პერიოდში ქართლის დედაქალაქი და მეფეთა სამყოფელი ადგილი ისევ მცხეთა იყო. იგი ამავე დროს საეკლესიო მართველობის ცენტრსაც წარმოადგენდა. სპარსელმა პიტიახშებმა კი თავიანთ ადგილსამყოფელად აირჩიეს მცხეთიდან არც თუ შოშორებით მდებარე თბილისი, საიდანაც ადვილად ადევნებდნენ თვალყურს ქართლის მეფეთა მოქმედებას და, ამავე დროს უშიშრად გრძნობდნენ თავს. „საყურადღებოა, — წერს აკად. ივ. ჯავახიშვილი, — რომ სპარსთა მეფის წარმომადგენელი ქართველ მეფეთა სატახტო ქალაქში კი არ დასახლებულა, სადაც ქართველთ მეფესა ჰქონდა ფეხი მოკიდებულნი და თათონ იგი იქ უზრუნველყოფილი არ იქნებოდა, არამედ თბილისში, ახალს ქალაქში, სადაც იგი სრულებით თავისუფლად იგრძნობდა თავს და ამასთანავე კავკასიის სხვა დანარჩენ სპარსთა მეფის საყმომ ქვეყნებზედაც, — სომხთსა, სივნიეთსა და გუასპურაგანზე, — უფრო ახლო იქნებოდა. ამ ახალს, სპარსთა ზღუდელ ქვეულს ქალაქ თბილისში ჰქონდა ბინა სპარსთა მეფის მარზპანს მეექვსე საუკუნის პირველს ნახევარშიც“¹.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1, თბილისი, 1951 წ., გვ. 279.

თბილისის შემდგომი ამაღლებისა და წიხვლის სწორად გაგებისათვის აუცილებელია გავითვალისწინოთ რამდენიმე მნიშვნელოვანი გარემოება, რომელიც, უეჭველია, ხელს უწყობდა ამ განვითარებას. უპირველეს ყოვლისა მხედველობაში უნდა მივიღოთ, რომ თბილისის გამსაკეთებელი ბელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობა ჰქონდა. იგი შემორჩალოელი იყო მაღლობებით, სადაც შეიძლებოდა მოედგომელი ციხეების აგება და შედარებით მცირერიცხოვანი ჯარებით გამაგრება. ეს გარემოება კი თავდაცვის თვალსაზრისით ყოველ ციხესა და ქალაქს გადაწვევებ უპირატესობას აძლევდა. თბილისის განვითარებისა და მისი მნიშვნელობის გაზრდის საქმეში არსებითი როლი შეასრულა აგრეთვე მისმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამაც. თბილისი მდებარეობდა ქართლისა და სპარსეთის დამაკავშირებელ მთავარ გზაზე, რომლითაც წარმოებდა აღებშიცემობა და ყოველგვარი სახის სხვა კავშირი. უფრო მეტიც, იმის გამო, რომ მტკვარი სანაოსნო იყო, იქმნებოდა ფართო შესაძლებლობა შავი და კასპიის ზღვებს შორის ცხოველი საავტრო ურთიერთობის გაჩაღებისა. მტკვარი ევრაზიული აღებშიცემობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გზას წარმოადგენდა. თბილისი მდებარეობდა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ და დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მიმავალ მნიშვნელოვან სახმელეთო გზების შესაყარზე. გარდა ამისა, თბილისში, მტკვრის ყველაზე ვიწრო ადგილას, გადებული იყო ამ მდინარის ორივე ნაპირის შემაერთებელი ხიდი.

სპარსეთის ბატონობის ხანაში სპარსეთის მეფის წარმომადგენლის რეზიდენციის, თბილისის, მნიშვნელობა თანდათან ისე გაიზარდა, რომ იგი სერაიოზულ კონკურენტს უწყევდა მცხეთას. მარზპანობის ეპოქაში თბილისის მნიშვნელობა იზრდება არა მარტო ქართლის (იბერიის), არაჰედ მთელი ამიერკავკასიის მასშტაბით.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამტკიცებულად ითვლება, რომ თბილისის ზღუდის მშენებლობა დაიწყო ვახტანგ გორგასალმა და დაამთავრა მისმა შვილმა, დაჩიმ, რომელმაც თბილისი იბერიის დედაქალაქად აქცია VI ს. დასაწყისში.

აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ ძველი

ბერძენი ავტორები სტრაბონი, პტოლემეაიოსი იბერიის დედაქალაქად მცხეთას იცნობენ. თბილისმა მხოლოდ შემდგომში შესცვალა მცხეთა. როდის უნდა მოჰზდარიყო ეს შეცვლა, კითხულობს ჯავახიშვილი და თვითვე პასუხობს:

„ევსტატე მცხეთელის ცხოვრებიდან ჩანს, რომ იმ დროს, მეექვსე საუკუნის პირველ ნახევარში, აღმოსავლეთ საქართველოს დედაქალაქად უკვე თბილისი ითვლებოდა“¹.

აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილს დედაქალაქის ეს შეცვლა საკვირველად არ მიაჩნდა: „ან რა გასაკვირველია, — წერს ივ. ჯავახიშვილი, — როცა მეფობა გაუქმდა, უპირატესობა უექველია თბილისს მიენიჭებოდა იმიტომ, რომ იქ ცხოვრობდა მარზპანი, იქვე იყვნენ ის ქართველი მთავარნი, რომელთა ხელშიც იყო ქვეყნის შინაური მართვა-გამგეობა.

ხოლო რაკი ქვეყნის უზენაესი მართვა-გამგეობა თბილისში გადავიდა, მკვიდრნიც და მოქალაქენიც თანდათან მცხეთიდან თბილისში გადასახლებულან, „მცხეთა ათხელბულა“ და დაცემულა, თბილისი კი გაზრდილა, აშენებულა და V ს. აღმოსავლეთ საქართველოს დედაქალაქად ქცეულა“².

შემდეგ ჯავახიშვილი აგრძელებს: „მაგრამ ამ მიზეზებს გარდა შესაძლებელია სხვა გარემოებასაც ხელი შეეწყოს დედაქალაქის გადატანისათვის. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც ძველი დედაქალაქი გაუქმდა და აღმოსავლეთისავენ იყო გადმოტანილი. იქნებ აქ ერთი რაიმე საზოგადო მიზეზი მოქმედებდა?...“³



თბილისი ძველ სომხურ წყაროებში VII საუკუნის დამდეგიდან იხსენიება⁴. VII საუკუნის სომეხი ავტორებიდან

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 1, გვ. 278.

² იქვე, გვ. 279.

³ იქვე, გვ. 279 — 280.

⁴ საკვიროდ მიგვაჩნია აღენიშნოთ, რომ თბილისის ისტორიაზე მომუშავე ზოგი პაპეიალისტი გაუგებრობაში ვარდება, უმთავრესად მათგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, ძველი სომხური წყაროებით სარგებლობის დროს. ასე, ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე ერთ-ერთ თავის

თბილისს ახსენებენ ანანია შირაკელი, მოსე კალანკატუელი და სებუოსი.

თბილისის შესახებ სომხური წერილობითი ცნობებიდან უძველესად უნდა ჩაითვალოს VII ს-ში მცხოვრები გამოჩენილი სომეხი მეცნიერის, ასტროლოგის, მათემატიკოსის, კალენდართმცოდნისა და გეოგრაფოსის ანანია შირაკელის შრომებში დაცული ცნობები. ტფილის-თბილისი „ტფხიქ“ ფორმით შირაკელის შრომებში იხსენიება ოჩჯურ. ერთხელ — მის „გეოგრაფიაში“, სადაც შირაკელი ჩამოთვლის აზიის ქვეყნებს, რომლებშიც ოცდამეხუთედ ასახელებს „ვერიას“, „ესე იგი ვირქ“-ს, შეჰდევ საქართველოს ოლქებს, და ბოლოს, ქალაქებს, რომელნიც სულ სამია რიცხვით.

„...ქართველთა ქალაქებია ტფილისი, სამშვილდე, მცხეთა...“

[...ახ. გაილაჟ ქრახე ნაქსიჟ, შამაზილქ, შბახსქი...ა]¹.

საყურადღებოა, რომ ქართლის ქალაქებს შორის შირაკელი თბილისს პირველ ადგილზე იხსენიებს, მცხეთას კი მესამეზე.

შრომაში წერდა, თითქოს თბილისს ახსენებდეს V საუკუნის სომეხი მწერალი მოსე ხორენელი, იხ. Дмитрий Бакрадзе и Николай Березнов, Тифлис в историческом и этнографическом отношении, СПб, 1870, стр. 20. სამწუხაროდ, ეს გაუგებრობა გაიმეორა ზოგიერთმა სხვა მკვლევარმა შემდგომშიც. გაუგებრობის საფუძველი, როგორც ჩანს, იყო ერთ დროს არმენოლოგიაში საქმოდ ფართოდ გავრცელებული ის მცდარი აზრი, რომ ხორენელი არის ავტორი „გეოგრაფიისა“, რომელშიც თბილისი, მართლაც, იხსენიება როგორც იბერიის დედაქალაქი. მაგრამ, ამჟამად, არმენოლოგიაში საბოლოოდ დამტკიცებულია, რომ „გეოგრაფია“ ეკუთვნის არა მოსე ხორენელს, არამედ VII ს-ის სახელგანთქმულ სომეხ მეცნიერს, ანანია შირაკელს. ხოლო V ს-ში მცხოვრები „ისტორიის მამა“ — მოსე ხორენელი, რომელიც თავის წიგნში ქართველი ხალხის ისტორიისათვის ესოდენ უხვ და ძვირფას ცნობებს გადმოგვცემს, სამწუხაროდ, ერთხელაც კი არ ახსენებს ქალაქ თბილისს. იმავე შრომაში დიმიტრი ბაქრაძეს X ს. ისტორიკოსი უბტანესი გაუგებრობით VI ს. ისტორიკოსად უქცევია და იმ სომეხ ისტორიკოსებს რიგში შეუყვანია, რომლებსაც თბილისის შესახებ პირველი ცნობები მოეპოვებათ. იხ. იქვე.

¹ პროფ. დ-რი აშ. აბრამიანი, ანანია შირაკელის „ნაწერები“, ერევანი, 1944, გვ. 348 (სომხურ ენაზე).

უს გვიჩვენებს, რომ უკვე ანანია შირაკელის დროს, VII ს-ში, თბილისს პირველობა წაუერთმევია მცხეთისთვის. თბილისი შირაკელთან შეორედ გვხვდება „იტინერარიებში“, რომელიც როგორც ცნობილია, წარმოადგენს მისი „გეოგრაფიის“ გაგრძელებას. „იტინერარიებში“ ავტორი იძლევა არსებულ მანძილებს ქალაქებს შორის მიღებში და, სხვათა შორის, წერს: „დვინიდან კოლბამდე 50 მილია, იქიდან კოტაგელევამდე 120, იქიდან ტფილისამდე 140, იქიდან ჰუნარაკერთამდე 70, იქიდან ბარდავამდე 100“.

[*აქ ზინაჲ ქ ყიფრჲ, ანთჲ ქ ყითაფხღჲნ ძქ, ანთჲ ქ შაქაქა ძს, ანთჲ ქ ლინარაკხრთ ლ. ანთჲ ქ შარათა ძა*]¹

თბილისს, უკვე „ტფხის“ ფორმით, ორჯერ ვხვდებით VII ს. ზომები ისტორიკოსის სებეოსის „ისტორიაში“, ორივეჯერ VI ს. ბოლოს მომხდარ ამბებთან კავშირში. პირველად, ქართველთა დედაქალაქის სახელი იხსენიება სპარსთა მეფის ხოსროს მიერ ბიზანტიის კეისარ მავრიციოსთან მიწერილ წერილში, რომლითაც გაჭირვებაში ჩავარდნილი ხოსრო თხოულობს კეისრისაგან მაშველ ჯარს, რათა თავის მტრებთან ანგარიში გააწეოს და მანისეულ ტახტს დაუთლოს. სამაგიეროდ იგი კეისარს სხვადასხვა ქვეყნის მიცემას ჰპირდება:

„მოგცემ ასურეთის მხარეებს, მთელს არვასტანს ქალაქ ნიზიბინამდე, სომხეთიდან სატანუტერო ქვეყანას აირატატსა და ქალაქ დვინამდე, და ვიდრე ბზნუნების ზღვის ნაპირამდე და არესტის დაბამდე, აგრეთვე ქართლის ქვეყნის უდიდეს ნაწილს ქალაქ თბილისამდე“.

[*ახლ თავ გხგ ელიქმანს საიროც—ეკრიოასთანს ამხნაქ მჩხღს ქ შბრჩნ გაღაგ, ლ ხრკრტნ ლაიგ` გაჯასარჩნ შახოთხრასკანს იქქასნიოწხანს მჩხღს ესკერათს ლ ვრითჩნ გაღაგ, ლ მჩხღს ვხგრ ბილინ ჩგნიონხაგ ლ ესლიხათ ასანს ლ გამბ მასს ყრავ გაჯასარჩინ` მჩხღს ვშაქაქა გაღაგ...ა*

¹ ანანია შირაკელი, ნაწერები, გვ. 355 (სომხურ ენაზე).

² სებეოსი, ისტორია, ხელნაწერები შუაქერა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო სტ. მალხასიძემ, ერევანი, 1939, გვ. 37 (სომხურ ენაზე).

სეზეოსთან თბილისს მეორეჯერ ვხვდებით იმ ადგილას, სადაც ავტორი გვიამბობს, თუ როგორ შეასრულა დანაპირები ხოსრომ და მისცა მავრიციოსს აღთქმული მიწები მისგან მიღებული დახმარების სანაცვლოდ. ამ ქვეყნების რიცხვში მან „მისცა აგრეთვე უდიდესი ნაწილი ქართლის ქვეყნისა ქალაქ ტფილისამდე“.

[*ახო ს გამბ მასს ქრან აჯახარჩის მჩხეს ვნაქსია გაყაჟა*]¹.

თბილისის შესახებ უფრო ვრცელსა და ძვირფას ცნობებს ვხვდებით VII ს. მეორე სომეხი მემართიანის მოსე კალანკატუელის „ალვანთა ქვეყნის ისტორიაში“. ისინი შეეხებიან ბიზანტიელ-ხაზართა ლაშქრობებს საქართველოსა და თბილისზე 625—627 წლებში და მათ შემდეგ ანბებს. მოსე კალანკატუელთან შემონახული ამ ცნობების შესახებ სათანადო აღვივლას ვრცელად ვილაპარაკებთ. ამჯერად მხოლოდ შევნიშნავთ, რომ VII საუკუნის ავტორი მოსე კალანკატუელი თბილისის შესახებ დიდის აღტაცებით ლაპარაკობს. მის მიერ თბილისისათვის მიკუთვნებული ეპითეტები გვიჩვენებენ, რომ ქართველთა დედაქალაქი უკვე VII საუკუნეში დიდი სახელით სარგებლობდა და, როგორც ჩანს, სომეხი ავტორისთვის ცნობილ ერთ-ერთ თვალსაჩინო სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა. კალანკატუელი თბილისს „ნატიფ“, „სავაჭრო“, „სახელგანთქმულ დიდ ქალაქ ტფილისს“ უწოდებს².

უნდა ითქვას, რომ ქართველთა დედაქალაქის შესახებ სომხურ ლიტერატურაში არსებული ეს ცნობები თბილისის ისტორიისათვის მნიშვნელოვან ღირებულებას წარმოადგენენ უპირველეს ყოვლისა იმით, რომ ისინი იმ დროინდელი ავტორების, VII ს-ში მცხოვრებ, თანადამხდურ ადამიანთა მოწმობებია, რომელთა დამაჯერებლობა სავსებით სარწმუნოა და უეჭველი³.

¹ სეზეოსი, ისტორია, ხელნაწერები შეაჯერა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო სტ. მაღახასიანცმა, ერევანი, 1939, გვ. 47 (სომხურ ენაზე).

² მოსე კალანკატუელი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, თბილისი, 1912, გვ. 156 (სომხურ ენაზე).

³ საყოველთაო აღიარება პოვა იმ ეტიმოლოგიამ, რომლის მიხედვი-



საქართველოს უძველესმა დედაქალაქმა თბილისმა ნარეკლით სავსე გზა გაიარა. იგი მონაწილე იყო ქართველი ხალხისა და საქართველოს თავზე დანტყდარი თითქმის ყველა უბედურებისა. უბედურება და გაჭირვება, ძარცვა და აოხრება, ხოცვა-ყლეტა და ტყვეობა თბილისის ისტორიის მუდმივი თანაგზავნი იყვნენ საუკუნეთა განმავლობაში. მისი ბედი მშობლიური ხალხის ბედი იყო, სავსე ათასი გაჭირვებითა და სიწმარით, ათასი მოულოდნელობით, მრავალი ვნებითა და სურვილით. ამ სასწაულებრივი ქალაქის ისტორია მძინე ქირთა დაუსრულებელი ჭაჭვი იყო. საქართველოსთან ერთად საუკუნეთა განმავლობაში თბილისიც ბევრს ეწამა, რადგან ქვეყანაზე მტრის თავდასხმის მთავარი სიძძის გადატანა ხშირად სწორედ მას უხდებოდა. მართლაც, თბილისი ხშირად დახვედრია ველური ურდოების მძინე ვარე თავდასხმათა მთავარ დარტყმებს და ამით ქვეყნისთვის განმზადებული განსაცდელი შეუმსუბუქებია. ბევრი რამ გადაიტანა საუკუნეთა განმავლობაში ამ ქალაქმა, ბევრი გაჭირვებაც ნახა, მაგრამ არასოდეს არ შენდრკალა და მუდამ იბრძოდა თავისუფლებისა და დამოუკიდებელი არსებობის წმინდა უფლებისათვის. სწორად შენიშნავდა პლატონ იოსელიანი, რომ „ქირნი, რომელნიც გადაიტანა თბილისმა სხვადასხვა ხალხებისაგან, თანადროულნი არიან მისი არსებობისა“-ო!

თაც სახელი თბილისი წარმოიშვა სიტყვიდან თ ბ ი ლ ი, ცხელი სამკურნალო მინერალური წყლების სახელიდან. მაგრამ ზოგიერთი მკვლევარი თბილისის სახელს სხვა ეტიმოლოგიას უძებნის და მას სატომო სახელ „თუბალ“-ს უკავშირებს. ამის შესახებ იხილე, მაგ., Л. М. Мелник-сет-Беков, Тифлис, его основание и краткий исторический очерк, стр. 18. თ ო მ ა ა რ წ რ უ ნ ი დ ა ნ დაწყებული ზოგიერთი სომხური წყარო—ფსევდო-შაპუ ბ ა გ რ ა ტ უ ნ ი, პ ო ვ ა ნ ე ს ე რ ზ ი ნ ე ლ ი, თ ო მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი და სხვ.—თბილისის ეძახის ფაიტაკარანსაც, ან ტფის-ფაიტაკარანს. თბილისის ფაიტაკარანის სახელით ხსენებას ჩვენ ვხვდებით უფრო გვიანაც, XVII ს. დასასრულის წყაროებშიც.

¹ П. Поселгани, Описание древностей города Тифлиса, стр. 12.

VI ს. დასასრულსა და VII ს. დასაწყისში თბილისი უკვე წინანდელი პატარა და უნიშვნელო დასახლებული პუნქტი როდი იყო. მოკლე ხანში, ხელსაყრელი პირობების წყალობით იგი ნახლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქად იქცა და სახელოც სწრაფად გაითქვა. X ს. სომეხი ისტორიკოსი უხტანესი, რომელიც მხარს უჭერს VII ს. ისტორიკოსს სებეოსს, VI ს. დასასრულისა და VII ს. დასაწყისის ისტორიული ანბების აღწერისას თბილისის შესახებ ამბობს შემდეგს:

„საოცრად ნაგები და საკვირველი, სახელგანთქმული და გამოჩენილი დიდი დედაქალაქი ტფილისა“¹.

სავსებით ბუნებრივია, რომ ეს „საოცრად ნაგები და საკვირველი“ ქალაქი უცხო დამპყრობთა ყურადღებას იქცევდა და მრავალგზის განიცდიდა მათ თავდასხმებს.

თბილისისათვის წილხვდომილი ერთი ასეთი უბედურების, 625—627 წლებში მომხდარი ტრაგედიის, სრული და სურათოვანი აღწერა შემოუნახავს ამ ამბების თანამედროვეს, VII ს. გამოჩენილ სომეხ ისტორიკოსს მოსე კალანკატუელს თავის თხზულებაში „ალვანთა ქვეყნის ისტორია“².

სპარსეთ-ბიზანტიის კონფლიქტის ანტიკავკასიის ქვეყნებზე ბატონობისათვის VI—VII საუკუნეებშიც გრძელდებოდა. მართალია, ორივე მოწინააღმდეგე სახელწმიფომ 532 წელს დადევს ზავი, რომელსაც „საუკუნო“ დაარქვეს, მაგრამ ეს „საუკუნო“ ზავი ძალიან ხანმოკლე აღმოჩნდა. სპარსეთსა და ბიზანტიას შორის ნტრობა და ომი კიდევ უფრო გაძლიერდა ბიზანტიის კეისარ იუსტინიანესა (527—566) და სპარსეთის მე-

¹ ეპისკოპოსი უხტანესი, სომხეთის ისტორია, ვალარშაპატი, 1871, ნაწილი მეორე, გვ. 34 (სომხურ ენაზე).

² საკიროდ მიგვაჩნია შევნიშნოთ, რომ საოცარი გაუგებრობის შედეგად, კალმის ერთი მოსმით. ეს გამოჩენილი სომეხი ისტორიკოსი ტომით აღვანელად გადაუქცევიათ. ამ სამწუხარო გაუგებრობამ თავი იჩინა ისეთ ავტორიტეტულ წიგნშიც კი, როგორცაა ნ. ბერძენიშვილის, ი. ვ. ჯავახიშვილისა და ს. ჯანაშიას ავტორობით გამოსული „საქართველოს ისტორია“, ნაწილი I, თბილისი, 1948, გვ. 137, სადაც მოხსენებული „ძველი აღბანელი ისტორიკოსი“ სხვა არაფერია, თუ არა ილვანეთის სახელგანთქმული სომეხი ისტორიკოსი მოსე კალანკატუელი.

ფეთ-მეფის ხოსრო ანუ შირვანის (531—579) დროს. დაწყებული 542 წლიდან ომი ახალი ძალით გაჩაღდა. VI ს. მესამე მეოთხედში ბიზანტიელებმა შეძლეს სპარსელების გაძევება ლაზიკიდან და იქ ფეხის მოკიდება. 591 წელს ისევ დაიღო ზავი, რომლის ძალითაც ბიზანტიის ხელში გადავიდა მნიშვნელოვანი ნაწილი სომხეთისა და ქართლის ერთი ნაწილი თბილისამდე. ქართლის დანარჩენი ნაწილი ქალაქ თბილისთან ერთად სპარსელებს ჯერ კიდევ მტკიცედ ეჭირათ ხელში. ბიზანტია-სპარსეთის ურთიერთობა განსაკუთრებით გამწვავდა VII ს. დასაწყისიდან, როდესაც სპარსეთის ტახტზე დაჯდა ხოსრო II, რომელსაც მოპოვებულ განარჯვებათა გამო „ფარვიზს“ (გამარჯვებულს) ეძახდნენ. „აღმოსავლეთის ლომი“, როგორც მას მოსე კალანკატუელი უწოდებს, ხანგრძლივი და სერიოზული მომზადების შემდეგ დაიძრა ბიზანტიის წინააღმდეგ. რამდენიმე წლს შეუპოვარი და გაღამწყვეტი ბრძოლების შედეგად მან შეძლო 591 წლის ზავით დაკარგული მიწების დაბრუნება. მაგრამ იგი არ დაკმაყოფილებულა მიღწეულით, ომი გააგრძელა და დაიპყრო იერუსალიმი, ეგვიპტე, ხოლო 617 წელს ბიზანტიის დედაქალაქი კონსტანტინეპოლის გარეუბანი ქალკედონიც კი. ბიზანტიის იმპერია, თითქოს გარდუვალი კატასტროფის წინაშე იდგა, მაგრამ სწორედ ამ კატასტროფის საფრთხემ გამოაფხიზლა ბერძნები. პერაკლე ეენისარი დიდის გულმოდგინებით შეუდგა თავისი ქარების მომზადებას ხანგრძლივი და გაღამწყვეტი ბრძოლებისათვის. ამ საქმეში მას დიდად ეხმარებოდა ბიზანტიის ეკლესია, რომელიც ყოველნაირად ცდილობდა „სალეთო“ ხასიათი ნიეტა ამ ომისთვის, რადგანაც ომის მიზნად მას ქრისტეს იმ ჯვრის განთავისუფლება იჩინდა, რომელიც წარმართთა მიერ დაპყრობილ იერუსალიმში იყო.

622 წელს კეთარმა პერაკლემ დაიწყო ომი სპარსეთის მეფის ხოსრო ფარვიზის ქარბოს წინააღმდეგ. ეს ომი გაგრძელდა ხუთ წელიწადს. 625 — 627 წლების სისხლისმღვრელი ბრძოლების ასპარეზად იქცა ამიერკავკასიის ქვეყნები. გამარჯვების უზრუნველსაყოფად პერაკლე იძულებული იყო, მოკავშირე მოეძებნა. დიდი ნადავლისა და სიმდიდრის დაპირებით მან შეძლო შეეკრა კავშირი კავკასიის მთების გადაღმა კასპის

ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირებზე მცხოვრებ მომთაბარე ხაზარებთან. ხაზარები თითონაც მოწყურებულნი იყვნენ სისხლის ღვრასა და ძარცვა-გლეჯას და ჰერაკლეს წინადადება სიამოვნებით მიიღეს.

აი, რას მოგვითხრობს მოსე კალანკატუელი:

„ჰერაკლეს ბრძანებით ხაზარები დიდი სიპრაველით დაიძრნენ ჩვენს ქვეყანაზე სალაშქროდ“.

[*«Մաստիկ ամբոխիւ ելին խազիրք ասպատակել յաշխարհս մեր՝ հրամանսս Հերակլիս»*]¹

ხაზარების ველურმა ბრძოებმა საშინლად ააოხრეს ამიერ-კავკასიის ქვეყნები, გამსაჯუთრებით კი ალვანეთი. დაიძმა ნადავლმა კიდევ უფრო გააღიზიანა ხაზარების მადა.

როდესაც ხაზართა ბაჰანმა გობლუმ შეიტყო პირველი წარმატების შესახებ, გადაწყვიტა თვითონ წასულიყო ამიერ-კავკასიაზე და პირადად ჩასდგომოდა სათავეში ახალ ლაშქრობას.

„შემდეგ, — წერს სომეხი ისტორიკოსი, — როდესაც მათმა მთავარმა იხილა სიმრავლე ნადავლისა, კაცთა და პირუტყვთა, ოქროს ქურჭლისა და ძვირფას სამოსთა, განიზრახა თვითონ წასულიყო იმ მხარეებში. შემდეგ შეატყობინა ყველას, ვინც მის ხელქვეით იყო, თითოეულ ტონასა და ხალხს, მთისა და ბარის მცხოვრებლებს, ბინადარსა და მომთაბარეს, ზღვისა და ხმელეთის, თავგადაპარაულებსა და გრძელთმიანებს, რომ მის ინიშანზე სავსებით მზად ყოფილიყვნენ. არავის შეეძლო მისი ჯარის სიპრაველის დათვლა. როდესაც ამ საშინელმა ამბავმა ალვანთა ქვეყანას მოაღწია, [შეიკრიბნენ] დიდ დედაქალაქ პარტავებურდში და [გადასწყვიტეს] ჩვენი ქვეყნის დაცვა“.

[*«Ապա իբրև ხոხս իշխան տէր նոցա զայն ամենայն աղխ գերութեան աւարաց, մարդոյ և անասնոյ և անօխոց ոսկեղինաց և հանդերձից պատուականաց, խորհեցաւ ի մտի իրում՝ յայնմ կոյս ինքն իսկ իրովի գալ ելանել: Ազդ*

¹ მოსე კალანკატუელი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 151 (სომხურ ენაზე).

**ბიყანს, որჲ ჯერს კარკილით აასთიქ თხიჯაქს ჯ ქხრაქ სი-
გოა, ჯერს ფაქჲ გქჯახანბჲ ანსამიშაგხალ გქმქტს ჯ ქხრაქ
სიგოა, კანსანსაქ სიოთორქტს კანსოა ჯ ჯ ქოთიგოა გოღაქსი:
ბი. თქ ჯანსაქტო აქს სიგოა ჯ გბგბგკათხა აყაქბოღაგბჲ
მანსკარასაქსა არიოქ სკამ ჯგქ, ჯ თქ კანსაქითანსა ჯ კან-
სოგოითს, თქ შოთიქს გრავამ სკამ გბხროს ჯ თქ გქსაქს სკამ
გალარქტს აოქტ სიგოა ჯ ჯანსოგოათანსა თოღაქიგ, თო გქო-
თორხალ მაროქქს ქარქტს ჯ გქტქს გოარქან სოთხანსო სიგოა
ქერს გქაქს. აქ ქერს ჯოქ ქლოხალ კბგქგ მთანსქტს რნო
გოთოს, ჯ ხანსქტს რნო მქსანს, გოთბ გოგანსოგ ჯ შოქნიგ
შოღხალ ჯ სმასა]¹.**

ასე, გზადგზა ცეცხლითა და მახვილით ყველაფრის მოს-
პობით, ირგვლივ სიკვდილსა და შიშის გავრცელებით, ხაზარ-
თა ურდოები მიდიოდნენ ქართველთა კეთილმოწყობილი და
აყვავებული დედაქალაქის თბილისისაკენ.

შემდეგ კალანკატუელი განაგრძობს:

„ყველაფერი ამის შემდეგ დაიძრა ნიაღვარი მოვარ-
დნილი და მღონარე აღიღებულ ქართველთა ქვეყნისა-
კენ, გარს შემოადგა და ალყა შემოარტყა ნატიფს, სა-
ვაჭროსა და სახელგანთქმულ დიდ ქალაქს ტფილისს“².

**[«მხთ აქოთ ამხნსაქსი გქმქტო იოქსან კარიცხალ ჯ გბთს
ქორბანოთი რნოქტმ ქრავ აჯქარქტს ჯ აყათხალ აყაჯ-
რქტს გქაქსკასიოს, ქანწოთაჯარ, ჯოჯსკათო მხბ გოღა-
ქრს სქქსქსა]².**

ასეთი ქებია და გოაცებოს სიტყვებით მოგვითხრობენ
სომეხი ისტორიკოსები VII ს. დასაწყისის თბილისის შესახებ.
უხტანესისა და, განსაკუთრებით კი, მოსე კალანკატუელის
მიერ გადმოცემული ცნობები გვიჩვენებენ, რომ არახელსაყ-
რელი პოლიტიკური პირობების მიუხედავად VII ს. პირველ
მეოთხედში თბილისი მდიდარ სავაჭრო ქალაქად ქცეულა.

ცხადია, ასეთი მდიდარი და აყვავებული ქალაქი უხვი
ნადავლის მოპოვების საშუალებას იძლეოდა და ჯიბლუ-ხაკანის
ალაფს მოწყურებულ ურდოებს მადანს უღვიძებდა. და, აი,

¹ მოსე კალანკატუელი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 153 — 154. (სომხურ ენაზე).

² იქვე, გვ. 156 (სომხურ ენაზე).

ძარცვის, აოხრებისა და მკვლევლობის სურვილით ანთებულმა ხაზარების ბრბობმა თბილისს ალყა შემოარტყეს. თბილისის კედლებთან ერთმანეთს შეხვდა ორი მოკავშირე, ჰერაკლე და ჯიბლუ-ხაკანი. კავშირის კიდევ უფრო განმტკიცებისა და განაგრების მიზნით ჰერაკლე კეისარი ჯიბლუ-ხაკანს თავისი ქალიშვილის ნიცენასაც კი შეჰპირდა ცოლად. ჰერაკლე აფასებდა ხაზარების ძალას. იგი საესებით დარწმუნებული იყო, რომ მათ გადაწყვეტი როლი უნდა შეესრულებინათ ამიერკავკასიის ქვეყნების დაპყრობისა და სპარსეთის სამეფოს სიძლიერის საბოლოოდ შემუსვრის საქმეში.

ალყაშემორტყმულ, მტერზე რიცხვით ბევრად ნაკლებ მოქალაქეთათვის მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა. „უბედურება უბედურებას მოჰყვა მათს თავზე“¹, — ამბობს იგივე ისტორიკოსი.

სპარსთა მეფე ხოსრომ ალყაშემორტყმულებს დასახმარებლად ათასი კაცისაგან შემდგარი რაზმი გაუგზავნა.

მოსე კალანკატუელის ხატოვანი აღწერა ჩვენ ნათულ წარმოდგენას გვაძლევს თბილისის გმირი დამცველების მიერ წარმოებულ თავგანწირული ბრძოლის, მათი სიმბნისა და ვაეკაცობის შესახებ. უიმედო მდგომარეობამაც კი ვერ შეძლო, გაეტეხა მათი ნებისყოფა, ბრძოლისა და გამარჯვების სურვილი.

დაშახაბათებელია, რომ გასაკირში ჩაცვენილ მოქალაქეებს იმედი არა თუ არ დაუყარავთ, არამედ ისინი თანდათან უფრო და უფრო მზნევედბოდნენ.

სომეხი ისტორიკოსი შემდეგნაირად წარმოგვიდგენს მათ სულიერ სიმტკიცესა და დიდ მორალურ ძალას რიცხვით აღმატებული მტრის წინაშე:

„ღიღად გული მიეცათ და დაუწყეს დაცინვა ორივე მეფეს, თუმცა კი ხედავდნენ ურიცხვ სიმრავლეს ჩრდილოეთისა და დასავლეთის ჯარებისას, რომელნიც მთებსავეით გარს შემოსდგომოდნენ ქალაქს; აგრეთვე მანქა-

¹ მოსე კალანკატუელი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 156 (სომხურ ენაზე).

ნებს, ოთხთვალეზსა და ჰროზაელთა ოსტატების ხელით
 გაკეთებულ სხვადასხვა საშუალებებს, რომელნიც უც-
 დომლად ისროდნენ უზარმაზარ ქვებს და აქცევდნენ
 კედლებს; აგრეთვე ქვებით გავსებულ, გაბერილ უზარ-
 მაზარ ტივებს, რომლებითაც [აგუბებდნენ] ქალაქის
 გვერდით მიწოდინარე მტკვარს და ნას პირდაპირ კედ-
 ლებისაყენ აძლევდნენ მიმართულებას. მაგრამ მათ
 არაფერს არ ეშინოდათ, აწინეუბდნენ ერთმანეთს და
 მტრის მიერ დანგრეულს აშენებდნენ და აღადგენდნენ“.

*[ა...მოქო დორაფანს კანბქნსა ხერხანგს და ისასან ბაჟრ
 აონსღ დერკოი შაფალირანს; ში ქტაქტო და თხასანქტის დანქტი
 რადამოქტის დორაფანს ზისაქოი და არსამთიფი ხი ნამანოქტის
 ცხრანგ დანკათხაღ ჯიორე დფაღაფანს, სანს რნო ნამის დამ-
 რხნსკანს და დიორხგანსისანს და დვალ ადგი-ადგი ზნარის კორი-
 ნსაღ ხი ბხიოაე დართარაფანს ჯიომამაქხგოიფი, ირიღ ანქირღაღ
 აონქტის ყფარადქიფანს ხი ყიღიღანსღ ყაყარქისაყენ ფარამაფე
 ამბამბბბბ. სანს დიღიღიქ თიქსანს ამბამბბბ ფარაქიფანს,
 ირამაფე დფხთს ამბ დქიორ, ირ აყათღ დქიომანს ფაღაფქის, იღ-
 იღიფხაღ ქხასი რნოღღამ რნო აყარქისაყენ დქამბფიფანს, სა-
 კანს სიფა იქისღ ქათხაქიფი და იღ ხი ამი ხიღ ქრანგ ფაქაქი-
 რქტის დქამბხანსა, და დფხხხაყანს ხი სიფანსღ ანოღქს ჯიანქის
 იღ კანსღსქის:]*

ასეთ მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ ალყაშემოკრულნი,
 მაგრამ მაინც არ ტყდებოდნენ. ბიზანტიელ-ზაზართა რიცხვით
 აღმატებული ძალების განუწყვეტელმა იერიშებმა შედეგი ვერ
 გამოიღო და მტერს იძულებული გახდა ალყა მოეხსნა. ქალა-
 ქის უშიშარმა და მხნე დამცველებმა გამარჯვებას მოაღწიეს.

ამ საერთო-სახალხო გმირული ბრძოლის დროიდან მრავალ-
 ლა საუკუნე გავიდა, მაგრამ მისი თანამედროვე ლომები ისტო-
 რიკოსის აღწერიდან ჩვენამდე მოაღწია ქართველთა დედამე-
 ლაქის მცხოვრებთა ოპტიმიზმით აღსავსე მიწილიველმა და
 გმირულმა სახემ. განსაკუთრებით უნდა გაესვას ხაზი მოქალა-
 ქეთა შეუდრეველ ზუღსა და სიცოცხლის სიყვარულს. მარ-
 თლაც, თითქოს იმ გმირული ეპოქიდან მოსდევს ქართველ

1 მოსე კალანკატუელი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია,
 გვ. 157 (სომხურ ენაზე).

ხალხს მათი განსაკუთრებით მხიარული სული. ხალხს, რომელიც მუდამ მალლა თავაწეული მიდიოდა, რომელიც ვერაფერ-მა ვერ გატეხა და რომელიც არაფრის წინაშე არ შემდრკალა თავისი ცხოვრების ყველაზე მძიმე წუთებშიც კი. მხიარულება და გონებაშახვილობა, ხუმრობა და ღიმილი ქართველი ხალხისაგან განუყოფელი თვისებებია.

თბილისელებმა, რომელნიც სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლას აწარმოებდნენ, სასაცილოდ აიგდეს ყოყონა და უღმობელი მტერი, როდესაც გაიგეს მისი გადაწყვეტილება, ალყა მოეხსნა ქალაქისათვის.

„როდესაც ქალაქის მცხოვრებლებმა გაიგეს მათი [მტრის] სისუსტე, კიდევ უფრო გაამაყდნენ და ერთი ოინი გაითავაშეს, რომელიც შემდეგში მათი დაღუპვის მიზეზი უნდა გამხდარიყო. მოიტანეს ერთი დიდი კვახი ზედ ჰუნების [ე. ი. ხაზარების] მეფე დახატეს ერთი წყრთის სიგრძისა და სიგანისა, წამწამების ნაცვლად წვრილი ხაზი გაავლეს, რომელიც შორიდან შეუჩინეველი იყო, წვერის ადგილას საზიზღარი სიტიტველე დატოვეს, ცხვირას ადგილას კი ერთი მტკაველის სიფართის უღვაშები [გაუკეთეს] თმებისაგან, რომლითაც ძნელად თუ ვინმე იცნობდა მას. [ეს კვახი] გამოიტანეს მათს წინაშე, დასდევს ციხის გალავანზე და [მტრის] ჯარს უყვიროდნენ და ეუბნებოდნენ: „აი, თქვენი კეისარი მეფე, მობრუნდით, თავყანი ეციოთ. ეს ჯებუ-ხაკანა“-ო. [შემდეგ] აიღეს შუბი და მათ თვალწინ ხვრეტდნენ ამ კვახს, რომელიც დაუმსგავსებინათ მისთვის [ჯებუ-ხაკანისათვის]. ასევე მასხრად აიგდეს მეორე მეფეც. დაატონოდნენ, აგინებდნენ, ბილწსა და მამათმავალს ეძახდნენ“.

*[ახლ ხელს ჩირსა ლიანს რხსაქიჯე რაღაქინ ვღჳანხლ ქათ-
ნხლ ნიფა, აიიანს, რაკართაფანს ქანბქინსა ჩირხანსე სსკსანს
ფაკათნაი კირითხანს ჩირხანსე ფჩაღს ქაღაღ ქბრქინ
ფიფიამ მჩ მნბ, ნკარქქინს ჩ მხრია, ნორა ფაკათსხერ ქაფა-
თორქინ ჳონსაფ კანფიანს მჩ ქბრქაქანს ს კანფიანს მჩ ქ ქაქანს.
ს ფთხიქ არისანსაფ აღაქინს ქათ მჩ ბრადრხაქ, ირ იჯ
კარქერ ნღმარქბლ. ს ფთხიქს მირიოანს ქბრქა თაქირანს ს ფთხ-*

ეი უნდათო გქონს მისი ქაიან მითი მადიგ აქრსტუთიგ, ვორ მტ იგ კარტი ნანახელი, ბი გრხხაქ ხეხაქ ი ქხრაქ აყარსაქინ ქანგიქმანს ნიგა აღაღაქტინ. აი ვორსანს და ასტინ. «სადანასიქ კაქარ მადათორ ბხრ, გარბაროიგ ხრკრყა-გტგ ამა მხრო-საგანს ტ ასა; ბი აიხხაქ გხღაროქ ი ბხინ მადკოთხინ ქანგიქმანს ნიგა ვეგომანს მანანხეიგხაქს ი აყათხხრ ნორა; ნიქსაქტა და ვმიქა მადათორს დაღტინ, ბაღრ აიხტინ, აქყანსტინ, აქიგბ და არიოღხეგბ კაროქაქინს»¹.

მტერი მეფეთა ამ მასხრად ავღების აღწერა დაცულია ავღეთვე XIII ს. ისტორიკოს კირაკოს განდაველოს „ისტორიაში“. მოგვყავს განდაველის წიგნიდან შესაბამისი ნაწყვეტი.

„ეი ხაკანი სასაცილოდ აივღეს ქალაქ თბილისის მცხოვრებლებმა. აიღეს ერთი კვახი, ზედ გამხატეს ხაკანი, ბრმა, რადგანაც მათ ვიწრო და პატარა თვალები აქვთ, დასდვეს ვალავანზე მის [ხაკანის] დასანახავად და ისრის სროლა დაუწყეს, ხოლო იგი ხედავდა რა ამას, დიდად ვანრისხდა, მაგრამ რადგანაც ზამთარი იყო, ვერ შეძლო სამაგიეროს ვადახდა. სამაგიეროდ მოვიდა ვაზაფხულზე, შემოარტყა ქალაქს ალყა და აიღო“.

[«*შაქა ხაგანს ბაღრ არარინ რნაკიქგ გაღაგინ სრქ-ქხხაგ. აიხხაქ ვეგომ მის სკარხხინ ვყათხხრს ხაგანსაქ ი ქხრაქ ნორა კიქრ, ირყტა მტ აქგ ნიგა ნხღ ხს და ქიგრ, და ხეხაქ ვეგომანს ი ქხრაქ აყარსაქინ რანგტყ ნორა სკასანს ნხთადიქგ ქინხი; ისკ ნორა თხსხაქ ვაქინ მარკაგაქ კიქბ, რაქგ ვი ქამანსაკ ბამხრაქინს ტრ, იქ ინქ კარაგ რათი-განხი; რაქგ ი ვაქ ვარსანს ხსხაქ აყაჯარტ ვსა, და აიხიო ვგაღაგინს»*]².

უნდა ვიფიქროთ, რომ კირაკოს განდაველის წყაროს მოსე კალანკატუელის „ისტორია“ წარმოადგენდა.

თბილისელების ასეთმა თავხედობამ, მათგან ასეთი მძიმე შეურაცხყოფის მიღებამ მტერი აღაშფოთა, მაგრამ ვერაფერს ვახდა და კიდევ უფრო ვააფთრდა. ზაზარებს ისიც ეყოფოდათ,

¹ მოსე კალანკატუელი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 158 — 159 (სომხურ ენაზე).

² კირაკოს განდაველი, სომხეთის ისტორია, თბილისი, 1909, გვ. 51 (სომხურ ენაზე).

რომ ასეთი მდიდარი ზავაჭრო ქალაქი ხელთ ვერ იგდეს, ახლა წარმატებისაგან გათანამებულნი თბილისელები მათ დასაცინოდნენ კიდევაც.

„როდესაც მეფეებმა დაიხანეს და მოისპინეს [ყველაფერი] იეს, შურისძიებით აღივსნენ, გულში ბოღმა დაიგუბეს. ისინი თავს აქნევდნენ და დიდს წყევლით წყევლიდნენ თავიანთ თავს, რომ მათ ხელქვეითთაგან არავინ არ გადაარჩებოდა, სანამ ამ შეურაცხყოფის, მათი საცინლად აგდების, შურს არ იძიებდნენ. გატრილდნენ და წავიდნენ ამ მუქარით“.

[«გაქაი თხახაღ იუ ჯიხაღ შაგალირავს» გიხანაქის, ფიგანაქის, იხა მჭიხნაქა ძიღიქქინ ქ სირთა ჯიხანგ, ჯარძქინ გვიქაი და მხბაღ სვიქიქ სვიქქინ განძქინა ჯიხანგ, შქ და იღ სიფი მქ საყრხეფი ქამხნხეიღს, ირე ხს რნღ შაგალირიქხამქ სიგა, მქსუღ სხიღრხეფი ქქტქ სხათანსაგ აქნიფიქ, გორ ბაღხეგან სიგა ქ სიგანქ; ხე რარბიღსაღ ყხრხაი ჯიხანგ» სიქქინ საყარხაქხიფ გნანქქსა]¹.

ამრიგად, ხაზართა ურდოებისა და ბიზანტიელთა კარგად გაწვრთნილი რეგულარული ჯარების გაერთიანებულმა ლაშქარმა, რომელიც რიცხვობრივად აღემატებოდა ქალაქის დამცველებს, ვერ გატეხა მათი წინააღმდეგობა, ვერ აიღო თბილისი და იძულებული გახდა ურდოებით ალყა მოეხსნა ქალაქისათვის. ნაგრამ მტერმა, ამ ისტორიკოსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „გულში ბოღმა დაიგუბა“ და ასე ადვილად როდი აპირებდა უარის თქმას თბილისზე, ესოდენ მაცთუნებელ ქალაქზე, რომელიც მას იზიდავდა არა მარტო სიმდიდრით, არამედ თავისი განსაკუთრებული სტრატეგიული ადგილმდებარეობითაც. მტერი ახალ შეტევას ამზადებდა და მასაც დიდად არ დაუგვიანია.

627 წელს ხაზართა დახმარებით ჰერაკლემ ამიერკავკასიის საომარ ასპარეზზე კიდევ უფრო მტკიცე და ფართო შეტევა განაახლა. ჯიბლუ-ხაქანთან ერთად ამიერკავკასიაში მოვიდა

¹ მოსე კალანკატუელი, აღწახთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 159 (სომხურ ენაზე).

მისი ვაჟიშვილი შათიც, რომელიც შეუპოვებლობით არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა მამას. როგორც ისტორიული ცნობებიდან ჩანს, ხაზართა ურდოების მოქმედებას ამჯერად უმთავრესად შათი ზეღწილევანელობდა. მოსე კალანკატუელის „ისტორიაში“ შემოინახა და ჩვენამდე მოაღწია ამიერკავკასიაზე ხაზართა ამ ახალი ლაშქრობის დაწვრილებითმა აღწერამ. ჰერაკლე სპარსელებს უტყუვდა თავისი რეგულარული ჯარით და იმავე წლის შემოდგომაზე სპარსეთის დედაქალაქ ნინევისასთან (დღევანდელ მოსულთან) ახლოს მოიპოვა გადამწყვეტი გამარჯვება. ამიერ-კავკასიის ქვეყნებში კი შათის ურდოები დათარეზობდნენ. ხაზარები ჯერ ალბანეთში შევიდნენ, შემდეგ ატრაპატაკანის ნაწილი დალაშქრეს და ხალხი ტყვედ წაასხეს. მაგრამ ხაზარების მთავარი მიზანი მსოფც საქართველო იყო. მათი ჯარები ისევე შეიჭრნენ საქართველოში და ალყა შემოარტყეს თბილისს. ხაზარებს კარგად ახსოვდათ როგორ შეურაცხვეს და გაამახხრეს მათი ხაკანი. გააფთრებულმა შათმა გადაწყვიტა ქალაქის აღების შემდეგ დიდი სისასტიკით გასწორებოდა თბილისელებს. ქალაქის გმირი დამცველები ამჯერადაც უდიდესი თავგანწირვითა და შეუდრეკლობით იგერაებდნენ მტრის განუწყვეტელ ფიცხელ იერიშებს. მაგრამ ორი თვის გმირული წინააღმდეგობის შემდეგ ქალაქის გულადი მცველები იძულებულნი გახდნენ დაეთმოთ უფრო მრავალრიცხოვანი მტრისთვის. მტერი ქალაქში შევიდა და არნახული სისხლის ღვრა და ძარცვა-გლეჯა გამართა. ქალაქის მცხოვრებლების დიდი ნაწილი მახეელისგან დაიღუპა ან ტყვედ იქნა წაყვანილი.

ინდროინდელი ისტორიკოსი შემდეგნაირად ასწერს ქართველთა დედაქალაქის თავზე დამტყდარ ამ დიდ უბედურებას:

„...მოვიდა წამხდენელი მხეცი თავის სისხლისმსმელ ლეკვთან ერთად, რომელსაც შათი ერქვა. იგი ჯერ ქართველთა ქვეყნის ქალაქ თბილისის წინააღმდეგ გაემართა. ძველ მხნე კაცთაგან არავინ იყო [ქალაქის] შიგნით, ამიტომ მან ხელსაყრელად ჩასთვალა დრო მათგან მიღებული შეურაცხყოფისათვის ანგარი-

შის გასასწორებლად, ალყა შემოარტყა ქალაქს და დაუწყო ბრძოლა. შეავიწროვა [ქალაქის] მცხოვრებლები, რომელნიც მის წინააღმდეგ [იბრძოდნენ]. ფრიად დაშვრნენ ისინი ორი თვის განმავლობაში. მაშინ დაუღრიალა მათ განძვინებულმა მხეცმა, ბევრი დაიჭირა და დაახრჩობინა თავის ლომის ბოკვერებს. აავსო თავისი ბუნაგი ნანადირევით და თავისი ჯარი ნაძარცვით. მათ იშიშვლეს ხმლები და ყველამ მიაშურა გალავანს, სადაც ერთმანეთზე დახროდნენ ისეთი სიმრავლით, რომ ზღუდესაც კი ასცილდნენ. მაშინ ბნელი ჩრდილი დაეცა ქალაქის საცოდავ მცხოვრებლებს, დაიშალნენ მათი სახეულის ნაწევრები, დაუსუტდათ მკლავები, დამარცხდნენ, დაიხიეს კედლებიდან და მონაღირის მახეში გაბმულ ბელურასავით შეშინებულმა ვერც ერთმა ვერ შეძლო სახლში მიესწრო ამ საშინელი ანბის მისატანად, რომ ეთქვა საყვარელი მეუღლისთვის, შეეცოდებინა თავისი მუცლით ნაშობი შვილი, ანდა გაეხსენებინა მშობლებისთვის მშობლიური შეწყალების შესახებ. არაჰედ თავზარდაცემულნი ცდილობდნენ, დამალულიყვნენ ზოგნი ერდოებზე, ზოგნი წყალქაღენებში, ხოლო მრავალმა მიმართა წმინდა ეკლესიების ქერს. ხმა მათი სულთქმისა ამოდიოდა, როგორც დიდი ცხერის ფარისა კრავთა მიმართ, ან დედისა ყრწილაღში, ხოლო მათ შვანდე უწყალო მოკალნი [მოვიდნენ]. მათმა ხელებმა დააყენეს სისხლის ნაკადულები, ფეხებით სთელავდნენ გვაშებს, ხოლო თვალები ხედავდნენ მკვდრებს დაყრილებს, როგორც სეტყვის ღვარს. როდესაც შეწყდა ხმა ტირილისა და ვაებისა და აღაჰავინ გადარჩა ცოცხალი, მაშინ მათაც გაიგეს, რომ დაძლნენ მათი მახვილნიც“.

*«...ბღს ლ, გაგანს აყასკანსიჯ ჴანღხრბ არქინარბოღ
 კორხამრს ჴიროიღ' წაწს კიღხეხიოღ, ირ ნაჴს ჴასთათღრ
 გხრხსს ჴიღ რსიღღღმ ჳრთფ აჯჴარღჩს' გაღღაღჩს სჴიღხსაფ
 ს იღ გიღ გთხსღ ჴ სხრღჴ კაღაჯღჩს გაჯ არანფს, თხიღ
 გთხსღ სჴიღხიოღ გიღსან მჴხრხსღღს სსღს ათაჯღჩს სსჴსა-*

თანაგნს ი ნოგანტ, ყაჯარხანგ ვეგაღაჳნს და სკასა მარ-
տრზხელ: ნხელერ ვრნსკიქუსნ ირ ი ნამა, ირჳ იარბანს რნერქამ
ნორა. და კიქთ აჯარხანთხაქჳ ირყაქსა კასორს ხრკიოვ მამიოვ...
შაქსტამ ვ:ჯხანგ ვაღასნს არაღჩის ი վերայ სოგა, ირსა-
გადა და հեղბიქჳ բասական կորხანსგ იქოვ, ხქիგ ვამორჩა იქ
ირსიქ და ვღვორ იქრ კაქვიჯთակოქხამ, ირჳ վերացიოვხაქ
იქორს იქრბანსგ աიწასარაკ იქიმხეჩის ი վերայ ყარსაქის,
იქრ ვქიმხამ, იქრ იქრბანსაქოქ აქსჯაქი բავამიქხანსն՝ վեր-
ნაქის քანს ვყარჩისაქს ვեր ი վերოქ: Եւ անկանէր սთուեր
խասարային ი վերայ ხղկելի բնակჯաց քաղաքին՝ լուծան
յոք անդամիոვ სოგა, թուլացան բագուկք სոგა, մատն-
դանს ი պարտութիւն, անկանს յետս ი պարսպէն՝ խուճ-
պხաქჳ იրყաქს ճնճուկք ըմբոնხաქჳ ი գործիս იրսորդաց, ոչ
ոք կարելով ժամանել ი տունս იქր՝ ձայն տալ արագին գու-
ծին, հրամայել: սիրելոյ ամուսնոյ իրոյ գթալ ի ծնունդս
որովայնի իրոյ, կամ վատաւ ածել ծնողաց զծնողական
գութիս, այլ պակուցხաქჳ ջանային ծածկել զանձինս իր-
ხանსგ ոմանք ի վերայ տանხաց, ոմանք ի մէջ խողովակաց,
իսկ բագումք იქიმხեչին ի սուրբ յարկս եկեղեցիաց... Եւ ելա-
նէր գոչիւն հաուսչիման სოგა რատ նմանութხანს բავამ-
բოխ հատից մաքხաց աი գաიჩის, կամ մორ աი մանուկ իր
და ვհետ սოդա հնճიղք անողորմք: Ըրոვ ձեռք իրხանს
հեղուին վատակս արხանს, იտք իրხանსგ կոխէին զդիակունս
და աչք իրხանსგ տեսանէին զդիաթաւալս իրրև վհեղեղս
կարկտի: Եւ յործամ հատան ձայնք ողորոვ და վայից, და ոչ
մնաց ապրხալ და ոչ մի, ապա գիտացին და სოքա, թէ կագ-
դան սուրբ სოგას)¹.

ხაზარებმა თბილისი საშინლად გაძარცვეს. ქალაქიდან
გატანოლ უღიღეს სიმღიღრეზე წარმოღვენას იძლევა კალან-
კატუელის შემდეგი სიტყვები:

„მამინ ხელთ იგდეს ყუთები განძით სავსე, მთელს
სიმრავლეს ჯარისას ზურგით მიჰქონდა ისინი და
თავიანთი მბრძანებლის წინაშე ახვევებდა ერთმა-
ნეთზე. იმდენ ხანს მიჰქონდათ ისინი მის წინაშე, რომ

¹ მ. ო. ს. ე. კ. ა. ლ. ა. კ. ა. ტ. უ. ე. ლ. ი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია,
გვ. 172 — 174 (სომხურ ენაზე).

ყურებაც კი მოსწყინდა ოჭროსა და ვერცხლის ფუ-
ლების ურიცხვი სიმრავლისა. ხოლო ვინ მოსთელის
მარგალიტის ქვებით მოოქვილ საეკლესიო სამკაულსა
და ჭურჭელს!“.

*[«წაქანტამ ძხივ არიქს კარციღა განბივ მწხრხალს¹
და ბანრარხინხალ ამხნაქს რაღმიწხან ვიორაგნ, რხრქს
რქტქს აოაღქ რინათორქს ჩიხხანგ ვხიღა-ვხიღა და კიოთა-
კიოთა. და აქნაღაქ კანაქხხალ რხრქს აოაღქ ზიორა, მიხნდა
ბანბრავხალ რაქბლ თხხანხლ განრამარ მქი თაღანღაგ
იხსოქ და არბამქიქ, ჩასკ ვღარღა ხსხიღხხაგ ვასკანასკაყ
მარღაროთაქიო აყაათიღს რ'ქ ჩვქ რასასკანს აო ჩ აყათ-
ინქიქ»¹.*

სხვა ადგილას, ხაზარების ერთ-ერთი ნადიმის აღწერისას
მოხე კალანკატუელი ისევ იხსენებს შათის ურდოების მიერ
თბილისიდან ნადავლის სახით გატანილ სიმდიდრეს.

„...ქიტები და სასანისები ვერცხლთა ოჭროსა ქან-
დაკებით მოჭედდინი, რომელნიც ნადავლად წამოე-
ლოთ თბილისიდან. აგრეთვე ყანწები და უზარმაზარი
ხის ხაპები, რომლებითაც ხორცის წვესს თქვლევდ-
ნენ“.

*[«...ბი ვრათასკი და ვრამაქიქს არბამქიღნა ვანრასკიონს
კიოქი რამასკხალს, ვიორა რხრხალ ტქს კასარქს ნაქიხხაგ. რნღ
ნამქს და ვრამრევა ხეჯიკიხიღნა და ვკიორამაბდას იყაქთიღნა მხ-
ბამახბა, ირიქ ვარღანასკს კაქიქქს»².*

მტერმა საშინლად გაძარცვა და ააოხრა ქართველთა სა-
ვაკრო, სიმდიდრით სავსე დედაქალაქი... VII საუკუნის მე-
ორე მეოთხედის დასაწყისში მას მძიმე დღეების გადატანა
მოუხდა.

სხვათა შორის, ამ ეპოქის თბილისის ისტორიისათვის სო-
მეხი ისტორიკოსი მოსე კალანკატუელი თითქმის ერთადერთი
სანდო წყაროა.

VII საუკუნის მეორე მეოთხედში დაიწყო ასპარეზზე ახ-
ლადგამოსული დამპყრობლის არაბთა, გაჰნადგურებელი

¹ მოსე კალანკატუელი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 174 (სომხურ ენაზე).

² იქვე, გვ. 182.

ლაშქრობები. მათთვის წინააღმდეგობის გაწევა ვერ შეძლო არა მარტო ამ დროისთვის უკვე დასუსტებულმა სპარსეთმა, არამედ თვით ბიზანტიის იმპერიაშიც, რომელსაც სულ ცოტა ხნის წინ მუხლებზე წაპოეჩოქებინა სპარსეთი. ხალიფა ომარის (634—644) დროს მცირე ისტორიულ მონაკვეთში არაბებმა შესძლეს იარაღით დაეპყრათ სირია, პალესტინა, ეგვიპტე და სპარსეთის ერთი ნაწილი. ამიერკავკასიის ხალხები ახალი უდიდესი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდნენ. საშინელი გაჭირვება, სისხლისღვრა, აოხრება და ძარცვა ელოდა საქართველოს, სომხეთსა და ალბანეთს. არაბები ჩრდილოეთისკენ, ამიერკავკასიის ქვეყნებისკენ დაიძრნენ.

სომხეთმა, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო პირველმა იგემა არაბების მთელი ძალა. სომხეთში არაბები პირველად შევიდნენ 640 წელს, მოითარეშეს შიპი ოლქები და უკან დაბრუნდნენ. მეორე ლაშქრობის დროს, 642 წელს, მათ შესძლეს დვინის აღება. საუკუნეთა მანძილზე დანაწევრებულმა და გაძარცვულმა ქვეყანამ ისევ განიცადა უცხო დამპყრობთა სასტიკი და უწყალო აოხრება.

იმისთვის, რომ ცხადი გახდეს თუ რა საშინელი უბედურება მოელოდა საქართველოსა და მის ქალაქებს, მოგვყავს ერთი ადგილი VIII ს. ისტორიკოსის ლევონდის „ისტორიიდან“, რომელიც შეეხება არაბების მიერ ჩადენილ მხეცობას სომხეთში, ქალაქ დვინში.

„...მოაწიეს ქალაქს [დვინს] და მაშინვე აიღეს ციხე. შიგ მყოფთაგან კაცები ამოწყვიტეს, ხოლო ქალები და ბავშვები ტყვედ წაასხეს, 35000 სული.

აწ, ვინ დაიტირებს ღირსეულად ამ უბედურების სიმწარეს, რადგანაც ყოველმხრივ უზომო იყო ეს განსაცდელი. რამეთუ წმინდა ეკლესიები, რომლებშიც წარმართნი შესვლადაც კი ღირსნი არ იყვნენ, დაინგრნენ, დაიქნენ და უაჭულოთა ბილწი ფეხებით დაითრგუნნენ. ხოლო მღვდლები, დიაკვნებსა და მსახურებთან ერთად, თავხედი და უწყალო მტრის მახვილით მოიკლნენ. მრავალი აზიზად აღზრდილი ქალბატონი, რომელსაც გაჭირვება არ გამოეცადა, ჯოხის ცემით შეურაცხყოფილი და მოედნებზე (ძალით)

გათრეული, გლოვის ვაებას აღავლენდა ამ მოულოდნელი ხვედრის გამო. აგრეთვე ჯრებული სიპრავლისა იმავე განსაცდელით შეპყრობილი თავის ვაეიშვილებთან და ქალიშვილებთან ერთად განანრავლებდა ვაებასა და მოთქმას, რადგანაც არ იცოდნენ რა უფრო ვეტრათ—უსჯულოთა მახვილით სიკვდილი, თუ ცოცხლად დარჩენა და ვაეიშვილებთან და ქალიშვილებთან განშორება, განშორება ქრისტეს სჯულისა და სულიერი ღვთიური დიდებისაგან. ზოგიერთები შესახედავად საცოდავნი მკვდრებივით დაცემულიყვნენ მკვდრების გვაშებზე და სისხლში მოსვრილნი ქვითინებდნენ, მაგრამ არ შეეძლოთ ამ გვაშებთს აღება და დასაფლავება“.

«...ღასინ ჰ ქბერაქ [ჩიქინ] ჭაღაქინს და ქაღქაღასქი ანინ დაპრიგნს, და გათხალ არას ჰ ნამა კითორხეგნს, და ყკანაქა და დმანსქათსა ქარხეგნს ჰ დერიქის»¹ იყისა ლნ (35000). არე იქ არეხიერ არძანსაორაყქა იღრაყდელ მქლიათიქისს აღესიქის, ჭანდი ამნსაქს ისთხერ ანნსარქის ღო ქთანყს; მქ სორე ხეხეხეგქ, იორე იღ ღო არძანს დასქანთსაყ მთანხელ ჭანღესაქ და ჭაქაქასქაქ კითანს აქიღბ ითიქისს ანორქისაყ ქინქის, და ჭანანსაქე ღანღებრძ სარქადაღორ და აყაუთინქიქე ქიიქიიღესაქ სრიქ ძაქირ და ანორორამ მქნსამნსაყს. და რაღვიმ თიქსაქე ქაქიქასთინს, ირიი იღ ღო ათხაქ იქიორბ ნხვიქხანს დასაქიქე ჭეხერ მანანსაქე და ჭარქხაქე ჰ ღრასარასქა დაკანსოიმნ იღრიგნს რარბრავიყვანსქის ქასანს ქეღასქარბიიმნ იორასინს; მქ და აქქარღანსოიმრ რაღვიქხანსს რამონსაქე ისთხერიქ და ისთხერიქ ჰ ნიქს ქთანყსაქაქანსაქეღანთაქანს და დანბიქისს. იქ იღ დქათქინს და იქ ათხანსქ იიღრაყდის, იქიიქიიღესაქქანს ქანსორქსს სრიქს, ხმქ დქხნღანსოქს ანღათხაქანს დოსთხერს და დღოსთხერს, ითარავიყვანსქე ჰ ღანათიქს იორ ჰ რქიათიის და იქ დიღსორ ქასთიდაქაქინს ქარღათრიქხანსყს; ხე დომანსაქ იიორამსქიქ თხსუქხამრ ანსქხაქ იქასქიონსაქე ქბერაქ იქასქანსღ რნიქ არქინს მქამხაქაქე მქაქესთ და იორიქე აქქარქის და იღ ღო ღქინს დქინღასაქ ამქიიქხელ დმარამქინსს და თაქ დქინდმანსქაქ»¹.

¹ ლეეონდ ვარდაპეტო, სომხეთის ისტორია, ს.-პეტერბურგი, 1887, გვ. 9 — 10 (სომხურ ენაზე).

არაბები ამიერკავკასიაში საშინელი ნგრევითა და თავზარ-
დაშცემი მზისხანებით შენობიჭრნენ. 654 წ. მათ უკვე განამ-
ტვიცეს თავიანთა ბატონობა სომხეთში. ამის შემდეგ მათთვის
გახსნალი იყო გზა საქართველოსკენ.

არაბთა მრავალათასიანი ჯარისათვის წინააღმდეგობის გაწე-
ვა უაზარბა იყო. ქართლის ერისმთავარმა სწორად გაითვა-
ლისწინა ეს გარემოება. მან არაბ სარდალს ჰაბიბს ელჩი შე-
აგება საჩუქრებით და მშვიდობა სთხოვა. ქართლის ერისმთავ-
რის საქციელითა და ძღვენით ნასიამოვნებმა ჰაბიბმა საჩუქ-
რებიც მოლო და ზავზეც დათანხმდა. თბილისელებმა და
ქართლმა სხვა ქალაქების მცხოვრებლებს მან წაუყენა პარო-
ბები, რომელნიც გამოძინარეობდნენ არაბთა მიერ წარმო-
ებული „სალვთა“ ომის არსიდან. ქვეყნის აოხრებისა და ხალ-
ხის გაწყვეტის საფრთხელს თავიდან ასაცილებლად, ქართლის
ერისმთავარი იძულებული გახდა ჰაბიბის წინადადებები
მოელო.

ამრიგად, საქართველო შევიდა სახალიფოში და არაბთა
მოსარკედ იქცა. მაგრამ საბედნიეროდ, ეს, ამჟერად, მხოლოდ
ორ წელიწადს, 657 წლამდე, გაგრძელდა.

ამიერკავკასიის ქვეყნებისთვის საკმაოდ მძიმე მდგომარე-
ობა შეიქმნა. გამწვავდა ურთიერთობა ერთის მხრივ ბიზან-
ტიელებსა და არაბებს, ხოლო მეორეს მხრივ, არაბებსა და
ხაზარებს შორის. და ამიერკავკასიის ქვეყნებს ისევე სთელავ-
დნენ უცხოელთა ჯარები. სომხეთსა, საქართველოსა და აღ-
ვანეთში ხან ბიზანტიელთა ლაშქარი გამოჩნდებოდა, ხან არა-
ბებისა და ხანაც ხაზარებისა. მაგრამ მათ ამიერკავკასიის მოძ-
მე ხალხებისთვის მოჰქონდათ მხოლოდ და მხოლოდ ნგრევა
და აოხრება. განსაკუთრებით განანადგურებელი შედეგები
ხაზართა ლაშქრობებს მოჰყვებოდა ხოლმე. ეს ლაშქრობები
რამდენჯერმე განმეორდა 668—718 წლებში. თუმცა ამ შემო-
სევების შესახებ ძალიან ცოტა ცნობები გვაქვს, მაგრამ უნდა
ვიფიქროთ, რომ მათ დროს დიდად დაზარალებდოდნენ ამი-
ერკავკასიის ქვეყნები და ქალაქები და, მათ შორის, ბუნებ-
რივია, თბილისიც.

ერთ-ერთი ამ შემოსევის შესახებ სომეხ ისტორიკოს ასო-
ლიკთან შემონახულა შემდეგი ცნობა:

„მაშინ სასტიკი რბევა და აოხრება მოიწია სომხეთის ქვეყანაზე, რადგანაც „ქლდ“ (685) წელს ჩრდილოეთის ჯარებმა, რომელნიც არიან ხაზირნი, დაიპყრეს სომხეთი, ქართლი და ალვანეთი, ხოლო სომეხთა და ქართველთა მთავარი ბრძოლაში მოკლეს“.

[*წმკაქამ ქამანასკი ჯალათიანს და ალერიანს სასათქმეს ხანა აქსარჩიას ჯაიფი, ჟი ქ მღწე პოლკანსის თირხეის ჩიასქასაქის ჟორჟს, ირ ხს ხაჯირჟ ჯაიფი, ქრავს და სკოიანსი, და საყანსის ქ აყათხრაღმის ჟიქქასანს ჯაიფი და ჟქრავსაქ*]¹.

686 წელს კი უკვე ბიზანტიამ განაოგზავნა თავისი ჯარო სომხეთს, ქართლისა და ალვანეთის დასაპყრობად, მაგრამ ამ ლაშქრობას რაიმე საგრძნობი წარმატება არ მოჰყოლია. ამ რთული პოლიტიკური ვითარების პირობებში ამიერკავკასიის მოძვე ხალხებს იმედი არ დაუქარგავთ. ისინი მედგრად განაგრძობდნენ ბრძოლას ერთმანეთის დახმარებით. ამ მხრივ საინტერესო ცნობებია დაცული ჰოვანეს დრასხანაქერტელის „ისტორიაში“. ამ ცნობათა მიხედვით ქართლის ერისმთავარ ნერსეს დიდი დახმარება გაუწევია სომეხებისათვის. იგი თავს დასახნია სომხეთში მდგარ არაბთა ჯარს და სომხეთიდან გაუძევებია. მოვუსმინოთ თვითონ ისტორიკოსს:

„ამის [ისრაელ კათალიკოსის — ვ. ნ.] დროს ქართველთა მთავარმა ნერსემ სასტიკად დაამარცხა სომხეთში მყოფი არაბთა ჯარის საარდალი ბარაბა და გააქცია იგი“.

[*წმკათალიკოსი სირა (ბურაქი კაშიოქიკოსი—ჟ. ნ.) ჟრავსაქ იანს ჟორაღიქსი ჟორიანს შანკავს ირ ქ ჯაქქანსხაქ აყათსქ კითორამარ სასათქმეს ხხრუსხს ქქქასანს ქრავს ქაქქრავსხაქ ონა არარხაქაქ*]².

ამ დახმარებას, უეჭველია, თავის დროზე უდიდესი მნიშვნელობა ექნებოდა. საერთოდ, არაბთა ბატონობის დროს

¹ ისტეფანოს ტარონელი ისტორიკოსი, მსოფლიო ისტორია ს.პეტერბურგი, 1885, გვ. 100 (სომხურ ენაზე).

² ჰოვანეს დრასხანაქერტელი, სომეხთა ისტორია. ტფილისი, 1913, გვ. 93 (სომხურ ენაზე).

ამიერკავკასიის მოძვე ხალხთა კავშირი კიდევ უფრო გან-
 ნტკიცდა იგი განსაკუთრებით მტკიცდებოდა იმ აჯანყებებისა
 და განმათავისუფლებელი ომების დროს, რომლებსაც ამიერ-
 კავკასიის ხალხები უცხო დამპყრობლების წინააღმდეგ აწარ-
 მოებდნენ ხან ერთად, ხანაც ცალ-ცალკე, მაგრამ ერთმანე-
 თის უახლოვებით. ეს ბრძოლა ნიშანდობილი იყო ხან არაბებისა
 და ხან „ერთმორწმუნე“ ბიზანტიელების წინააღმდეგ. ეს გვი-
 რული სახალხო-განმათავისუფლებელი ბრძოლა, რომელსაც
 საერთო ძალებით აწარმოებდნენ ქართველები, სომხები და
 ალვანელები, ერთადერთი გზა იყო ამ ხალხების უკვალოდ
 დაღუპვისაგან გადასარჩენად.

VII ს. ბოლოს სახალიფოში მნიშვნელოვნად გამწვავდა
 შინაგანი წინააღმდეგობანი, რის შედეგადაც ძალიან შესუს-
 ტდა სახალიფოს გავლენა დაპყრობილ ქვეყნებზე. ამით ისარ-
 გებლეს ქართველებმა, სომხებმა და ალვანელებმა და უარი
 თქვეს ხარკის გადახდაზე.

სომეხი ისტორიკოსი ლევონდი ამის შესახებ გადმო-
 გვცემს:

„სარკინოზებს შორის [ამტყდარი] ბრძოლის დროს
 სომხებმა, ქართველებმა, ალვანელებმა 30 წლის მორ-
 ჩილების შემდეგ შეუწყვიტეს მათ ხარკის მიცემა“.

[*ამს ქ ძამანსაქი აყათხრაღმქინ ირ ქ მქჯ თანკაყ'
 იოფარხეჩქნ ჯ ზარქათოთოქხნქ სიფა ჴაიღ, ჳქირღ, სიილ-
 ასნღ, ბაიოაქხაქ სიფა ამა I (30)ა*]¹

VIII ს. დასაწყისში სახალიფომ მიიღო მთელი რიგი ზო-
 მები, რათა ხელახლა მოექცია დაპყრობილი ქვეყნები თავის
 მორჩილებაში. არაბებმა ნიშანდობილ ძალმომრეობას, სასტიკ
 რეპრესიებსა და განანადგურებელ დამსჯელ ლაშქრობებს.
 ამიერკავკასიის ხალხების ხელახლა დასამორჩილებლად არაბ-
 თა სახელმწიფომ გადაწყვიტა ძირიანად მოეთხარა ამ ქვეყნე-
 ბის წარმმართველი პოლიტიკური ძალა, მათი ფეოდალური
 სისტემა, რადგანაც კარგად ესმოდა მისი როლი ქვეყნის პო-
 ლიტკური თვითმართველობის შენარჩუნებაში. ეს საქმე სა-

¹ ლევონდი, სომხეთის ისტორია, გვ. 15 (სომხურ ენაზე).

ხალიფომ დაიწყო სომხური სანახარაროებიდან. ამ მიზნით ხალიფა ვალიდის დროს ლომეხ ნახარარებსა და „აზატ“ ცხენოსნებს დაუძახეს ნახიჯევანში, ფითომდა აღწერის ჩასატარებლად, აქაო-და ულუფა გვინდა დაგინიშნოთო. მინდობილ ნახარარებს ექვი არაფერზე არ აუღიათ და ნახიჯევანში შეიკრიბნენ. არაბთა სარდალმა მაშინვე ჩაეცა მათი ერთი ნაწილი ნახიჯევანის, ხოლო მეორე კი იქვე მახლობლად მდებარე დაბა ბრამის ეკლესიაში. გამოიყვანეს მხოლოდ თავი ნახარარები, ეკლესიებს კი ცეცხლი წაუკიდეს. მაგრამ დაწვას გადაარჩენილი ნახარარებიც არ დაინდეს არაბებმა და მახვილით მუსრი გაავლეს. ამრიგად, არაბებმა ბევრი ნახარარი მოსპეს. ამ საშინელი ხოცვა-ჟლეტის გამო თვითონ არაბებმა 776 წელს „ცეცხლის წელი“ დაარქვეს. ექვს გარეშეა, არაბთა მხრივ ასეთი მხეცობა დაპყრობილი ქვეყნების მმართველი ფენის წინააღმდეგობის გასატეხად ერთეული ნოვლენა არ იქნებოდა. ასეთივე ამბები ხდებოდა, ალბათ, საქართველოსა და ალვანეთშიაც.

არაბთა მიძივე ბატონობის დღეებში, ქართლსა და მისნა დედაქალაქმა დიდი გაჭირვება გადაიტანეს. მაგრამ, როგორც სამართლიანად მიუთითებენ კველევარნი, ყველაზე უფრო დიდი თუ არა, ერთ-ერთი ყველაზე უფრო საშინელი უბედურება იყო არაბი სარდლის მურვან იბნ-მუჰამედის ლაშქრობა 736—738 წლებში¹.

ხალიფა ჰიშამმა (724—743) სომხეთსა და აზერბაიჯანში თავის ნაცვლად დანიშნა თავისი წათესავი მურვან იბნ-მუჰამედი; ხალიფამ დაავალა მას მოჩილღებაში ბოეყვანა აზიერ-

¹ როგორც ჩანს, მურვანის ლაშქრობის თარიღი ჯერ კიდევ მოითხოვს დაზუსტებას. არაბი ისტორიკოსის ტაბარის ცნობით, მურვანმა კავკასიაში ილაშქრა 114 წელს ჰიჯრით (729 — 730). სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოს ორბელიანის მიხედვით მისი ლაშქრობა მოხდა 727 წელს, ზოგიერთ ისტორიულ გამოკვლევაში კი ეს ლაშქრობა გადატანილია 736 — 738 წლებში. შ. დ. ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, ტომი II, თბილისი, 1948, გვ. 76, ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბილისი, 1948, გვ. 141, ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სისაქანის ოლქის ისტორია, ტფილისი, 1910, გვ. 158 (სომხურ ენაზე) და სხვა.

კავკასიის ქვეყნები, რომელნიც არა სცნობდნენ მის ძალაუფლებას. მურვანმა ხალიფას ეს ბრძანება წარმოუდგენელი სისასტიკით შეასრულა. სწორედ ამ სისასტიკისათვის საქართველოში მას ზედმეტ სახელად „ყრუ“, ხოლო სომხეთში „აგარანშან“ („ამაობრებელი“) შეარქვეს.

მის გამანადგურებელ ლაშქრობათა შესახებ ქართულ მითიანეში ვკითხულობთ:

„... წამოვიდა მათა და ქართლზე მ[უ]რვანი, მან-
(უ)მადის შეილი, რომელსაც ეწოდებოდა ყრუ.
[იმან] დაიყრა დარიალას კარი და ააოხრა კოვკასის
მთის სამკვიდრებელი. შეიტყო, რომ ქართლია
უფილნი გაიქცნენ ეგრისს და იქიდან აფხაზეთსო.
გამოუღვა მათ და აიღო ციხე ეგრისა. ჩავიდა ანაკო-
ფ[ის]ის ციხეში“.

*[...შოყაჲ ჯ ქერაჲ ნიყა [ს] ჭარქლაჲ შრქან¹ ირჲჲ
შანიშაყაჲ, ირ კიღერ ხილ, ლ კაყაღ დროინ² ჴარქაყაჲ,
ღ აპრხაყ გენსკიჲქის³ ცხრის⁴ კიჲკაჲთი⁵ ხ⁶ ლიას, ხ⁷ქ
თქრჲნ ჭარქლაჲ ჴაქხანს⁸ ებერჲს, ლ ანთჲ ქსიქსაღქ⁹, ხ¹⁰
ღჩხო ნიყა, ლ აოღაჲრიენ¹¹ ბერაჲ ლ ჲ¹² ჯ ქერაჲ რხერჲს
სსასკიჲთიჲსა¹³].*

მურვანის ლაშქრობათაგან მიყენებული ზიანი იმდენად დიდი იყო, რომ ისტორიული წყაროების გადმოცემით, ამიერკავკასიის ქვეყნებმა დიდხანს ვერ შეძლეს წელში გამართვა და ფეხზე წამოღგომა.

ამ ლაშქრობათა დროს აოხრდა, ცეცხლსა და მახვილს მიეცა უამრავი სოფელი და კეთილმოწყობილი ქალაქი. მათგან უნდა მოვიხსენიოთ ეგრისის დედაქალაქი ციხე-გოჯი, აფშილეჯის ქალაქი ცხუმი (სოხუმი) და სხვ. ზოგიერთი მეფეღვარი ამტკიცებს, რომ ეს სამწუხარო ხვედრი გაიზიარა აგრეთვე ქართლის დედაქალაქმა თბილისმაც².

ქართველთა ქვეყნისა და ქალაქების ამაოხრებელმა მურვან ყრუმ ასეთივე სისასტიკე გამოიჩინა სომხეთშიაც. ამიტომ სომხურ წერალობით წყაროებში „წყეული“ და „ქვეყნის

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 195.

² იხ. Собрник сведений о Кавказе, т. VI, стр. 273.

ამაობრებელი“ მურვანის სახელი უდიდესი შიშითა და ძრწოლით იხსენიება. მაგალითად, სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ორბელიანი წერს:

„სომეხთა 176 (727) წლის ბოლოს მოვიდა სომეხეთში წყეული და ქვეყნის ამაობრებელი მურვანი სარკინოზთა დიდი ჯარით და როგორც სასტიკმა ცეცხლმა გადასწვა და გადაჰბუგა ამ ქვეყნის სიმშვენიერე, რის გამო მას შეერქვა სახელად ამაობრებელი“.

[*«ქ ცნოც 176 მითასანის ჯაიოც (727) ხლანტ ანხიბხაქს ლ აქასარჯახის სრქან რაგომ დოიოც თანქსაც ქ ჯაქს ლ ხერის ჯიოც სასათიქ აქრხაც ლ ჯრეხჩხაც დეხეხე-ლიქის აქასარჯის, იოქ ანთის ქსქ სასრანჯან ჯასაქირა»*]¹.

მურვანის მიერ მიყენებულ ნგრევათა შესახებ ლაპარაკობს აგრეთვე IX ს. ისტორიკოსი ჰოვანეს დრასხანაქერტელი:

„...ამ დროს ვინმე მურვანი ისპაელის ტომიდან, რომელიც სომეხეთში ოსტიკანად² იყო გამოგზავნილი, შეებრძოლა სომეხეთის ყველა სიმაგრეს. ყველა, რომელიც თითონ აიღო, დაანგრია, დაარღვია და მოთხარა. ხოლო სევანის კუნძულს, გელაშის ტბაში რომ არის, თუმცა კი პირველად ვერ აიღო, მაგრამ ორი-ოდე წლის შემდეგ ხელთ იგდო. ყველა ვინც კი ამ სიმაგრეში ცხოვრობდა ტყვედ წაასხა, ალაფიც აიღო, ციხე კი მთლად დაანგრია და ააოხრა“.

[*«ხც ქაქამ ქაქირი სრითან იმნ ქამაქქესან თიამტ ისთიქსან ქ ჯაქს აოიხხაქ მაროც რნჯ რილირე ქსქ ამრი-ცაც ჯაიოც რქტრ. ლ დოიოც მქანჯამ ქინგნ გრამქრნ აო ჯასარასქ რანგსაქ ახერხაქ ქ ქაქირ კიოტანქტი, ქსქ სსანს კეღქ» იო ქ ბიქსქის ჯხეამაქ, მქაქტო ლ ქისქდრან სოიადი ანჯ იჯ რმრინხეცაქ ქ ბხიო სიორა, სასქაქს დქსქ ხერქხამ მქამაქც მათონხეცაქ ქ ბხიო სიორა; ხც იოჯ მქანჯამ რნსქსაქქ კაქის ქამრიცი ანჯ» დხერი აოისაქ თანქტი, ლ დქსაქიო-*

¹ სტეფანოს ორბელიანი, სისაქანის ოლქის ისტორია, გვ. 158 (სომხურ ენაზე).

² ხალიფას ნაცვლად, ზედამხედველად.

არს კიდიყიოთამს კასარქი ათსაღ' სყარაყიოი განრქერ ა-
სრქერ ვამრიფსა] . .

ნაგრამ არაბთა ბატონობის უღელი ანიერკავკასიის ქვეყ-
ნებს განსაკუთრებით დაუმძიმდათ VIII ს. შუა ხანებში, რო-
დესაც ხელისუფლებამ აბაჟელთა ხელში გადავიდა. გაძლოერ-
და როგორც პოლიტიკური, ისე სოციალური ჩაგვრა, სარწმუნ-
ოებრივი დევნა, თანამედროვე ქართველი ავტორი იოანე
საბანისძე შემდეგნაირად აღწერს საქართველოსა და ქარ-
თველთა მდგომარეობას არაბთა ბატონობის მძიმე ხანაში:

„... მძლავრებასა ქუეშე დამონებულნი და ნაკ-
ლულუვანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარ-
ცა რკინითა, ხარჭა ქუეშე მათსა გუემულნი და ქენ-
ჩნილნი...“¹.

ამეთივე მძიმე სოციალ-პოლიტიკური მდგომარეობა იყო
გამუფებული სომხეთშიაც, რის შესახებაც ცნობებს გვაწვდიან
სომეხი ისტორიკოსები. განსაკუთრებით მძიმე და აუტანელ
იყო არაბთა ხარკი. მისი სიძვივის გამო, ისტორიკოსის სიტყ-
ვით, „ნახარარები და დიდდინიც კი გაჭირვებასა და სილა-
ტაკეში ჩაცვივდნენ“...

*[დსახარარენს ს მხტამხტენს [ხრქერქ] ქ გჟათრიქჟანს აღ-
ჟათრიქჟანს ანსკანაჟ] .*

ქართლს ჯერ კიდევ არ მოეწეშებინა მურვანისაგან მიყე-
ნებული ჭრილობები, რომ ახალი უბედურებამ დაატყდა თავს.
764 წელს ქართლს შეესივნენ ხაზარები, დალაშქრეს ქვეყანა,
გაძარცვეს თბილისი და დაატყვევეს ერისმთავარი ჯუანშერი.
ხაკანის მიერ გამოგზავნილმა სარდალმა ცოტახნით „აილო
ტფილისი და მთელი ქართლის ქვეყანა“².

¹ კო ვ ა ნ ე ს დ რ ა ს ხ ა ნ ა კ ე რ ტ ე ლ ი, სომეხთა ისტორია, გვ. 93—
94 (სომხურ ენაზე).

² კ. კ ე მ ე ლ ი ძ ე, აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატუ-
რა, ტფილისი, 1935, გვ. 58.

³ ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ტ ა რ ო ნ ე ლ ი ა ს ო ლ ო კ ი, ისტორია, გვ. 132.
(სომხურ ენაზე).

⁴ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 212.

მაგრამ ხაზარები აქ დიდხანს არ დარჩენილან, ისინი მალე გაეცალნენ ქართლსა და თბილისს.

არაბთა სახალიფო დაპყრობილ ქვეყნებს, და მათ შორის ქართლსაც, ამირათა საშუალებით განაგებდა, რომელთა ხელთ იყო ქვეყნის მმართველობა, ჯარის სარდლობა და უმაღლესი მსაჯულება. მაგრამ არაბებს არ მოუსპიათ ქართლის ერისმთავარს — ქვეყნის განმგებელის სახელო. ამ დროს ქართლის ერისმთავარი ამირას ენორჩილებოდა. იგი ჰკრეფდა ხარკს და ვალდებული იყო მისი პირველი მოთხოვნისთანავე გამოეყვანა განსაზღვრული რაოდენობის ჯარი. მაგრამ ქართლს ასეთი ნახევრადდამოუკიდებელი არსებობა დიდხანს არ გაგრძელებულა: მალე, IX ს. დასაწყისში, სახალიფომ გააუქმა ქართლის ერისმთავრობა და თითქმის მთლიანად ამოწვეცა ქართული ფეოდალური ზედა ფენა.

მაგრამ ამიერკავკასიის თავისუფლებისმოყვარე ხალხები უსიტყვოდ როდი ემორჩილებოდნენ არაბებს. IX ს. შუა ხანებში არაბთა მძიმე უღლის წინააღმდეგ იფეთქა მძლავრმა განმათავისუფლებელმა აჯანყებებმა. ეს აჯანყებები თავდაპირველად სომხეთში დაიწყო, იქიდან კი სწრაფად გავრცელდა საქართველოსა და სხვა მეზობელ ქვეყნებში. ამ აჯანყებებმა საფუძველი შეურყიეს არაბთა სახალიფოს. სწორედ ეს ძლიერა აჯანყებები ჰქმნიან სომხური ხალხური უკუდავი ეპოსის „დავით სასუნელის“ ისტორიულ ქარგას.

განაპირა ქვეყნების ამირებმა ისარგებლეს რა სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტებით, IX ს. დასაწყისიდან იწყეს ხალიფათა მორჩილებიდან გამოვლას და დამოუკიდებელი პოლიტიკის გატარება.

ასევე იქცეოდნენ თბილისის ამირებიც. თბილისის საამიროს დამოუკიდებელი მდგომარეობა განსაკუთრებით აშკარა გახდა საპაე ამირას დროს, რომელიც თითქმის მთელი თხუთმეტი წლის განმავლობაში სრულებით არა სცნობდა ხალიფას ხელისუფლებას. ხალიფა მუთავაქილს არ შეეძლო ამ მდგომარეობის მოთმენა. მან საპაიას დასასჯელად და ქართლის დამოუკიდებლობის მოსაშპობად გამოგზავნა თურქი საარდალი ბუღა. ამ ჯალათს ის-ის იყო სისხლში ჩაეხშო სახალიფოს

წინააღმდეგ მიმართული სასუნი აჯანყება სომხეთში. ბუღას თურქ-არაბთა ჯარში, თომა არწრუნის ცნობით, 200.000 მემარჩი იყო.

უეჭველია, საქართველოშია ცნობილი იმ სისასტიკის ამბავი, რომელიც ბუღას სომხეთის აჯანყების მონაწილეთა მიმართ გამოიჩინა. ქართველთა ქვეყნის თავზე ისევ შეიყარა შავი ღრუბლები. სისხლისა და კვალის სუნისაგან გაცოფებული თურქ-არაბთა უზარმაზარი ჯარი საქართველოსაკენ დაიძრა და 853 წლის 5 აგვისტოს თბილისი აიღო.

ბუღას ამ გამანადგურებელი ლაშქრობისა და თბილისის აღების შესახებ ქართველი მემატიანე მოკლე მონათხრობს:

„მამკეტ ბარველის შემდეგ ორას ცხრაწეტი წელი რომ გავიდა, მოვიდა ბუღა და შეაწუხა სომხეთის ქვეყანა; მოაწია ტფილისს და მოკლა ამირა საპატი, რადგან არ დაემორჩილა მას“.

[*გვ. 214 ხერხეულიძის ხანისათვის ამასე არაქან შამხუთი, ხან ჩოღაჯი, და ქუთათივე ხერხეულიძის ჯაიყი. და რასხაქი ნიქისი* აყან *გმარაკ ამირაჯი, ეი იღ რსაღანდქი ხამა...*].

მემატიანის ამ ცნობას აღსატურებს ქართული არქიტექტურის ერთ-ერთი საინტერესო და საყურადღებო ძეგლის, ატენის სიონის კედლის ერთი წარწერაც¹.

სომხეთსა და საქართველოში ბუღას ლაშქრობებისა და თბილისის აღების შესახებ ვრცელი და ძვირფასი ცნობები მოიპოვება სომხურ ლიტერატურულ ძეგლებსა და არაბულ წყაროებში. თანინ საშუალებას გვაძლევენ, შესაძლებლობის ფარგლებში, სრული სურათი აღვადგინოთ იმ ახალი განსაცდელისა, რომელიც ამიერკავკასიის მოძვე ხალხებს შეემთხვათ.

საინტერესო ცნობა დაუცავს თავის „ისტორიაში“ თომა არწრუნის „ზღვის ვეშაპ“ ბუღას მიერ აყვავებული სავაჭრო ქალაქის თბილისის აღებისა და გადაწვის შესახებ.

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 214.

² იხ. Н. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атепе по вновь обнаруженным эпиграфическим памятникам. „Христианский Восток“, том 1, Выпуск III, стр. 284.

მოგეყავს ეს ცნობა ზოგიერთი შემოკლებებით:

„ამის შეჰდეგ (სომხეთში აჯანყებულების დასჯის შეჰდეგ — ვ. ნ.) შეკრება ურიცხვი სიმრავლე ჯარისა, უფრო მეტი, ვიდრე პირველად, გამოვიდა, დაიძრა, აღმოსავლეთის ქვეყნის მისაღწევად, ბრძანა დასცემოდნენ, ტფილისად წოდებულ ქალაქს, რომელსაც წინათ ფაიტაკარანს ეძახდნენ. მათი ქალაქი ხისგან იყო ნაგები, მისი ზღუდეები და კედლები, სასახლეები, ქალაქის მცხოვრებთა ყველა სახლი, [საერთოდ] მთელი სახლკარი [ხისა იყო].

ზედმეტად ნიშანხა სათითაოდ გამოვაცხადო წიგნით ამ ქალაქის ყოველი უსჯულოება, სავსე ბოროტებითა, რომლითაც სოდომსა და იერიქონს აღემატებოდა. მხოლოდ, როდესაც ბულამ მიაწია, გადავიდა გაზაფხულის გამო აღიღებულ დიდ მდინარეზე, რომელსაც ჰქვია მტკვარი, და ქალაქის ირგვლივ დაიბანაკა... მაშინვე ქალაქს ირგვლივ ცეცხლი შემოართყა, წაუყიდა რა ტყესა და ღვიას, რომელიც აღვილად იწვოდა. ხოლო ქალაქის თავი საპატიო გავიდა [ქალაქის] კარიდან, რომელიც სამშვილდის ციხისკენ მიდის, მოისხა სიასამური, ხელში აიღო კვერთხი და იმდენად გასულელდა, რომ დაკარგა გასაქცევი, მან, რომელსაც შეეძლო წასულიყო ჰადაც უნდოდა. გაგზავნა [კაცნი] სარდალ ზირაქთან და შეუთვალა „იჩქარე ჩემს შესახვედრად“. ხოლო მან [ზირაქმა] არ დაუჯერა მოსულთ, რომელნიც იწვევდნენ მას, ვიდრე მეორედ და მესამედ არ უთხრეს. [მაშინ] ზირაქი მივიდა, შეიპყრა იგი და წაიყვანა, წარუდგინა ბულას. მის აჯანყებაზე უფრო, მისი ეს ფრიად უპკურო საქციელი გაიკვირვა. როდესაც საპატიოს ცოლმა გაიგო, რომ [მისი ქმარი] შეპყრობილი იყო, რადგანაც ლამაზი ქალი იყო, საჩქაროდ ბულასთან მივიდა [იმ აზრით], რომ იქნებ თავისი სილამაზით ან ურიცხვი განძით გადაერჩინა თავისი ქმარი. მაგრამ იგი მისი [საპატიოს] სიკვდილის მიზეზი უფრო შეიქმნა, ვიდრე სიცოცხლისა. ბულამ უბრძანა ქალათებს თავი მოეკვითათ

შინათვის [საპაქიაათვის], ხოლო ცოლმა კვილი შორითო და გაიძახოდა „ჩენი ტირილი მეფეშდე შივაო“. იგი შიშველი უვლიდა ბანაქს, რაც სარკინოზთა ტონის ქალების წესი არ ყოფილა, მაგრამ ვერაფერი უშველა. როდესაც [საპაქს] თავი მოჰკვეთეს, ბულამ მეფის კარზე გააგზავნა იგი, ქალი კი ცოლად შეირთო. მაგრამ ამ ქალმა ისევ ატეხა კვილი და ამბობდა: „შენ ჩემი გულისათვის მოჰკალი ჩემი უფალი. მე შენი ცოლობა კი არ შემფერის, არამედ დიდი მეფისაო“. ბულამ ეს ქალი თავისთან დატოვა, შემდეგ კი მეფესთან გაგზავნა, რათა მისი ცოლი გამხდარიყო. ხოლო ეს ქალი მივიდა, უამბო მეფეს, რაც მოხდა, [ამცნო] თავისი გულისწყრომა, და დაუსახელა მოწმეები [თავის ნათქვამზე]: შენი ცოლობა კი არ შემეფერება, არამედ დიდი მეფისაო“.

[შენ ფიქარხალ აქნიჩხთს დანჩინს რადნიქის დორაგნს რარდრაფიგნს განს დარაქჩინს¹ და ხე ქარაგნს რასანხე ქი ქხრაქ არხხექე აქქარჩინს, და რამანს ხო რასანხე ქი ქხრაქ რაღაქჩინს შიქიქე კიოჯხხალ, ირიამ ქარაგნაქჩინს ფაქთასქარანს ანთიანქჩინს. და ქი ქარაქჩინს მარქსაგნს ქინხალ ღერ რაღაქჩინს ნიფა, აქარჩიქაქე და აქათორე და აქარანქე ნიფა და ამინსაქინს თონს რასაქაგნს რაღაქჩინს და ამინსაქინს კადამბ აქათორასთიქხანს.]

Անხორე რამარქიმ მქი რსთ მქიოქე დანორქნიქის რაღაქჩინს რნე ირიქ რაგნაქაქთხე, დარაქხექხალს შიქიქამაქ და სქიქიქი, ქეხალ ქარაგნორქნიქხამარე: რაქე რასხალ რიქსაქანს რნე დხონს მბბ ვორე კორქს კიოჯხხ, და ქორქანთოთ ქარქმანს დარანსაქინს რიფანსაგნს თხექი თოქხაქ, ხლანხე, დორიქ და რსაქხე ქორე დგარაგნან... ბე ნიქინს ქამაქინს ქორე ქარქხალ დგარაგნანს რიქდორქხამარე, და იქიქხალ, რორექქერ რიქინს ქი იქირაქბაქი ქარაქქინს მარქიქე და დქიქე: რასე რაღაგნაქხანთო შარაქ ხეხალ რნე იქიქინს, იქი ხლანქე ქი რქიქინს შამქქოთაქ. სამიქიქი დქინქხამარე არქხალ და დარაგნანს ქი ბხიქინს ათხალ, ქიქარხალ მთიქე კორიქა დქარქიქითინს ქიქი, იქი კარქიქ ღერ დნალ ქიქი და კამქიქი. ქიქხაგნ ათ დორაქარქინს ქიქირაგნ ანქ-დქიქიქამ² ქი რანქიქიქიქინს ქიმ³ და ნორა იქი რარათაქიქი ბერქხიქე კორქანსაქინსაგნს, მქინს და კრქინსაგნს და ბერქქინსაგნ. და დნაგნალ ქიქირაგნს ათხიქი დნა აბქე კაგნოქგანს და რაქიქი რიქსაქიქი

რე ჭან რნო აყათამებენ ჩი ნამანტ' რნო ეიო ანამთო-
ქხამე ფაქს აო ნა ვარამაგაი: ბე ლოხალ კნოჯნ შაგა-
კაი, ქტ ღმრინხეა, ჸ ჭანეჩი ჯე კჩინ გებეგჩიქ' ქოქა-
გაი გნაე ხსაე აოაჯი ჩოქაქი, ქხრსა კარასეჲ ესთ
ყათოჯან გებოქნ ჸ ესთ რაგმადხინ განბოეე აყრხეი-
განსე ვაქინ ჩი, იო აოაბე . მანო ჭან ქტ კხნაე ყათ-
ნაო ხეღ ნამა: ბე ზრამაქხაე ჩოქაქი ოანანენ' რანაქ
გეღოქი ნორა. ჩსე კჩინნ ნიქ რარბხალ ასე. ააო ქაგათონ
ნასეჲ გოქ ქამ, ჯეჯეიქ რნო რანსკნ ზოქანჩი, გოე ჯე
ოქტნ თანკსკან აგეჩი კანანე, რაქე იქინე ოგნსაე. აქ
ნათხალ გეღოქან ხო თანხე ქარგონჩიას ჸ გეჩინ აო ჩი
ჩოქიქი კნოქხანი: კჩინნ ოარბხალ ნიქ რარბხალ ასე. აქა-
სენ ქამ აყანხე გთქენ ქამ. ხე იჯ ქაქი ხმ გხე კჩინ, აქ
მხბჩი ქაგათოქინ». ჩსე გეჩინნ კაქა რნო ჩი ჩოქაქი:
სყა იქე აო ქაგათონ ქინხე ნამ კჩინ. ჸ კჩინნ ანეხალ
ყათამხაე ქაგათოქინ იო ქინე ხეღნ, გეოქე რანსკნ ჩი
ღკაეიეგანხენ ქკაქა' ქტ იჯ ქაქი ხმ გხე კჩინ, აქ არ-
გაქიქა¹.

შეიშხნევა, რომ თომა არწრუნის ცნობებში ზოგიერთი
ბოძეტი ბნეღითაა მოცული და არ არის კირგად დასაბუთე-
ბული. მაგალითად, სრულიად დაუჯერებელია ის, რომ საპაკი,
რომელიც თითქმის თხუთმეტი წლის განმავლობაში სავსებით
დამოუკიდებლად მოქმედებდა და არ ეპორჩილებოდა ხალი-
ფას, ახლა ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე გამოსულიყო
და ჩაბბარებოდა ბულას. ექვს გარეშეა, რომ თომა არწრუნის
მიერ მონაყოლ ამბებში ზოგი რამ სხვადასხვა გადმოცემიდანაა
ამოღებული (მაგ., საპაკის ცოლთან დაკავშირებული ამბები).
მაგრამ ეს გარემოებანი ფაქს არ უკარგავენ თომა არწრუნის
ცნობებს.

ბულას მიერ თბილისის აღების შესახებ შემონახული ცნო-
ბები რამდენადმე ავსებენ სომეხურ და ქართულ წერილობით
წყაროებს. საინტერესოა ალი-ალ-ნასუღის ცნობა თბილისის
აღების შესახებ.

„ტფილისში იყო ერთი კაცი, რომელსაც ერქვა ის-
პაკი-ბნ-ისმაილი. მასთან მყოფი მუსლიმანების დახმა-

¹ თ ო მ ა არ წ რ უ ნ ი, არწრუნთა სახლის ისტორია, თბილისი, 1917,
გვ. 283 — 286 (არმხურ ენაზე).

რებით, მან შეძლო დაემორჩილებინა მის ირგვლივ მცხოვრები ტომები. ისინი დაემორჩილნენ მას და დათანხმდნენ ეხადათ მის სასარგებლოდ გადასახალი მიწაზე. მას ემორჩილებოდნენ ყველა იქაური ტომები, სანამ მუტავაქილმა არ გაგზავნა ბულა. მან დაიბანაჟა და ალყა ქქონდა შემორტყმული მანამ, სანამ მახვილით არ აიღო იგი. მან მოკლა ისპაკი, რომელიც განაგებდა მთელს ამ ქვეყანას¹.

კიდევ უფრო ვრცელი და საყურადღებოა ტაბარის ცნობები.

„...შემდეგ [ბულა] მივიდა ღვინს, სადაც ერთი თვე დაყო, მერე წავიდა ტფილისს. 238 წ. შაბათ დღეს რაბის თვის პირველ რიცხვზე ათი დღით ადრე, ბულამ გაგზავნა ზირაქ თურქი, რომელიც გადავიდა მდინარე მტკვარზე. ეს მდინარე ბაღდადის მდინარე სარასს მსგავსად დიდია და ქალაქის შუაგულზე გადის ისე, რომ თბილისი მის დასავლეთ, ხოლო სულდაბილი მის აღმოსავლეთ მხარეზე რჩებიან. ბულამ აღმოსავლეთის ნაპირზე დაიბანაჟა. ზირაქი გადავიდა მტკვარზე და შევიდა ტფილისის მაიდანში. ქალაქს ხუთი კარი აქვს. ესენი არიან: მაიდანის კარი, ძველი კარი, მცირე კარი, შუა კარი და სულდაბილის კარი... ისაპაკ ისმაელი გამოვიდა ზირაქის წინააღმდეგ და საბრძოლველად გაიწვია იგი. ბულა ავიდა ერთ გორაკზე, რომელიც ქალაქის პირდაპირ, სულდაბილის მახლობლად იყო.

შემდეგ მან გაგზავნა მენავთეები, რომლებმაც ცეცხლი მოუკიდეს კუბრს და ქალაქში ისროდნენ. ქარმა ცეცხლი გააღვივა. ისაპაკ ისმაელი ქალაქში დაბრუნდა, რათა შეეხედნა ხანძრისათვის, რომელსაც მისი სასახლე და ირგვლივ მდებარე შენობები მოეცვა. ამ დროს მას თავს დაესხნენ თურქები და მალრიბელნი (აფრიკელები), ტყვედ იგდეს იგი თავის შვილთან, ომართან ერთად და მიჰგვარეს ბულას, რომელმაც ბრძანა წაეყვა-

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XXXVIII, стр. 56.

ნათ იგი დაბორკილებშივე მოეკვეთათ მისთვის თავი
ჰასაკის კარის წინ. მისი თავი ბუღას მოუტანეს, შემდეგ
ჰასაკის კარზე დასდეს, ხოლო სხეული კი მტკვარში
გადააგდეს. იგი ერთი პატარა ტანის მოხუცი იყო,
მსუქანი და ღიღთავა, რომელიც ნუქი ფერის ბასიით
იღებავდა თმას.

მისი თავის მოკვეთის მეთვალყურე იყო ღამეში,
ბუღას ნაცვალს. ქალაქში 5.000 კაცანდე დაიწვა, რად-
განაც კუპრის ხანძარი განუწყვეტლად ბოზოჭრობდა
დღისითაც და ღამითაც. დილით მოვიდნენ მალრიბელნი
და გარეთ გამოიყვანეს ისინი, ვინც ჭერ კიდევ ცოცხ-
ლები იყვნენ, ხოლო მკვდრებს სანოსი გააძრეს. ისაპა-
კის ცოლი, რომელიც საბირას მთავრის ქალი იყო,
სულდაბილში დაჩჩენილიყო, ტფილისის აღმოსავლეთ
მხარეს რომ არს. ეს ქალაქი აუშენებია მუჟე ანუშირ-
ვანს, ხოლო ისაპაკს გაუწავრებია, მის ირგვლივ თხრი-
ლი გაუთხრია და ქალაქში ხუთელებისა და სხვათა
მცველი. ჯარი ჩაუყენებია. ბუღამ პატრება უწყალობა
მცხოვრებლებს იმ პირობით, რომ ისინი დაპყრიდნენ
იარაღს და წავიდოდნენ, სადაც მოიხურკებდნენ¹.

ტაბარის ცნობაში განსაკუთრებით საყურადღებოა ერთი
რამ. ამ ცნობიდან ირკვევა, რომ IX ს. შუა ხანებში თბილისში
სხვა ხალხებთან ერთად ცხოვრობდნენ აგრეთვე სომხებიც.
შემდეგ საყურადღებოა ერთი სხვა გარემოებაც, ის, რომ ბუღას
ურდოების წინააღმდეგ თბილისის მეზობლი დამცველების
რიგებში გვხვდებიან გულადი და უშიშარი ხუთელებიც, რო-
მელნიც 851—852 წლების ზამთარში არაბთა წინააღმდეგ მომ-
ხდარი სასუნის აჯანყების სულსა და გულს წარმოადგენდნენ.
უნდა ვიფიქროთ, რომ აჯანყების ჩახშობის შემდეგ, მისი მო-
ნაწილენი ბუღას შტრისძიებას გაექცნენ, მოვიდნენ საქართვე-
ლოში და თავშესაფარი პოვეს თბილისში, საპაკის საამიროში,
რომელიც არაბთა სახალიფოსაგან დამოუკიდებლობას ჩემუ-
ლობდა. ხოლო რამოდენიმე ხნის შემდეგ მათ მონაწილეობაც

¹ არაბი ისტორიკოსები სომხეთის შესახებ, შეკრიბა და თარგმნა
ბ. ხალათიანი, ვენა, 1919, გვ. 98—100 (სომხურ ენაზე).

კი მიუღიათ ქალაქის დაცვაში და უბრძოლიათ იმავე ბუღას ურდოების წინააღმდეგ. შეიძლებოდა სხვა ვარაუდის წამოყენება: როდესაც თბილისის ამირა საპაქმა გაიგო იუსუფის წინააღმდეგ მებრძოლი ხუთელების ვაჟკაცობის ამბავი, შესაძლებელია თითონ ამირამ დაუძახა მათ და მოიყვანა ისინი თბილისში, რათა გამოეყენებინა ისინი ბუღას მოსალოდნელი თავდასხმის წინააღმდეგ. ამ ვარაუდს კიდევ უფრო მეტი საფუძველი ექნება, თუ სწორი აღმოჩნდება ზოგიერთი მკვლევრის აზრი იმის შესახებ, რომ ამირა საპაქი ტომით ლომეხი იყო¹.

ყოველ შემთხვევაში საყურადღებოა, რომ ჯერ კიდევ ათასი წლის წინათ მრავალსაუკუნოვანი თბილისის დასაცავად სისხლს ღვრიდნენ აგრეთვე სომეხებიც, გულადი ხუთელები.

სხვათა შორის, ბუღას მიერ თბილისის აღებასა და დაწვაზე ლაპარაკობენ სხვა სომეხი მემკვიდრეებიც. მათგან უნდა მოვიხსენიოთ მოსე კალანჯატუელის ისტორიის გამგრძელებელი მოსე დრასხურანელი, სტეფანოს ასოლიკი და სხვ.

ამრიგად, სომხურ ისტორიულ თხზულებებში, ზოგში ვრცლად, ზოგშიც უფრო მოკლედ, ადგილი პოვა თბილისის თავზე დამტყდარმა ერთ-ერთმა ყველაზე უფრო საშინელმა უბედურებამ, „ზღვის ვეშაპის“ ბუღას ლაშქრობამ².

ზედმეტი არ იქნება გავიხსენოთ, რომ ბუღა, თბილისის გადაწვისა და მის მცხოვრებლებთან სასტიკი ანგარიშსწორების შემდეგ მთელი თავისი ჯარით დაიძრა წინართა ქვეყანაზე (კახეთზე).

აღსანიშნავია, რომ კახელები საეხებით დამოუკიდებლად, თვითმმართველობითა და თავისუფლებით ცხოვრობდნენ. ისინი

¹ მართლაც, ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ ამირა საპაქი წარმოშობით სომეხი იყო და ეკუთვნოდა ვანანდის სომეხ იშხანთა გვარს. ამის შესახებ იხ. Сборник сведений о Кавказе, ტომი VI, გვ. 274. აგრეთვე სტეფანოს ტარონელი ასოლიკი, მსოფლიო ისტორია, გვ. 144; პ. აკარიანი, სომხურ საკუთარ სახელთა ლექსიკონი, ტომი IV, გვ. 350 (სომხურ ენაზე).

² მოსე კალანჯატუელი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, გვ. 380 (სომხურ ენაზე), სტეფანოს ტარონელი ასოლიკი, მსოფლიო ისტორია, გვ. 109 (სომხურ ენაზე) და სხვა.

ნი არ სცნობდნენ ხალიფთა ხელისუფლებას. როგორც სომეხი ისტორიკოსი ამბობს:

„ისინი ცხოვრობენ მთის სიმაგრეებში, უზრუნველად, დამწვილებულნი გარეშე მტრების საფრთხისაგან. სპეციფიკური ხარკი და გადასახადი მათთვის რჩებათ: თავიანთი თავის განმგებელად მხოლოდ ერთ კაცს აყენებენ თავიანთივე სურვილით მიხედვით. ისინი ერთსულოვნად და ერთობით არიან, და ცხოვრობენ ერთმანეთის გვერდით“.

[*...Սոքա բնակին յամուրս լեռնականս, յանհոգս խաղաղացեալք յարտաքին թշնամեաց, և հարկ և հասք արքունի ի յինքեանս մնալով, միայն զմի ոմն կացուցանեն տիրել ի վերայ իրեանց ըստ կամս անձանց իրեանց, և միաբան և միախոր կան և կեան առ միմեանս...*]¹.

ცხადია, ასეთი დამოუკიდებელი და თავისუფლებისმოყვარე ხალხი ადვილად არ დამორჩილდებოდა და არ დასთმობდა თავისუფალ ცხოვრებას. გულადი და თავისუფლებისმოყვარე წინარეები თავისუფლებიანათვის სამეჯდრო-სასიციოცხოლო ომში ჩაებნენ და დაამარცხეს კიდევაც ბუღა, რომლის ჯარები, როგორც თომა არწრუნი ამბობს, „გაპარუნდნენ სირცხვილუღონი, გაწბილებულნი, სპააცილოდ აგდებულნი და ძლიერ დაჩეჩქვილნი“.

[*...Դարձան կորակնեալք ամօթալից խայտառակեալք, ի ծանականօք և մեծ բեկմամբ*]

ბუღას ამ დამარცხებამ წინარეთში საბოლოოდ დასცა არაბთა გავლენა საქართველოსა და მისი მეზობელი ქვეყნების თვალში. მართალია, ბუღამ ამის შემდეგაც შეძლო ისევ აეობრებინა ალვანეთი, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანდა, რომ არაბულ იარაღს ძველი ბრწყინვალება აღარ ჰქონდა.

¹ თომა არწრუნი, არწრუნთა სახლის ისტორია, გვ. 286 — 287, (სომხურ ენაზე).

² იქვე, გვ. 289.

ბუღას ლაშქრობების შემდეგ უფრო კი X საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც სახალიფოში ისევ გაძლიერდა შინა ომი, კიდევ უფრო დასუსტდა სახალიფოს გავლენა საამიროებზე, განსაკუთრებით კი განაპირა ქვეყნებზე. იქ სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა დაპყრობილი ხალხების განმათავისუფლებელი ბრძოლა. ძალნაშრომბან, აოხრებან, თავდასხმებმა, ტყვედ წასახმამ, ცეცხლმა და მახვილმა, პოლიტიკურმა, სოციალურმა და სარწმუნოებრივმა შევიწროებამ ვერ შეძლო ჩაეკლა ხალხების თავისუფლებისმოყვარე სული. კარგად აქვს ნათქვამი X ს. არაბ გეოგრაფსა და მოგზაურს ალი აღმასულანს.

„ამ დროიდან დღევანდლამდე თბილისის მესკლიმანებმა ყოველგვარი პატივისცემა დაკარგეს. მათ აღარ ენორჩილილხოდნენ მეზობელი ქვეყნები. ტფილისის ბევრი სოფელი გამოეყო მათ და ურთიერთობა ტფილისსა და ისლამის ქვეყნებს შორის გადავიდა გიაურთა ტომების ხელში, რომლებიც ყოველის მხრიდან გარს ერტყნიან ტფილისს“¹.

მიუხედავად ხშირი ყაჩაღური ლაშქრობებისა, ურცხვი თავდასხმებისა და მრავალგვარი გაქირვებისა, თბილისმა შეძლო შეენარჩუნებინა თავისი ძველი ღირება. იგი ჯერ კიდევ წარმოადგენდა არაბთა სახალიფოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქს. მისი გეოგრაფიული მდებარეობის გარდა, ამანი მას ღირდად შეუწყო ხელი იმ გარემოებამაც, რომ იგი იყო საამიროს ადმინისტრაციული ცენტრი.

სამწუხაროდ, როგორც ქართულს, ისე სომხურ წერილობით წყაროებში ცოტაა ცნობები თბილისის საშინაო ცხოვრების განსაკუთრებით კი სამეურნეო ურთიერთობათა შესახებ. იმ დროს, როდესაც ქართულსა და სომხურს, როგორც ძველ, ისე შუა საუკუნეების ლიტერატურულ ძეგლებში უამრავია აღწერა ლაშქრობების, შემოსევების, დამარცხებებისა და გამარჯვე-

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XXXVIII, стр. 56.

ბების, მაშინ ამის საწინააღმდეგოდ ამავე ძეგლებში ძალიან ცოტაა ცნობები ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების შესახებ. ამიტომ არაბი მოგზაურების, გეოგრაფებისა და ისტორიკოსების მიერ დაცული ცნობები დიდ მნიშვნელობას ღებულობენ თბილისის ისტორიის რიგ სერიოზულ, განსაკუთრებით კი სოციალურ-ეკონომიური ხასიათის საკითხების ახსნისათვის. მოკლედ შევჩერდებით ამ ცნობებზე.

X ს. არაბი გეოგრაფი ალ-მუკადასი თავის თხზულებაში მოგვითხრობს, რომ ქალაქ დვინს ჰქონდა რამდენიმე კარი. ერთ მათგანს ურქვა ბაბ-თაფლის (თბილისის კარი)¹. ეს ფაქტი მიგვითითებს იმაზე, რომ თბილისი მუდმივსა და ცხოველს სავაჭრო ურთიერთობაში უნდა ყოფილიყო ამიერკავკასიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრთან, დვინთან. ამ ორი ქალაქის სავაჭრო კავშირს ისეთი დიდი მნიშვნელობა ჰქონია, რომ დვინში განსაკუთრებული კარიც კი ყოფილა, რომელიც თბილისის სახელს ატარებდა.

თბილისის საშინაო ცხოვრების შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა იმავე, X საუკუნის მოგზაური და გეოგრაფი აბულ კასიმ-იბნ ჰაუქალი, რომელმაც ინახულა თბილისი 942—943 წწ. თავის „გზებისა და სამეფოთა წიგნში“ იგი წერს შემდეგს:

„ტფილისი სიდიდით ბაბ-ულ-აბვაბზე უფრო მცირეა. მას შემოვლებული აქვს თიხის ორი კედელი, რომელშიაც დატანებულია სამი კარი. ეს არის ნაყოფიერი, გამაგრებული, სურსათ-სანოვაგით მდიდარი, ფასების თვალსაზრისით იაფი ქალაქი. თავისი კეთილდღეობით იგი აღემატება სხვა მდიდარ სახელმწიფოებსა და ნაყოფიერ ქვეყნებს. ერთმა კაცმა, რომელსაც იქ თაფლი უყიდია, მიაჩნო, რომ მან 1 დირჰემად 20 ლიტრი შეიძინა. ეს ქალაქი წარმოადგენს მნიშვნელოვან სასაზღვრო ოლქს, რომელსაც ყოველი მხრიდან უამრავი მტერი ეხვევა. იქ არის ისეთივე აბანოები, როგორც

¹ Сборник материалов для описания местностей и плем. на Кавказа, выпуск XXVШ, стр. 10.

ტივერიადაშა. მათი წყალი უცეცხლოდ დულს.

ქალაქი მდებარეობს მდინარე მტკვარზე. ტფილისში მცურავი წისქვილებია, რომლებიც ფქვავენ ხორბალსა და კაკალ პურს, როგორც მოსულში...

ტფილისის მცხოვრებლებს შორის უცხოელი ჟღერად გრძნობს თავს და მათი გულუხვობით სარგებლობს. ისინი შეგობრულად არიან განწყობილნი მათ ნიშართ, ვინც მათთან შემთხვევით მოხვდება და ვისაც რაიმე, თუნდაც მცირე, გულისხმიერება ან ცოდნა აქვს მეცნიერებისა. ისინი დიდ ყურადღებას აქცევენ მეცნიერებას გადმოცემების შესახებ და პატივს სცემენ მათ, ვინც ამ მეცნიერებითაა გატაცებული¹.

საყურადღებოა არაბი მოგზაურის დაკვირება თბილისელების დამოკიდებულების შესახებ მეცნიერების მიმართ. ცნობილია, რომ არაბებმა დადებითი გავლენა იქონიეს მეცნიერების ზოგიერთი დარგების (ასტროლოგიის, მათემატიკის, მედიცინის) განვითარებაზე. თითონ ქართველებიც მსოფლიოს უძველესი კულტურის მქონე ხალხების რიცხვს ეკუთვნოდნენ და, ბუნებრივია, ცხოველ ინტერესს იჩენდნენ მეცნიერების იმ ახალი დარგების მიმართ, რომელთა განვითარებაშიც არაბებს დიდი ღვაწლი მიუძღოდათ. ის გარემოება, რომ ამ ეპოქაში ქართველები აღვიდად ითვისებდნენ არაბების მიერ მოპოვებულ მეცნიერების ახალ ნიღწეებს, მიგვითითებს იმდროინდელი ქართული მეცნიერების მაღალ დონეზე. დ. ბაქრაძე თვლიდა, რომ „არაბების დროს თბილისს თავისი ობსერვატორია ჰქონდა, რომლიდანაც მეცნიერები ასტრონომიულ დაკვირვებებს აწარმოებდნენ. როგორც ჩანს, იგი კალას ციხეში უნდა ყოფილიყო“².

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XXXVIII, гл. 88—89.

² Дмитрий Бакрадзе и Николай Берзенов, Тифлис в историческом и этнографическом отношении, стр. 27.

იბნ-ჰაუქალის ცნობები გარკვეულ წარმოდგენას იძლევიან იმდროინდელი თბილისელების ხასიათის, ქცევის, ყოფისა და ჩვეულებების ფროვნულ თავისებურებათა შესახებ. განსაკუთრებით საინტერესოა არაბი გეოგრაფის ნამშობი ქართველთა ცნობილი გულუხვობისა და სტუმართმოყვარეობის შესახებ, რომელსაც არა ერთი უცხოელი მოუყვანია განცვიფრებაში. მისი მადლი დღესაც შეჰმონახულა და ამ ხალხის ერთ-ერთ უმშვენიერეს ეროვნულ ტრადიციას წარმოადგენს.

„მე ბევრი შენხვედრია, — განაგრძობს იბნ-ჰაუქალი, — მათ შორის სავსებით სანდო პირებიც, რომლებიც მათს ქალაქში ყოფილან და უცხოვრიათ იქ წელიწადი, ან მეტიც. ყველა ისინი ერთხმად ამტკიცებენ, რომ არც ერთ მათგანს დამეც კი არ გაუთევია თავის სახლში და არც შეეძლო ამის გაკეთება“¹.

და, აი, არაბი მოგზაური ნოგეითხრობის თბილისელების სტუმართმოყვარეობისა და გულუხვობის შესახებ:

„მე თვითონ დაჯრწმუნდი, — განაგრძობს იბნ-ჰაუქალი, — მათს ნიასწრაფებაში და უდიდეს სურვილში ასე მოეჭცნენ უცხოელებს. საქმე იმაშია, რომ როდესაც მე ჩავედი მათთან, დავიფიცე არავისთან არ ნეკამა საკმელი, რადგანაც უმჯობესად მიმაჩნდა მე თვითონ მომეველო ჩენი თავისთვის და ხელი მომეკიდა მხოლოდ იმ საქმეებისთვის, რომლებსაც ყველაზე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდათ ჩენთვის. მაშინ მათ განართეს ბკობა, რათა ჩენი ფიცი განეხილათ. ამ ბკობას მათი ყადიც ესწრებოდა. უპირველეს ყოვლისა მან პირდაპირ ნომნართა და მითხრა: „გფარავდეს ღმერთი! ჩვენს ქალაქში სასამელ-საკმელი ისე იათია, რომ ჩვენ საფუძველი არა გვაქვს გაიბლოთ ფული არ დახარჯო მათ საყიდლად. იყიდე იმდენი, რამდენიც, ღვთის მადლით, ჩვეულებად გაქვს. სულერთია, მისი ფასი არ მიადწევს იმ მინინალურ რაოდენობას, რომელზედაც შენ უფლება გაქვს დაისარჯო. მაგრამ ჩვენ ვეღინ

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XXXVIII, стр. 89—90.

(ღეთის) ჭილდოს იმისთვის, რომ გემსახურებით და შენც უფლება არა გაქვს დაარღვიო ჩვენი წესი და შეცვალო ჩვენი ჩვეულება, რადგანაც... არც ერთ მოგზაურს, რომელსაც მოსამსახურე არა ჰყავს, უფლება არა აქვს თუნდაც ერთი ღამე გაატაროს შინ. შვილო (ნიმართა ყადიმ ერთ იქ მყოფთაგანს), წადი ამის (სტუმრის) კართან, ამირას ბრძანებით დაქედე იგი მაგარი ფიცრით და დაბეჭდე ჩემი ბეჭდით. მეზობლებს დაავალე თვალყური აღედგინონ კარს, შენ კი უფლება არ მისცე მას (სტუმარს), — ჰფარვიდეს ღმერთი, — ჩვენი ნებართვისა და უწყების გარეშე სახლში შევიდეს. ვშვიდობა შენდა!

და მომავლორეს ჩემს ბარგსა და ქონებას. ერთი ღამე ყადისთან გაფატარე, ერთიც მათ ამირასთან. ამ ხნის განმავლობაში მთელი ჩემი საქონელი გაეყიდათ და ეყიდათ ყველაფერი ის, რაც მათი აზრით ჩემთვის სასარგებლო ღნდა ყოფილიყო, ისე რომ ჩემი ყოველივე საზრუნავი დაქმნაყოფილებული იყო¹.

სხვათა შორის, ამ შემთხვევიდან ხუთასი წლის შემდეგ თბილისელთა გულუხეობამა და სტუმართმოყვარეობამ ჰაუქალის მსგავსად განცვიფრებაში მოიყვანა გენეციელი მოგზაური ამბროზიო კონტარინი.

თავის დაკვირვებებს ჰაუქალი ამთავრებს იმით, რომ აღნიშნავს: თბილისი ეჭუთვნოდა ამიერკავკასიის იმდროინდელი სამი უღადესი ქალაქის რიცხვს.

„აქ, — წერს იგი, — ბარდას (ბარდაეს), ბაბსა (დერბენტსა) და თბილისზე უფრო დიდი ქალაქი არ არის“².

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XXVIII, №3. 91—92.

² იქვე, №3. 92.



X ს. დასაძრულსა და XI ს. დასაწყისში, არაბთა სახალიფოს ძალაუფლების შეზღოვნი დასუსტების პირობებში, კიდევ უფრო დაჩქარდა საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნის პროცესი. ეს პროცესი მიმდინარეობდა ნელა, ქვეყნის შიგნით შინაფეოდალური ომებისა და გარედან ვანუწყვეტელი თავდასხმების რთულ ვითარებაში.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში მისი უძველესი დედაქალაქი თბილისი კიდევ დიდხანს რჩებოდა არაბ ამირათა ხელში. ეს კი, სავსებით გასაგები მიზეზების გამო, მნიშვნელოვნად აფერხებდა გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოს შექმნის საქმეს. ქართლი და მისი მთავარი ქალაქი, რომელნიც საუკუნეების წინ არსებით როლს ასრულებდნენ ქართველთა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, უნდა ისევ შესულიყვნენ ამ ცხოვრების ცხოველ გარემოში.

საქართველოს გაერთიანების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა გიორგი I შვილმა ბაგრატ IV (1027 — 1072), რომელმაც გადაწყვეტი ბრძოლა გამოაცხადა გარეპარბოლი ძალების გასაბრუნებლად და ქვეყნის მსხვილ ფეოდალებს შორის არსებულ წინააღმდეგობათა შესასუსტებლად. მის დროს თბილისი ისევ არაბ ამირათა ხელში იყო. ბაგრატს უკიდურესად სჭირდებოდა ქართლის გული — თბილისი. ახალგაზრდა ენერგიულ მეფეს ძალიან კარგად ესმოდა ქართლისა და თბილისის მნიშვნელობა საქართველოს გაერთიანებისა და ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნისათვის. 1037—1038 წწ. მან გაილაშქრა არაბებისაგან თბილისის გასათავისუფლებლად. სახვათა შორის, ამ ლაშქრობაში კახეთს მეფეც მონაწილეობდა. თბილისის ამირა ჭაფარმა კარგად იცოდა, თუ რას ნიშნავდა ამ ქალაქის დაკარგვა. მან მდგარი წინააღმდეგობა გაუწია ბაგრატს. თავისას მტკიცედ დაადგა ბაგრატის. უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ ბაგრატ IV-ს ამ, და ყველა სხვა, წინააღმდეგობის განხორციელება უხდებოდა გარეპარბოლი ძალებთან, ძლიერ ერისთავებსა და აზნაურებთან

ბრძოლისა და შინაფეოდალური ომების ყველაზე უფრო გამწვავების პირობებში. ცხადია, ეს გარეპოება დიდად უშლიდა ხელს ბაგრატს გადაეჭრა ის საკითხები, რომელთაც გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდათ ქვეყნის შენღოვობი განვითარებისათვის. ეს გამოაშკარავდა თბილისის განთავისუფლებისათვის წარმოებულ ბრძოლის მსვლელობაშიც. თბილისის ალყა გაჭიანურდა, უკვე მეორე წელი იყო, რაც იგი გრძელდებოდა. არაბთა ჯარსაც და ქალაქის მცხოვრებლებსაც ძალიან გაუჭირდათ. ქალაქში დაიწყო შიმშილი.

„დაიმშა ქალაქი, [ისე რომ] ერთი ლიტრა ვირის ხორცი ხუთას დრამად შეიქნა“.

[*ახს. სიძხვას გაყაფს, ამხსკ ხელს ქითრ ამ ამხს ქითრ ქ ჩხსჳ წარქორ ერამაჳ*]¹.

თითქოს მოვიდა არაბთა აღსასრულის დღეც. ძინი უკვე იმაზე ფიქრობდნენ თუ როგორ ეშველათ თავისთვის. ამირა ჯაფარი ხსნის საშუალებას ეძებდა. მან მოამზადებინა ტივები და ნავეები, რომ რომელიმე ბნელ ღამეს მტკვრით გაპარულყო განძაში. მაგრამ უეცრად ყველაფერი შეიცვალა: მოვიდა ადერბაიჯანის ამირასაგან ნათხოვნი მაშველი ჯარი. და მაშინ, როდესაც თბილისის ამირა ალყაშემორტყმული ქალაქიდან გასაქცევად იყო განზადებული, ბაგრატი დაეხაჯა მან (1039—1040 წწ.). ეს მოხდა იმდენად მოულოდნელად, რომ ლიპარიტსაც კი არაფერი არ გაუგია (ლიპარიტი იყო კლდეკარის ერისთავი, უდიდესი გავლენის მქონე მთავარი და ბაგრატის უმთავრესი მოწინააღმდეგე). ბაგრატის ამ საქციელს, რომელმაც კლდეკარის ერისთავს არა მარტო უკმაყოფილება გამოიწვია, არამედ საბოლოოდ წააჩხუბა კიდევაც იგი მეფეს, მკვლევრები განიხილავენ, როგორც ლიპარიტის მოწინააღმდეგე აზნაურების ოინების ნაყოფს².

თბილისის ასაღებად დაწყებული ლაშქრობის დროს ამირატან ესოდენ მოულოდნელად დაზავების მიზეზის გამოსარ-

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 225 — 226.

² იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწილი I, თბილისი, 1948, გვ. 168.

კვევად აკად. ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას ამახვილებდა არაბი ისტორიკოსის იბნ-ალ-ასირის ერთს ცნობაზე. იგი საშუალებას იძლევა ცოტათი მაინც უფრო ღრმად ჩავწვდეთ მოვლენების არსს და ბაგრატის საქციელის ნამდვილი მამოძრავებელი მიზეზები გავიგოთ. არაბი ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ თბილისის გარემომცველ ქართველებს ამბავი მოუვიდათ, სელჩუკები სომხეთის აოხრებისა და განადგურების შემდეგ საქართველოსკენ დაიძრნენ და ამირას დასახმარებლად მოდიანო. ამიტომ ქართველები დაზავებას ჩქარობდნენო. აკად. ივ. ჯავახიშვილი სწორად მიიჩნევს ამ ცნობაში მოყვანილ ახსნას და წერს: „აღმათ, ისინი დარწმუნებულები იყვნენ, რომ სელჩუკანთა შემოსევა ქართველებს კეთილს არაფერს მოუტანდა და ქვეყნის აოხრებას ისევ ნებაყოფლობითი დაზავება არჩიეს. ამ მხრივ ბაგრატისა და უდიდებულთა გადაწყვეტილება გონივრული და ფრთხილი იყო“¹.

ერთი სიტყვით, ორი წლის ალყისა და დიდი მსხვერპლის მიუხედავად, ბაგრატ მეფემ ვერ შეძლო დაებრუნებინა არაბებისაგან ქართლის გული — თბილისი. მაგრამ ბაგრატს ამ განზრახვაზე ხელი არ აუღია, იგი ნბოლოდ უფრო შესაფერ დროს ელოდებოდა.

სწორედ ამ დღეებში სომხეთში სულს დაფავედა ბაგრატუნების დინასტია, რომლის დაცემაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა ბიზანტიის იმპერიამ. ბიზანტიის კეისარმა კონსტანტინე IX მონომახნა მოტყუებით მიიწვია თავისთან ახალგაზრდა ბეფე გაგიკი, შემდეგ კი უფლება აღარ მისცა დაბრუნებულყო თავის სატახტო ქალაქ ანისში. ამრიგად, 1045 წელს ანისმა დაკარგა მეფე, რომლის ტახტი ცარიელი დარჩა, ხოლო ქალაქი კი უპატრონო. სომეხი აზნაურების ერთი ჯგუფის თხოვნით ბაგრატი წავიდა ანელების დასახმარებლად, მაგრამ იძულებული შეიქნა გზიდანვე უკან დაბრუნებულიყო: ანისის გზაზე მას წაპოეწია თბილისის მოქალაქეთა და უმაღლესი სასულიერო პირების მიერ გამოგზავნილი ელჩობა, რომელმაც შეატყობინა მას თბილისის ამირა ჯაფარის სიკვდილი და

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბილისი, 1948, გვ. 435.

სთხოვა მას მისუღიყო და დაპატრონებოდა ქალაქს. მაშასადამე, ქართველთა დატყვევებული დედაქალაქის, თბილისის წინაშე ისევ გაიღო ხანის კარი.

ბაგრატი თავისი ჯარით ქართლისაკენ წავიდა. დიდშის ველზე მას სიხარულით შეგვიგებნენ ქალაქის მცხოვრებლებსა და სასულიერო პირთა წარმომადგენლები.

ბაგრატი ქალაქში შევიდა. მას ჩააბარეს ქალაქის გასაღებები. ბაგრატის ხელისუფლება სცნო თბილისმა, გარდა იმისა, რომლის მცხოვრებლებმა ჩაანგრიეს ხიდი მტკვარზე და არ მისცეს. საშუალება ბაგრატს ისანხეც გაეფრცვლებინა თავისი უფლება. რადგანაც ისანმა ნებით არ მოინდომა დანებება, ბაგრატი შეეცადა ძალით აეღო იგი. შედეგად ბრძოლამ მთელს ზაფხულს გასტანა, მაგრამ უშედეგოდ. ბაგრატს ჭერ კიდევ არ დაუნთავრებინა თბილისის სრული განთავისუფლების საქმე, როდესაც ახლად ცენტრალიზებული ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ერისთავების ხრიკებს გამო ბაგრატი იძულებული გახდა მიეტოვებინა თბილისი და ჯავახეთში წასულიყო. ამრიგად, თბილისის განთავისუფლების საქმე ამჟერადაც მარცხით დამთავრდა.

ორი მოძვე ხალხს ორივე დედაქალაქი უცხოთა ტყვეობაში იყო. მათ წილად ერგოთ, ძალიან მძიმე დღეები ენახათ იმ არეულ დროში. და, აი, როდესაც განთავისუფლებისა და ხანის სასურველი ეანი ესოდენ ახლო ჩანდა, ორივე დედაქალაქს თავზე ხელახლა შეიყარა შავი ღრუბლები.

სწორედ ამ დროს აპაბრზე გამოვიდა აღმოსავლეთის ახალი სიხლანძნელი დამპყრობი — თურქ-სელჩუკები. მათი საზიზღარი ურდოები, რომლებიც გზადაგზა სიკვდილსა და შიშის ზარს აფრცვლებდნენ, დაიძრნენ კასპიის ზღვის აღმოსავლეთი რაიონებიდან დასავლეთისაკენ. ბიზანტიამ, რომელიც თავისთავს უძლიერესად და სამუდამოდ უძლეველად სთვლიდა, უკან დაიხია. ბიზანტიელებს ჭერ კიდევ შესაფერისად არ გამემაგრებინათ ანისი, როდესაც 1047 წლიდან მოკიდებული დაიწყო სელჩუკების ხშირი თავდასხმები. მათ დიდი ზიანი მიუყენეს სომხეთს. ცხადია, იგივე მძიმე განსაცდელი მოელოდა მეზობელ საქართველოსაც. 1065 წელს სულთან ალფ-

არსლანი დიდი ჯარით შეიჭრა საქართველოში. მან ააოხრა საქართველოს სანხრეთი ოლქები, აიღო ახალქალაქი, გაძარცვა იგი, ხალხი კი ახოხოცა. 1068 წ. საქართველოზე თავდასხმა განუორდა. ამჟერად დიდად დაზიანდა ქართლი. ზანთარის მოახლოებისთანავე სელჩუკებმა დატოვეს საქართველო. წასვლის წინ ალფ-არსლანმა თბილისი და რუსთავი დაუტოვა განძაყის პატრონს ფადლონს. ბაგრატმა გადაწყვიტა ესარგებლა შემთხვევით და კიდევ ერთხელ ცადა თბილისის განთავისუფლება. იგი თავს დაესხა თბილისსა და მისი სანახების ძარცვით გართულ ფადლონს და ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა. მან მუსარი გაავლო ფადლონის ჯარს, თითონ ფადლონი კი ტყვედ იგდო მაგრამ ბაგრატმა მიზანშეწონილად არ ჩათვალა თავისთვის დაეტოვებინა ქალაქი. მან თბილისი გადასცა ვინმე სილილ არაბს, რომელმაც იქძარა ბაგრატისთვის ყოველწლიურად 44.000 დინარი გადაეხადა.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ბაგრატის ეს მოქმედება არაა საქმარისად ახსნილი და განმარტებული. ბაგრატის ეს გადაწყვეტილება ჯერ კიდევ მოელის მრავალშრივსა და დამაჯერებელ ახსნას. მაგრამ ის კი ცხადია, რომ მან ისევე დაქარგა ზელსაყრელი შენთხვევა და ისევე ვერ შეძლო თბილისის განთავისუფლება. თბილისის განთავისუფლების დიდება და სახელი, როგორც დავინახავთ, უნდა დარჩენოდა მის შვილიშვილს, ქართველთა სახელგანთქმულ მეფეს, დავით აღმაშენებელს.

ბაგრატი გარდაიცვალა 1072 წელს. მისი მემკვიდრე იყო გიორგი II, სუტატი ნებისყოფის ადამიანი. ბაგრატის სიკვდილმა ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნის საქმე დროებით შეაჩერა. ამ პერიოდში კიდევ უფრო გახშირდა თურქ-სელჩუკების გამანადგურებელი შენოსევები საქართველოში. 1080 წელი იყო თურქების დიდი დაშქრობის წელი, რომელსაც ქართველებმა „დიდი თურქობა“ უწოდეს. ამ შემოსევებმა საქართველოს დიდი ზიანი მიყენეს. აოხრდა და გაუჟაყრილდა ქალაქები და სოფლები, დიდი რაოდენობით ამოწყდა ხალხი.

გიორგი მეფეს ისღა უარჩენოდა, რომ გასცლოდა სულჩუკების უზარმაზარ ლაშქარს. იგი იძულებული გახდა, ხლებოდა ალფ-არსლანს შვილს, სულთან ნელიქ-შაჰს, გამორცხადებინა. მისთვის თავისი მორჩილება და ყოველწლიური ხარკის მიცემას დაჰპირებოდა, ოღონდ კი თურქებს თავისი გამანადგურებელი ლაშქრობები და ამაოხრებელი შენოსეფები შეეწყვიტათ. მაგრამ მოუხედავად ამისა სულჩუკები ძარცვას განაგრძობდნენ, რამაც ქვეყნის მეურნეობა დაღუპვის პირამდე მიიყვანა.

ამ მძიმე პირობებში გიორგი II 1089 წელს თავისი ნებით უარი თქვა საშეფო ტახტზე და გადასცა იგი თავის შვილს, 16 წლის ქაბუკ დავითს, რომელსაც შემდგომში წილად ხელა სრულიად განსაკუთრებული როლი შეესრულებინა ქართული სახელმწიფოს ისტორიაში, განსაკუთრებით კი საქართველოს გაერთიანებისა და ცენტრალიზებული მონარქიის განმტკიცების საქმეში. მაგრამ მისი საქმიანობა მხოლოდ საქართველოთი როდი შემოიფარგლება. მან არსებითი გავლენა იქონია მთელი ამიერკავკასიის ქვეყნების ისტორიაზეც. ეს ის დავითი იყო, რომელმაც სახელმწიფო მოღვაწის არჩვეულებრივად დიდი ნიჭის გამო „აღმაშენებლის“ სახელი დაიწაბურა. მძიმე, ძალიან მძიმე შემკვიდრეობა ერგო ახალგაზრდა მეფეს: ნანგრევებისა და ნაოხართა აღდგენა, განადგურებული და გაუკაცრიელებული ქალაქები და სოფლები, ოპისმოყვარე ერატათაეები და აზნაურები, რომლებიც სულ განზე იწევდნენ და ერთმანეთს მხრივ განუწყვეტლად ებრძოდნენ ერთმანეთს, მეორეს მხრივ კი მუდამ იმის ცდაში იყვნენ, ყოველნაირად დაეუსტებინათ მეფის ხელისუფლება და საშეფო ტახტის დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლებულიყვნენ.

მაგრამ მალე პოლიტიკური ვითარება ამიერკავკასიაში სრულებით შეიცვალა. სულჩუკთა ცალკეულ საანიროთა შორის, რომელნიც ერთ ძლიერ, ცენტრალიზებულ სახელმწიფოდ არ გაერთიანებულან, XI ს. ბოლოსა და XII ს. დასაწყისში გაძლიერდა შინაგანი წინააღმდეგობანი და უთანხმოებანი. ამ გარემოებამ ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა მათს ხელისუფლების ქვეშე ყოფ ქვეყნებსა და ხალხებს, რომელნიც მხოლოდ შემთხვევას ელოდებოდნენ, რათა მოეშორებინათ სულჩუკ-

რე უღელი, და სწორედ ამ პირობებში „საქართველო იყო ის ძლიერი ძალა, რომელიც გამოვიდა ასპარეზზე აქ სამიროთა წინააღმდეგ, გააერთიანა რა თავის ირგვლივ სომეხი, ალგანელი და ჩრდილო კავკასიის მთიელი ხალხები. ეს ერთსულოვნება ჩვენ უნდა მივაწეროთ უნათავრესად იმ დიდ გამარჯვებებს, რომელთაც მიაღწია საქართველომ არა მარტო ისტორიულ სომხეთში, არამედ აღრბადაგანშიც. ეს წარმატებები, რომელთაც დიდად შეუწყვეს ხელი სომხეთის აღდგენას აორატისა და შინაწილობელ ოლქებში, ისევე როგორც სომხეთის კულტურულ აღორძინებას, ხელსაყრელი იყო ამავე დროს საქართველომ თავისაც: სომხეთის სანთავროების აღდგენით საქართველომ სამხრეთი საზღვარი ისევ დაცული ხდებოდა“¹.

დავით აღმაშენებელმა ისარგებლა რა სელჩუკიან ამირებს შორის გაწეფებული წინააღმდეგობებითა და ოპებით, XI ს. ბოლოს აღადგინა საქართველოს დამოუკიდებლობა და უარი განაცხადა ზარკი გადაეხადა სელჩუკებისათვის. ურჩი და მოწინააღმდეგე ფეოდალების მოთოკვის შემდეგ მან შეძლო შეტევაზეც კი გადასულიყო. იგი მტკაველ-მტკაველ ართმევდა მიწებს სელჩუკიან საამიროებს. მისი მძაფრი და მოულოდნელი თავდასხმები წარმატებით გვირგვინდებოდა. იგი თანმიმდევრულად და მტკიცედ იაიწევდა სანთავარი მიზნისაკენ, საქართველოს გაერთიანების დიდი ისტორიული მისიის დასაბრუნებლად. დავითს უკვე ბევრი რამ ჰქონდა გაკეთებული საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული მონარქიის შექმნისათვის, მაგრამ გაერთიანებულ საქართველოს გარეთ კიდევ რჩებოდა საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილები, თბილისი, საწმვილდე, რუსთავი, რომლებიც ჭერ კიდევ თურქ-სელჩუკთა ხელში იყო. მაგრამ მალე დავითმა შეძლო დაეპოვებინა ჭერ კახეთის საწმფო, შეწდევ კი საწმვილდეც. ამის შემდეგ დავითმა გააფართოვა თავისი დაპყრობები, აიღო სომხეთის ციხეების უმეტესი ნაწილი, შირვანშაჰების მფლობელობაში მყოფი ნუხის (ძველი შაქის) ახლოს მდებარე, სტრატეგიულად დიდი მნიშვნელობის მქონე ქალაქორის ციხე.

¹ ბ. მანანდიანი, სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა, ნაწილი III, ერევანი, 1952, გვ. 88 (სომხურ ენაზე).

მომდევნო წელს დავითმა უფრო დიდ წარმატებებს მიაღწია. მან დაიბყრა ლორეს ციხე-ქალაქი თავისი სანახებით, აგარაკი და სხვ. სულჩუკები დიდი მარცხის წინაშე იდგნენ, რადგან, როგორც აკად. პ. მანანდიანი აღნიშნავს, „საქართველომ ისარგებლა რა სელჩუკთა დასუსტებით, მალე კიდევ უფრო გაძლიერდა და სელჩუკთა სპარსეთისათვის საშიშ მეთოქედ იქცა“¹.

მალე დავითმა ოსებზეც დაიმორჩილა და დარიალს დაუპატრონა.

ბრძენი მეფე დარწმუნდა, რომ ვასალი ფეოდალების ჯარებით ძლიერი სახელმწიფოს შექმნა შეუძლებელი იყო, რადგანაც ანისთვის აუცილებელი იყო ნუღდმივი სამეფო ჯარის ყოლა. ამ მიზნით, როგორც ქართული საისტორიო თხზულებები მოგვითხრობენ, მან ჩრდილოეთ კავკასიიდან 45 ათასი ყივჩაღის ოჯახი გადმოასახლა. მათგან მან თავისი სამეფო ჯარი შეადგინა. ამ ჯარზე დაყრდნობით ახალგაზრდა მეფემ კიდევ უფრო გაბედულად დაიწყო მოქმედება. ახლა, როდესაც პარობები საკმაოდ ხელსაყრელი შეიქნა, როდესაც გაძლიერდა ქვეყნის შიგნით მისი ეკონომიური, ხოლო გარეთ — პოლიტიკური მდგომარეობა, დავითმა გადასწყვიტა საბოლოოდ გაესწორებინა ანგარიში თურქ-სელჩუკებთან და სამუდამოდ გაეჭევივებინა ისინი ანიერკავკასიის საზღვრებიდან.

მაგრამ ამ საბედისწერო საფრთხის წინაშე სელჩუკთა სამირობებიც გაერთიანდნენ და საქართველოს წინააღმდეგ გამოილაშქრეს. თუნდ დიდად გადაჭარბებულადაც რომ მივიჩნიოთ სომეხი ისტორიკოსის მათეოს ურჰაელის მიერ აღნიშნული (400.000) რიცხვი, მაინც მათი გაერთიანებული ლაშქარი, საფიქრებელია, საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო. საქართველოს წინააღმდეგ მოწინააღმდეგე ამ ლაშქრობაში მონაწილეობდნენ განძაკის სულთანი ველიქი, შუანდინარეთის არტუხის გვარის აპირა იღბაზი და არაბთა მეფე დუბეისი. 1121 წ. თურქთა გაერთიანებული ლაშქარი შეიჭრა საქართველოში და მიუახლოვდა მანეღისს. იმავე წლის აგვისტოში მანგლისიდან

¹ პ. მანანდიანი, სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა, ნაწილი III, გვ. 91 (აომხურ ენაზე).

მრდილოეთისკენ მდებარე დიდგორის ველზე მოხდა ფიცხელი ბრძოლა, რომელშიც თურქები, მიუხედავად თავიანთი რიცხოვრივი უპირატესობისა, სამარცხვინოდ დამარცხდნენ. დავითს მიერ მოპოვებულმა ამ გამარჯვებამ კიდევ უფრო განამტკიცა საქართველოს მდგომარეობა.

მაგრამ დავითის წინაშე ჯერ კიდევ იდგა ერთი დიდი და ძნელი საკითხი — თბილისის განთავისუფლება. საქართველოს დედაქალაქი თბილისის განთავისუფლებას, რომელიც უკვე ოთხასი წელი გმინავდა უცხოთა მძინე ბატონობაში, ბუნებრივია, დიდი პოლიტიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. დავითმა დიდი გულმოდგინებითა და თანამიმდევრობით მოაწადა თბილისის განთავისუფლების საქმე. ვიდრე იერიშს უშუალოდ თბილისზე მიიტანდა, მან აიღო თბილისის დამცველი ძლიერი ციხე-ქალაქები, სანშვილდე და რუსთავი, რითაც საგრძნობლად შეასუსტა თბილისში განაგრებულ სელჩუკების მდგომარეობა.

შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებაში არსებითი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქართველ-სომეხთა შეგობრობასა და ამ ორი მოძმე ხალხის მტკიცე თანამშრომლობას. დავითის მიერ წამოწყებული ლაშქრობით დიდად იყვნენ დაინტერესებული არა მარტო ქართველები, არამედ სომეხებიც.

დავითის მიერ თბილისის განთავისუფლების ამბები აღწერილია ქართულ საისტორიო მწერლობაში. ამავე დროს, საყურადღებოა და ღირსსახსენებელიც, რომ ამ მნიშვნელოვანმა მოვლენამ საკმაოდ დაწვრილებითი ასახვა პოვა, აგრეთვე, სომხურ საისტორიო მწერლობაში. სომეხი ისტორიკოსები სიხარულით აღწერენ თბილისის განთავისუფლების ისტორიას და დავითის მიმართ თავიანთ დაღებით დამოკიდებულებას ამჟღავნებენ. სომეხ მემკვიდრეთა და ქანთააღმწერელთა ასეთი დამოკიდებულება გასაგები გახდება, თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ დავით მეფემ იმავე ხანებში გაანთავისუფლა სომხეთის დედაქალაქიც, მრავალტანჯული ანისი.

ქართველი მემკვიდრე გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ დავით მეფემდე თბილისი მთელი ოთხასი წლის განმავლობაში უცხო უღელქვემ იტანებოდა და კიცხავს დავითის წინამა-

ვალ ქართველ მეფეებს, რომელთაც შეეძლოთ აეტანათ საქართველოს დედაქალაქის ეს დამონებული მდგონარობა. და პირიქით, იგი ზიანაყით ამბობს, რომ თბილისის განთავისუფლების პატივი წილად ხვდა დავით აღმაშენებელს¹.

სულჩუკებმა თბილისის შესანარჩუნებლად ყოველი ღონე იხმარეს. მაგრამ დავითის გადაწყვეტილება ურყევი იყო: რადაც არ უნდა დასჯდომოდა მას უნდა გაერთავისუფლებინა საქართველოს დედაქალაქი და მისი სანახები სულჩუკებისაგან და მიეერთებინა იგი საქართველოს სამეფოსთვის. ამით, ფაქტიურად დანთავრდებოდა საქართველოს გაერთიანების საქმე.

სომეხი მიმატიანეები საქართველოს დედაქალაქის განთავისუფლებას დიდ მოვლენად აცხადებენ. სამუელ ანელი ამის გამო წერს:

„1122 წელს დავით მეფემ დაიპყრა თბილისი“.

[აქ ნკა მთხარის წყაროთაგან აღწერილია]

ამ ცნობას ასევე მოკლე სახით ვხვდებით სხვა ისტორიულ თხზულებებში და ქრონიკებში².

უფრო ვრცელი ცნობები ამ მნიშვნელოვან მოვლენაზე თბილისის ისტორიაში შემონახულა მათეოს ურჭაელისა (XII ს.) და ვარდან ისტორიკოსის (XIII ს.) თხზულებებში. მათეოს ურჭაელი მოკლედ აღწერს დიდგორის ომს, შემდეგ კი გადართობს თბილისის აღების გარემოებებზე.

„მაშინ მოვიდა განძაკის სულთანის მელექი ოთხჯი ათასი გულადი მხედრით, — წერს ურჭაელი. დაიძრა ამ საშინელი სიმრავლით და შევიდა ქართველთა ქვეყანაში ქალაქ ტფილისისა და იმ მთის მხარეს, რომელსაც დიდგორი ჰქვია. გაიგო ეს დავით ქართველთა მეფემ, [ძემ გიორგისა, ძისა ბაგრატიისამ] გამოვიდა თურქი ჯარების წინააღმდეგ საბრძოლველად ორმოცო

¹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 249.

² ს ა მ უ ე ლ ა ნ ე ლ ი, კრებული ისტორიკოსთა წიგნებიდან, ვალარ-შაბატი, 1893, გვ. 125 (სომხურ ენაზე).

³ წერილი ქრონიკები XIII — XVIII სს., ნაკვეთი I, შეადგინა ვ. ა. კ. ბ. ი. ა. ნ. მ. ა., ერევანი, 1951, გვ. 25, 148 (სომხურ ენაზე) და სხვა.

ათასი ბლოკი, მხნე კაცი და გამოკვლილი მეომრით-
 ჰყავდა მას სხვა ჯარიც ყივჩაღთა შეფისაგან თხუთმეტით
 ათასი, მხნე და რჩეული, აღანთა ტომისაგან ხუთასი და
 ფრანგი ასი. აგვისტოს 13-ს ღვთისმშობლის მარხვებზე
 ხუთშაბათ დღეს იქნა ისეთი სასტიკი ომი ორ მთას შუა,
 რომ ჯართა საშინელი ხმაურისაგან მთები შეიძ-
 რნენ. მაშინ მოაწია ღმერთის შეწევნამ ქართველთა
 ჯარზე და როდესაც გაჩაღდა ბრძოლა, თურქთა მთელი
 ჯარი მიატყვიეს ლტოლვად. იმ დღეს იქმნა სასტიკი და
 საშინელი ხოცვა თურქთა ჯარისა, აღივსო გვანებით-
 მღინარეები, ხეები და დაიფარა მთების ქარაფები.
 თურქთა ჯარიდან დამოკვლითა რიცხვი იყო ორმოცი-
 ბევრი (400 000), ხელთ იგდეს ოცდაათი ათასი კაცი,
 ხოლო ცხენებისა და დაყრილი იარაღისაგან მთელი ვე-
 ლები დაიფარა. რვა დღეს მისდევდნენ ყივჩაღთა და
 ქართველთა ჯარები (მტერს) ქალაქ ანისის საზღვრე-
 ბამდე. სპარსთა სულთანმა მელექმა და ხაზიმ ძლივს
 უშველეს თავს გაქცევით და დიდად სირცხვილეულნი
 დაბრუნდნენ თავიანთ ქვეყანაში. ათასში ასიც არ დარ-
 ჩენილიყო.

იმავე წელს ქართველთა მეფემ დავითმა სპარსთაგან
 აიღო ქალაქი ტფილისი, სასტიკი ხოცვა დაატრიალა
 ქალაქში და ხუთასი სარანგი [ჯარის მეთაური] ძელზე
 გასვა და ბოროტად მოაკვლევინა“.

*[აშაქანძამ დავი შხეხენ აილითანს ზანბასკაქ ჯირს
 ჯარირ ჯადარ ბქათორიქ არანგ ფაჯაგე ს ქაღაგეჩს ა-
 ჯადეჩს რადამიქხამარ ს მთანტქს ქაჯქარანს ორავე ს კიოქან
 შიქხხხავ ფაღაქის ს ქხაინ, ორ ზხკორ კიქი: ხ ს ქინსაქ
 ფაქა ზადიქ ქრავე ქადათორს ორეჩი რადერათაქ ორეღოქ
 ზორეღქი ს ჯასანტქი ს აქათხერად რნეღქმ ქორეფ დორავენ რა-
 ნასიონ ჯადაროქ კიოქიქხავ ს არანგ ფაჯაგე ს კიქიქ აქათხ-
 რადამიოვავ. ონტქ ს აქქ დორავ ს ხაქიქაქხავ ქადათორქს არა-
 თასან ს ჯინდ ჯადარ ფაჯაგე ს რნთირავ ს ქადეღქს აქანავ არა-
 ჯინდ ჯარირ ს აიღანდ ჯარირ: ხ ს ქადეღთთთთ ამათიქ ოქ ს ს
 აქანოვ სსათოქბაბქი ჯინდქარქი ორს ხეღ სსათიქ აქ-
 თხერადმ ს მქუ ხრკიოვ ქხრანე, ორ ს ქანადეჩს ჯაქქამანტ
 დორავენ დოქქს ქხრქნენ. ს ქანქამ ოღნიქის ჯასანტქი*

ქსათობი ქ ქერაჲ Ⴖრავ გორავს. ლ ჯ ჯამრქ Ⴖათხრაღ-
 მინ ვამხნაჲს გორან ზორგავ გარბივანქინ ჯ Ⴖაქოსათ
 ხლ კაჲსმ ათორ ხელ სასათიქ ლ ანათორ კითორაბ გორავს
 ზორგავ, ლ Ⴖვან Ⴖჩაკამრგ ვხორ ლ ბორგ ჯერანგ ლ ამხ-
 ნაჲს გარაქონგ ჯერანგნ ბაბქხვანს. ლ ხელ ჲამარ კო-
 თორაბიქს გორავს ზორგავ განათონ რქორ. ლ ბერგა-
 კაჲს არარინ არს ხრხთონ ჲადარ, ლ ქერქႶარავს ლ ჯ
 Ⴖჩნოვს ანსქიოგ ბაბქხვანს ამხნაჲს ხრხად Ⴖაჯთავს. ლ
 ჲათორს ილ Ⴖჩხთ Ⴖარხვანს გორგ ხქაჲსქავს ლ Ⴖრავს
 მქნღ ჯ საანანს გარგქინ სსოქ, ხლ სოქთანს Ⴖარაქგ
 სხქხნს ლ ხადქ Ⴖარბანს რადიამ ამოქიქ კაჯქარანს ჯორ-
 ხანგ მადგაქორბ Ⴖაქოსთხამრ ჯ Ⴖადარქნს Ⴖარქორ ჯორ
 მნავხაჲს

ზაკამ ამქ ჲათ ზადათორს Ⴖრავ Ⴖაქიქ ვგარავს
 სქიქსა ჯ Ⴖარაქგ ლ არარ სასათიქ კითორაბს Ⴖგარავს
 ლ არს Ⴖჩნგ Ⴖარქორ სრანანგა ჯ Ⴖაქოსთს Ⴖანხაჲს სათსაქგ
 ჲარაჯარ»¹.

სომეხი ისტორიკოსი დიდი პატივისცემით ლაპარაკობს
 დავით აღმაშენებელზე და ხაზს უსვამს მის მზრუნველობას
 სომეხების მიმართ. იგი აღტაცებით ლაპარაკობს იმის შესახებ,
 რომ დავითმა გაქირვებაში მყოფ სომეხებს დახმარება გაუწია,
 შეუქმნა მათ საქართველოში დასახლების პირობები და სხვ.
 აი, რას ვკითხულობთ მათეოს ურპაელის თხზულებაში:

„ხოლო ეს მეფე დავითი იყო ძალზედ მხნე სპარსე-
 ლებთან ომებში. მან მრავალგზის გაიმარჯვა უცხოთა
 ჯარებზე, გატეხა მთელი მათი ძლიერება და სპარსე-
 ლებს ძალითა და მახვილით მრავალი სახელგანთქმუ-
 ლი ოლქი წაართვა. მან აიღო ტფილისი, ქალაქი დჰა-
 ნისი, აიღო შირვანი, შაქი, შამქორი. აიღო სხვა მრავალი
 ოლქებიც. და იყო დავით მეფე კაცი წმინდა და
 სათნო, შეწყული ყოველგვარი ღვთისპოშიშობით და
 სიკეთით. იგი იყო შეწყალებელი და მოყვარული სო-
 მეხი ხალხისა. მასთან შემოიკრიბნენ დარჩენილი
 ჯარები სომეხთა. მან ააშენა სომეხთა ქალაქი ქარ-
 თველთა ქვეყანაში, დაათუძნა ეკლესიები და მონას-
 თები“

¹ მათეოს ურპაელი, ეამთაღმწერლობა, ვლარშაპატი, 898, გვ. 349 — 350 (სომხურ ენაზე).

ტრები მრავალი, სახელად დაარქვა ამ ქალაქს გოჯი. მთელი სომეხი ბაზბი დიდს სიხარულსა და ლხენაში ჰყავდა. სომეხი ცოლისაგან დავით მეფეს ჰყავდა ერთი ღვიძლი შვილი, რომელსაც ერქვა დემეტრე“.

[აჩსკ აյა ქაფათრა ზაიქ ჯე გავ ზეორ ენგეტამ შარ-სიფ აკათხრაგამაე. სა რადიამ ანგამ ქაღქხაფ ვეორაფს აქლაგგხაფ და რხხხაფ ვამახსაქს ვეორიქსიანს ნიფა და რადიამ და ანთიანსი ვალათა ჯაი ი შარაქფ სრიქ და რინი-ქხამარ. ჯაი ვსაქსიას და ვტამანსიას ვაღაფ და ჯაი ვნთიანს და ვნაფი და ვნამაფორ, ჯაი და აქ რადიამ ვალათი და ჯე ზაიქ არაფაქ აქე სიორ და ათარქისი, ვარეფარხაქ ამსსაქს ასთილათაკაქათიქხამარ და რარქ არეფარიქხამარ, და სა ნრხხელა ენგინიორ და სქიორ ადგინ ჯაქიფი, სი სა თიქიქ-განს მსაფხაქ ვეორს ჯაქიფი, და სა ჯინხაფ ვაღაფ ჯაქიფი ქაქსარანს ქრაფ და ზასათათხაფ ხქხეხეჩიას და ქანთორაქს რადიამს და ანთიანხაფ ვანთინ ვაღაფქინ ზიოთა, და ინქე მხბალ თორაქიქხამარ და ვნთიქხამარ ვამახსაქს ადგინ ჯაქიფი, ყაქე და ზარაღათ თორქი მქ ქაფათრქინ ზაიქი, თრიამ ანთინ ასქინ ზქმხორქ, ი ზაქ კნიქჯა]¹.

უეჭველია, რომ დავით მეფის მზრუნველობის ქვეშ მყოფი და მასთან თავმოყრილი „სომეხთა ჯარების ნაშთები“, რომელთა შესახებ ლაპარაკობს ისტორიკოსი, აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ დავითის წაპოწყებებში და ამით სამაგიეროს უზღავდნენ მას მხარდაჭერისათვის.

ვარდან ისტორიკოსიც შემდეგს ვაღიგვეცემს დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის დაპყრობის შესახებ:

„მაშინ გაძლიერდა ქართველთა მეფე დავითი, ძე გიორგისი, ძისა ბაგრატისი. მან იხსნა ტფილისი სპარსთაგან, განძის სულთანი მელიქი სასტიკ ბრძოლაში დაამარცხა და ხუთასი კაცი სარაზვი სასიკვდილო ძელზე გასვა ქალაქ ტფილისში“.

[აშაქსამ თამანსაქი ვეორანაქე ქაფათრინს ქრაფ ზაიქ თორქი ზქორაქაქ თორაქი ქაფარათაქ, თრ თაი ვსაქსიას ი შარ-სიფ და ხარე ვსხქიქე სიქათანს ზანბასაქაქ ი ზარილათა

1 მათეოს ურბაელი, ემთაღმწერლობა, გვ. 356 (სომხურ ენაზე).

*სამართლისა და წინააღმდეგობის არსი სრულად განმარტებულია ქართული მართლისა და წინააღმდეგობისა შესახებ*¹.

აღსანიშნავია, რომ შემოღწეული იქნა ისეთი ისტორიკოსები ერთნაირი აზრისანი არიან, როდესაც ისინი მტრის მიმართ დავითის შურისძიების შესახებ ლაპარაკობენ. დავითმა ქალაქის დაპყრობის პირველ დღესვე ბრძანა სიკვდილით დაესაჯათ მტრის ბანაკიდან 500 კაცი.

იმ მიხედვით ხანაში შეუპოვარი წინააღმდეგობის გამოწვევი მტრის მიმართ ასეთი მკაცრი მოპყრობა, რა თქმა უნდა, უჩვეულო რამ არ იყო, მაგრამ მკვლევარები შენიშნავენ, რომ სისტემატყვე საერთოდ დამახასიათებელი არ ყოფილა დავით აღმაშენებლისათვის. პირიქით, როგორც ისტორიკულ წყაროებში დაცული ცნობებიდან ჩანს, დავითი დამარცხებული მტრის მიმართ გამოიჩინებდა თავისი კაცთმოყვარეობითა და დიდსულოვნებით. იგი ფრთხილად ეპყრობოდა და სარწმუნოებრივ შემწყნარებლობას იჩენდა თბილისის არაქრისტიან მცხოვრებთა მიმართ. ამის შესახებ ძვირფას ცნობებს გვაწვდის არაბული წყაროებიც. დავითმა თბილისის დაპყრობის შემდეგ მუსლიმანებს სარწმუნოებრივი თავისუფლება მიანიჭა, განსაზღვრული პრივილეგიებიც კი დაუწესა ქალაქის მუსლიმანურ მოსახლეობას; ბრძანება გასცა, რომ ქალაქში არავის გაეხედოდა ღირსის დაკვლა, წესად შემოიღო, რომ ქრისტიანები არ შესულიყვნენ აბანოში, როდესაც იქ მუსლიმანები ბანაობდნენ და სხვ.

ექვსე გარეშეა, რომ დავითი ასეთი ჭკვევით თავის ქვეშევრდომთა სიმპატიას თმსახურებდა².

დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის განთავისუფლებით ქალაქის ისტორიაში ახალი ეტაპი დაიწყო. ქართველთა მეფემ ქუთაისიდან თბილისში გადასვლიდან საშვილო ტახტი, ქართველთა უძველესი დედაქალაქი კვლავ გადაიქცა სატახტო ქალაქად, და ამჟამად, უკვე გაერთიანებულ საქართველოს

¹ ვ ა რ დ ა ნ ბ ა რ ძ ბ ე რ დ ე ლ ი, მსოფლიო ისტორია, გამოცემული მკრტიჩ ემინის მიერ, მოსკოვი, 1861, გვ. 156 (სომხურ ენაზე).

² ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია. წიგნი მეორე-თბილისი. 1948 წ. გვ. 204 — 205.

დედაქალაქად. ამ გარემოებამ ახალი პერსპექტივები გადაშალა თბილისის განვითარებაში. თბილისს კვლავ დაუბრუნდა ქართველთა დედაქალაქის სიდიადე და ბრწყინვალეობა.

თურქ-სელჯუკები ასე იოლად ვერ შეეგუებოდნენ საქართველოს გაძლიერებას, რადგანაც საქართველო არა მარტო მოწინავე როლს თამაშობდა ამიერკავკასიაში, არამედ, საზოგადოდ, დიდ საშიშროებად გადაიქცა სელჯუკთა საემიროებისათვის. ამიტომ დავითის მეფობისას თურქ-სელჯუკები ერთხელ კიდევ შეეცადნენ დაებრუნებინათ დანაკარგი. 1123 წელს ისინი შირვანში შევიდნენ, მაგრამ დავითმა მათ არ მისცა შესაძლებლობა წარმატებისათვის მიეღწიათ, თავს დაესხა სულთან მაჰმედს, გაანადგურა მისი ჯარი და დაიპყრო შამახია. ზაფხულის განმავლობაში ქართველთა მეფემ შეძლო სელჯუკებისაგან გაეწმინდა აგრეთვე გუგარქის აღმოსავლეთი და აღვანეთის დასავლეთი რაიონები თავიანთი ციხეებითურთ (გაგი, ტერუნაკანი, ნორბერდი, ტაეუში, კაიწონი და სხვ.).

აღსანიშნავია, რომ დავით აღმაშენებლის ამ წარმატებით ლაშქრობებს, რომლებშიც აქტიურ მონაწილეობას სომხებიც იღებდნენ, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო საქართველოს გაერთიანებისა და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს გაძლიერებისათვის, არამედ, აგრეთვე, მეზობელი ხალხების განმათავისუფლებელი ბრძოლის გაშლისა და გაფართოებისათვის. ამის გამო, სამართლიანად წერს აკად. პ. მანანდიანი: „დავით მეფის გამარჯვებანი საერთო მტრის წინააღმდეგ აღფრთოვანებას იწვევდნენ საქართველოს მოსახლეობა, სომხებით დასახლებულ სანახებში და იმედს უნერგავდნენ სომხებს, რომ საქართველოს დახმარებით თვითონაც შეძლებდნენ ფეხზე წამოდგომას და უცხო ბატონობისაგან განთავისუფლებას“¹.

ეს ენთუზიაზმი განსაკუთრებით ქარბობდა ბაგრატიუნიანთა დედაქალაქის ანისის მცხოვრებლებში, რომლებიც ჯერ კიდევ სელჯუკთა ბატონობის უღელქვეშ გმინავდნენ. ანისსა

¹ პ. მანანდიანი. სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა. ტომი III, გვ. 93. (სომხურ ენაზე) .

და შირაკში ამ დროს შედღაღიანები ბატონობდნენ, კერძოდ მანუჩეს შვილი აბულსუარი. აბულსუარი, რომელსაც ისტორიკოსი ვარდანნი „ნხდალსა და ლაჩარს“ უწოდებდნენ, სრულიად უძლური აღმოჩნდა დაეცვა თავის მფლობელობაში მყოფი ქალაქი და მისი მცხოვრებლები სხვადასხვაგვარი შემოსევებისა და თავდასხმებისაგან. უფრო მეტიც, როგორც წერილობითი წყაროები გვაუწყებენ, აბულსუარმა განიზრახა ანისი კარის (ყარისის) ამირასათვის მიეყიდნა 60 ათას ღირაად, მაგრამ ანისელებმა ვერ აიტანეს მძიმე უღელი და აჯანყდნენ. მათ 1123 წლის ზაფხულს ელჩობა გაუგზავნეს დავით მეფეს და სთხოვეს მოსულიყო, დაუფლებოდა ქალაქს და გაეთავისუფლებინა ისინი უცხო დაშპყრობთაგან. დავითმა არ დააყოვნა დახმარების ხელი გაეწვდინა მოძმე ხალხისათვის და 60 ათასიანი ცხენოსანი ჯარის თანხლებით ანისისაკენ დაიძრა. ქალაქის მცხოვრებლები სიხარულით შეეგებნენ დავითს, რომლის წყალობით, როგორც სომეხი ისტორიკოსი წერს, „ქართველთაგან განთავისუფლდა სატახტო ქალაქი ანისი, რომელიც 60 წლის განმავლობაში მონობაში იმყოფებოდა“.

[«Ազատեցաւ ի ծառայութենէ թագաւորարնակ քաղաքն Անի, որ կացեալ էր ի ծառայութիւն դամս վաթսուն...»]¹.

დავით აღმაშენებელი, ქეშმარიტად აღმოჩნდა „სომეხი ხალხის შემწყალებელი და მოყვარული“, რადგანაც მან გაათავისუფლა ბაგრატიუნინათა დიდების სიმბოლო ანისი.

ამრიგად, 400 წლის ტყვეობიდან თბილისის განმათავისუფლებელი ქართველთა მეფე დავითი სომეხთა უბედური და სავალალო დედაქალაქის ანისის მხსნელიც იყო. თითქოს ღრმა აზრია დაფარული ამ ისტორიულ დამთხვევაში, რომელშიც სიპბოლოური სახითაა გამოხატული ორი მოძმე ხალხის მრავალსაუკუნოვანი შეგობრობის საუკეთესო ტრადიციები, მათი ურთიერთ შემწეობა და სიყვარული ერთმანეთის მიმართ.

დავითმა საქართველოს გაერთიანების საქმის პარალელურად დიდი გულმოდგინეობით მიჰყო ხელი ქვეყნის, მისი ქა-

¹ მათე უ რ პ ა ე ლ ი. ეამთაღმწერლობა, გვ. 359 (სომხურ ენაზე).

ლაქებს, განსაკუთრებით თბილისის დანგრეული მეურნეობის აღდგენისა და კულტურის განვითარების საქმეს. მან წესრიგში მოიყვანა გზები, მდინარეებზე ახალი ხიდები ააგო, აღადგინა და განაახლა მოოხრებულ-დანგრეული ეკლესიები და მონასტრები, იწყო ახალთა შენება. მის დროს იქნა აგებული გელათის სახელგანთქმული მონასტერი, რომელიც ქართული კულტურის განვითარების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერად იქცა.

დავითი ხელს უწყობდა მეცნიერებისა და კულტურის განვითარების საქმეს, ქმნიდა მისთვის პირობებს; მის დროს ბიზანტიაში გაიგზავნა 40 ახალგაზრდა მთარგმნელობით ხელოვნებაში გასაწრთვინელად¹.

დავით მეფემ მალე გაითქვა სახელი, როგორც მეცნიერებისა და კულტურის მოღვაწეთა დიდმა მოაზარებელმა. არაბული და სპარსული წყაროები გადმოგვცემენ, რომ დავითს ცალკე სახლი აეშენებინა მამადიან მეცნიერთა და პოეტათვის, ნივთიერი დახმარებაც აღმოეჩინა მათთვის და სხვ.

სომხური წერილობითი წყაროების ცალკეული მონაცემებიც კი გვაფარაულებინებენ, რომ ქართველთა მეფე ასეთივე მფარველობასა და გულისხმიერებას იჩენდა მის თანამედროვე სომეხ მოაზროვნეთა მიმართაც. მხოლოდ ამით შეიძლება აიხსნას ის ურთიერთი პატივისცემა, რომელსაც იჩენდნენ ერთმანეთის მიმართ ქართველთა მეფე და სომეხ მოაზროვნეთა წარმომადგენლები, რომლებიც, როგორც ჩანს, ხშირად ხედებოდნენ ერთმანეთს საქართველოს დედაქალაქში. ამას მოწმობს XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის კირაკოს განცხადების „ისტორიის“ ერთი ნაწყვეტი. ავტორი აქ გადმოგვცემს სომხური კულტურის ერთ-ერთი შესანიშნავი მოღვაწის, სახელგანთქმული მეცნიერის, ფილოსოფოსისა და პოეტის, იოანე სარკავაგის, სიბრძნისმოყვარის დავით მეფესთან მეგობრობისა და მათი ურთიერთი პატივისცემის შესახებ.

„აგრეთვე მეცნიერებით მრავალზე უბრძნესმა, და ყველაფერში ჭკვიანმა, გონიერებით აღსავსე იოვანემ,

¹ ვ ა რ დ ა ნ ბ ა რ ძ რ ბ ე რ დ ე ლ ი, შოთღლო ისტორია, გვ. 157 (სომხურ ენაზე).

რომელსაც უწოდებდნენ სარკავაგს, ახპატს დიდი შრომა გასწია წერილთა შესასწავლად, კეთილი სანსენებელი დავტოვა... ფრიად ბრძენი კაცი იყო და ღვთის მაღლით შექმული... ძლიერ უყვარდა იგი ქართველთა მეფეს და ვითს, დემეტრეს მამას, დავითისა და გიორგის პაპას და ისე რომ, როგორც კი გაიგონებდა მეფის მოსვლას, ფეხზე წამოდგებოდა, მიეგებებოდა მას და ფსალმუნს ეტყობდა... ამის გამო მეფეს სომეხი ხალხიც უყვარდა“.

[«Մուխյატն և մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյուրևս և հանճարեղ յամենայնի՝ մտահարուստն Յովհաննէս, Սարկաւազն կոչեցեալ, ի Հաղբատ, ոտ բողբոմ ինչ տշխատասիրեաց ի գիրս, յիշատակ բարի թողեալ... վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ... կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմետրեայ, պապն Դաւիթ և Գէորգեայ այնքան, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն յառնէր ընդ առաջ նորա, և ասէր զսաղմոսս...: Եւ ի պատճառս սորա սիրէր թագաւորն զազգս հայոցա...]՝

დავით აღმაშენებლის დროიდან თბილისი განსაკუთრებით დიდ როლს თამაშობს, როგორც საქართველოსა და ქართველი ხალხის, ასევე ამიერკავკასიის ცხოვრებაში, კვლავ იზრდება მისი წონა ამიერკავკასიის ვაკეობაში; ქალაქში აგებენ სასწრაფოებს, ქარვასლებს, ვითარდება ხელოსნობაც. დავით აღმაშენებლის დროიდან მოყოლებული სომხები დიდ როლს თამაშობენ საქართველოს, განსაკუთრებით კი თბილისის ცხოვრებაში. სომხეთიდან გადმოხვეწილნი მეტწილად სახლდებიან საქართველოს ქალაქებში: თბილისში, გორში და სხვა ადგილებში.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია სომხების როლი მოძვე საქართველოსა და მისი დედაქალაქის საზოგადოებრივ-ეკონომიკურსა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში თამარ დედოფლის ზეობის დროს. როგორც ცნობილია, თამარის დროს საქართვე-

კ ი რ ა კ ო ზ გ ა ნ ძ ა კ ე ლ ი . ს ო მ ხ ე თ ის ის ტ ო რ ი ა , გვ. 104 — 105.
(სომხურ ენაზე).

ლოს ქარის ამირ-სპასალარი (უმადლესი სარდალი) იყო ზაქარია მხარგრძელი, ფრონებით სომეხი; მისი მეთაურობით მამაცმა ქარმა მთელი რიგი ბრწყინვალე გამარჯვებები მოიპოვა.

ამ ქარის რიგებში მოძვე ქართველი ხალხის მხარდამხარ საქართველოს განპტიცებისა და სომხეთის განთავისუფლებისათვის სომხებიც იბრძოდნენ.

ცნობილია აგრეთვე, რომ თამარ დედოფლის დროს სამეფო კარის ერთი ისეთი ფრიად მნიშვნელოვანი თანამდებობა, როგორაც იყო ათაბაგობა, ზაქარიას ძმას — ივანე მხარგრძელს ჰქონდა მინდობილი: მომდევნო საუკუნეებშიც სომხები აქტიურად მონაწილეობდნენ მოძვე საქართველოსა და მისი დედაქალაქის თბილისის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურსა და ეკონომიურ ცხოვრებაში და აძლეოდნენ მას მთელ რიგ თვალსაჩინო სახელმწიფო, დიპლომატიურ და სამხედრო მოღვაწეებს.

როგორც ცნობილია, საქართველომ თავისი დიდების უმაღლეს წერტილს თამარ დედოფლის (1184 — 1213 წწ.) დროს მიაღწია. ამ ისტორიულ პერიოდში თბილისი წარმოდგენდა წინა აზიის უძლიერესი სახელმწიფოს დედაქალაქს.

თამარის დროს საქართველოს დიდ მიღწევებთან ერთად შეეძლო ცოტად თუ ბევრად მშვიდობიანად ეცხოვრა.

ბუნებრივია, რომ მშვიდობიან პერიოდში გაერთიანებულ საქართველოსა და მის დედაქალაქს თბილისს ახალი განვითარება უნდა განეცადა. საქართველოს გაერთიანება ერთიან სახელმწიფოდ შესაძლებლობას იძლეოდა გაცხოველებულიყო სავაჭრო ურთიერთობა ჯერ ქვეყნის შიგნით, საქართველოს საშინაო ბაზრებზე, ხოლო შემდეგ კი ქვეყნის გარეთ, საქართველოსა და მის მეზობელ ქვეყნებს შორის. შავი ზღვის სანაპირო ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობას არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ეკონომიური განვითარებისათვის. როგორც შინა, ასევე საგარეო ვაჭრობის განვითარება თავის მხრივ სტიმულს აძლევდა ხელოსნობისა და წარმოების განვითარებას, რაშიც მნიშვნელოვანი როლი თბილისს ეკუთვნოდა. ხელშემწყობი პირობები იყო შექმნილი აგრეთვე მეცნიერების, კულტურისა და ლიტერატურის შემდგო-

მი აღმავლობისათვის. ამ საქმეშიც გადამწყვეტი როლი ეკუთვნოდა თბილისს, რომელიც იმ დროს ცნობილი იყო „საოცარ პოეტთა ქალაქად“. აღნიშნულ პერიოდში მოღვაწეობდა მსოფლიო ლიტერატურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი გენიალური შოთა რუსთაველი. ამ დროს ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ ქართული ფილოსოფიისა და ლიტერატურის გამორჩენილი მოღვაწენი: იოანე პეტრიწი, არსენ იყალთოელი, მოსე ხონელი, იოანე შავთელი, ჩახრუხაძე, სარგის თძოგველი. თამარის ეპოქაში აღმავლობას განიცდიდა აგრეთვე ქართული ისტორიოგრაფია, სწორედ ამ დროს შეადგინეს „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი ადრინდელი რედაქცია, აღნიშნულ ისტორიულ ზანაში დაიწერა დავით აღმაშენებლისა და თამარ დედოფლის საყოველთაოდ ცნობილი ისტორიები და სხვ.

XI — XII საუკუნეებში დიდ აღმავლობას მიაღწია აგრეთვე ქართულმა ხუროთმოძღვრებამ, რამაც მკაფიო გამოხატულება პოვა საუცხოო საეკლესიო ნაგებობებში, რომელთა რიცხვს განეკუთვნება თბილისის ლურჯი მონასტერი, მეტეხის ტაძარი და სხვ.

მაგრამ დიდებისა და ძლიერების მწვერვალს მიღწეულ საქართველოს და განვითარების გზაზე მდგარ მის აყვავებულ დედაქალაქს თამარ დედოფლის სიკვდილის შემდეგ. აღარ ხვდათ წილად ხანგრძლივად ესარგებლათ მშვიდობიანი განვითარების, ეკონომიური და კულტურული აყვავების შესაძლებლობებით. შეიცვალა პოლიტიკური ვითარება აღმოსავლეთში. საბრძოლო ასპარეზზე გამორჩნდნენ აღმოსავლეთის ახალი დამპყრობნი — მონღოლები, რომელთა ლაშქრობების გეზი დასავლეთისაკენ იყო იმპარტული. მონღოლებმა უწინარეს ყოვლისა დაიპყრეს ხვარაზმის სამეფო, ქვეყნის ფარგლებს გარეთ განდევნეს ხვარაზმის შაჰი იუჰანედი და მისი შვილი ჯალალ-ედინი. მანძი სიკვდილის შემდეგ ჯალალ-ედინმა დაიმკვიდრა მისი ტახტი (1220 — 1231), მოვიდა და გამაგრდა სპარსეთში, რომელიც იმ დროს ხვარაზმის ვრცელი სამეფოს ერთ ნაწილს წარმოადგენდა. ჯალალ-ედინი მონღოლთა წინააღმდეგ ახალი ბრძოლისათვის ემზადებოდა, მაგრამ მისი

მდგომარეობა მტკიცე არ იყო. მდგომარეობის გასამტკიცებლად აუცილებელი იყო, უწინარეს ყოვლისა, დაეჩოქებინათ საქართველო. და აი, ჯალალ-ედინმა მუქარის წერილით საქართველოს შესთავაზა ქვეშევრდომობა. მაგრამ ქართველ დიდებულთა მხარდაჭერით რუსუდან დედოფალმა (1222 — 1245) უარპყო მისი წინადადება. გაცოფებული ჯალალ-ედინი სათავეში ჩაუდგა დიდძალ ჯარს და 1225 წელს ამიერკავკასიისაკენ დაიძრა. იგი შევიდა ზომხეთში. ჯალალ-ედინის ჯარების წინააღმდეგ გამოვიდნენ სომეხ-ქართველთა გაერთიანებული ძალები ათაბაგ ივანე მხარგრძელის მეთაურობით. 1225 წლის შენაღდომაზე გარნისის მახლობლად მოხდა საშინელი ბრძოლა, რომლის დროს ქართველ-სომეხთა გაერთიანებულმა ძალებმა სასტიკი დამარცხება განიცადეს. აღნიშნულ ფაქტს, სამწუხაროდ, საბედისწერო მნიშვნელობა ჰქონდა ამიერკავკასიის ხალხებისათვის. გარნისის დამარცხების შემდეგ ჯალალ-ედინი ჩრდილოეთისაკენ დაიძრა, დაიპყრო განძა და გაგი ბართურთ და საქართველოს გულის, თბილისისაკენ გაემართა. 1225 წლის დეკემბერში ჯალალ-ედინის ჯარებმა ალყა შემოარტყეს თბილისს. ქართველთა შუქმოსილი დედაქალაქის თავზე კვლავ შავად მოიღრუბლა. რუსუდან დედოფალმა ქალაქისა და ციხის დაცვა თბილისის ციხისთავს მიანდო, თვითონ კი ქუთაისისაკენ დაიხია. ჯალალ-ედინმა გააძლიერა ქალაქის ალყა და გადაწყვიტა, რაღაც არ უნდა დაჯდომოდა, დაეპყრა იგი.

თბილისის თავს დამტყდარი ეს გამანადგურებელი თავდასხმა ასახულია როგორც ქართულ წყაროებში, ასევე სომხურ და უცხო ლიტერატურულ ძეგლებშიც, რომელთა ცნობები ავსებენ ერთმანეთს და იძლევიან შესაძლებლობას, რათა ერთი მთლიანი წარმოდგენა შეიქმნას ჯალალედინის ჯარების მიერ თბილისის ალების შესახებ. სომეხ ისტორიკოსთაგან ქართველთა დედაქალაქის ამ ახალი ტრაგედიის შესახებ მოგვითხრობენ ვარდან ისტორიკოსი, კირაკოს განძაკელი, ხოლო უცხოელთაგან — ცნობილი არაბი ისტორიკოსი იბნ-ალ-ასირი, მიქაელ ასურის ქრონიკის გამგრძელებელი.

1226 წელს, დიდი მსხვერპლას გაღების შემდეგ, ქალაქ-ედინმა ქალაქი საბოლოოდ დაიპყრა. მის არც თუ ისე სახელოვან გამარჯვებაში დიდი როლი ითამაშა ქალაქ-ედინის მიერ ქალაქის მოსყიდული მუსლიმანური მოსახლეობის დალატმა, რასაც მოწმობს ისტორიული წყაროები.

აი, მაგალითად, რას მოგვითხრობს მიქაელ ასურის ქრონიკის გამგრძელებელი:

„მაშინ მოვიდნენ ხვარაზმელები და ალყა შემოარტყეს ქართველთა დიდ ქალაქს ტფილისს. სპარსელებმა (მუსლიმანებმა — ვ. ნ.), რომლებიც ქალაქში იყვნენ, ქალაქი ხვარაზმელებს გადასცეს, ხვარაზმელებმა კი აღუთქვეს, რომ მშვიდობით დატოვებდნენ მათ თავიანთ ქონებითურთ“.

[აშაკამ ძამანსაქი ხკის ჯიორაღმჩენს და ყაჯარხეჩხა ვახტაღაჲს ჳრაჲ ვსაქისა. და ყარაქიქენს (მოსოიქმანსხერ — ჳ. ნ.) ირ კაქის ჯი ვახტაქის, ხთიან ვვაჯარჲს ჯი ბხიას ჯიორაღმხაგნს. და ჯიორაღმჩენს ჯიოსთაგანს შიილიღ ვშარაქისას ჯაღაღიქხამაჲ ათაგისათიჲ ჯირხანსაჲ]¹.

ჩვენთვის საინტერესო შემთხვევის შესახებ საყურადღებო და დაწვრილებით ცნობებს გვაწვდის არაბი ისტორიკოსი იბნ-ალ-ასირი:

„ნიუახლოვდა რა მას (ტფილისს), მან (ქალაქ-ედინმა) თავისთან მყოფი ჯარის უდიდესი ნაწილი რამდენიმე ადგილას ჩაასათრა და თვითონ დაახლოებით 3 ათასი ცხენოსნის თანხლებით წინ, ქალაქისაკენ დაიძრა. ქალაქში მყოფმა ქართველებმა დაინახეს რა იგი, გული მოეცათ, რადგან მასთან მყოფ კაცთა რიცხვი დიდი არ იყო. არ იცოდნენ რა სხვა ჯარის არსებობის შესახებ, ისინი გამოვიდნენ ქალაქიდან და შეებრძოლნენ მას, ხოლო მან უკან დაიხია. ამან კიდევ უფრო განამხნევა ისინი, რადგან იფიქრეს, რომ შირბისო და გამოუდგნენ მას. ხოლო როდესაც ისინი აღმოჩნდნენ

¹ მიქაელ ასური. ქრონიკა, იერუსალემი, 1871 წ., გვ. 523-სომხურ ენაზე).

უკანდახეულ და ჩასაფრებულ ჯარებს შორის, ეს უკანასკნელნი გამოვიდნენ მათ წინააღმდეგ და ხელი მიჰყვეს მათ ულეტას. ქართველთა ჯარის დიდი ნაწილი ამოწყდა, ხოლო გადარჩენილები გაიქცნენ და შევიდნენ ქალაქში. მათ კვალდაკვალ მისდევდნენ მუსლიმანები, მაგრამ, როგორც კი ისინი შევიდნენ ქალაქში, ქალაქის მცხოვრებთა მუსლიმანურმა ნაწილმა ააზმაურა მინარეთები და გაისმა ჯალალ-ედინის სახელი, ქართველები კი სასოწარკვეთილებას მიეცენ და დანებდნენ; მათი ჯარების უდიდესი ნაწილი ამოწყდა წინა ბრძოლებში და ამიტომ მათი რიცხვი დამცრობილიყო, ისინი კი შიშა და ძრწოლას მოეცვა. მუსლიმანებმა ქალაქი ძალით დაიპყრეს და „ამანის“ გარეშე, მათ ამოწყვიტეს ქალაქში მყოფი ყველა ქართველი, არ დაზოგეს არც ხანშიშესულნი და არც ბავშვები, მათ გარდა, რომლებმაც ისლამი მიიღეს და ყურანიდან რამდენიმე სიტყვა წარმოასიტყვეს. ისინი შეწყნარებულ იქნენ. ჯალალ-ედინმა ბრძანა, რათა ისინი წინადაეცვიათ და ხელი არ ეხლოთ მათთვის. მუსლიმანებმა დაიტაცეს მოსახლეობის ქონება, ტყვედ წაასხეს მოსახლეობის უმეტესობა და ბავშვები მონებად აქციეს. მცირეოდენ დაზარალდნენ ქალაქში მცხოვრები მუსლიმანებიც: ნაწილი ამოწყდა, ნაწილი კი გაძარცულ იქნა“¹.

სომხური ლიტერატურის გარკვეულ ძეგლებში მეტად შოკლუ ცნობები მოიპოვება ჯალალ-ედინის განანადგურებელი ლაშქრობისა და მის მიერ თბილისის აღების შესახებ.

აი, მაგალითად, რას წერს ისტორიკოსი ვარდანი: „... (ჯალალ-ედინი) გაგის ბარის მხრით მოემართება თბილისისაკენ და დიდი ბოროტმოქმედების ჩადენის შემდეგ ხლათისაკენ გასწევს“.

¹ ნაწყვეტის სომხური თარგმანი ავიღეთ პ. მანანდიანის წიგნიდან, „სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა“, ტომი III, გვ. 189 — 190 (სომხურ ენაზე).

საც შეურაცყოფდნენ და ყველგან, სადაც კი ჯვარს, ან ეკლესიას ნახავდნენ, ამხობდნენ და ანგრევდნენ მათ. ამას აკეთებდნენ ისინი არა მარტო ტფილისში, არამედ განძაში, ნახჭევანსა და სხვა ადგილებშიც¹.

[*ა...ზნაგ ჰ გარეაჲნ ნაქარა, და ჰხინთილ ხეხნ შარ-
აქცენ (მოლიქმანსსერე—ჟ. ზ.) ირ ჰ ნამა, და აი გარეაჲნ
და გრადიამა კითორხაგ, და გღ'ა რადიამა რინაგათქერ ზო-
გილ ვერხათონქილქინ, და ზალანქილ ჰარხერაჲ და მოღარ ილ-
მანს ნანკაგ (მარამხეკანნილქინერე); რადიამგ აქნიონხთს
ქერქილქე მარითანს ვანგითსალ' ქიქანსაქქინ გღმარითი-
ქინს ენგ სთილქანს და აქგ ქანბნ აიქინ ვამარ გარეი-
ქსამერ რანს ვქსანსა ჰიღქი, ვიქკაქაქანს ანიონ ქათანგსალ'
სქინ ვაქქარქეა რარქ ანილამერ; ხე ააქა ზრამან ხთ,
ირე ზალანქინ და ირე იღ, ი'ღ ზარეგარხნილქინ აიხსი, აქ
რინილქსამერ ვამანხსანს ზიქათხილ; ხე აქაქანს რინარერ
სერქილქე იონანგ კაქხაქ ვღსიანსქე მარეკანს ჰ ზრაკარაქქ
ანგ, და მქინს აიხსალ სილ, ზათანსქერ ვამაქკ აიხანგქ ან-
იამილ, და რნგ კანსაქანს ჰათინსაქქინ ვაგორაქიგ აქღბი-
ლქსამერ. და ენგ ამანსაქანს თხიქა ი'ერ და ვათანსქინს ჰაქ
სქინგხიქ' კორბანსქინს და ვაქქინს. ვაქა ი'ღ მქანს ჰ ნაქარა,
აქ და ჰ ზანბაკ, და ჰ ნაქარაქანს, და აქაქ თხიქა ვორბქინსა²].*

გარკვეული ისტორიული მონაცემებით აშკარა ხდება, რომ ჯალალ-ედინს ჯერ კიდევ არ ჰქონდა უფლება თავისი თავი საქართველოს დედაქალაქის მფლობელად და განმგებლად მიეჩნია. ეს იმ შეუპოვარი და გმირული ბრძოლის წყალობით იყო, რომელსაც ისნის ციხის² დამცველნი ხვარაზმელთა ჯარების წინააღმდეგ აწარმოებდნენ. ქალაქის დანარჩენი ნაწილი ჯალალ-ედინმა ცეცხლს მისცა, გაძარცვა, ააოხრა, მოსახლეობა ამოწყვიტა, მაგრამ ისნის ციხე არ ნებდებოდა მას. რუსუდან დედოფალმა უშედეგოდ ჩათვალა შემდგომი წინააღმდეგობის გაწევა და, მიუხედავად ციხის მცველი ჯარის ნებისყოფისა და სიმტკიცისა, ბრძანა ციხის ჩაბარება. ჯალალ-

¹ კ ი რ ა კ ო ზ გ ა ნ ძ ა ქ ე ლ ი. სომხეთის ისტორია, გვ. 213 (სომხურ ენაზე).

² შემდეგში პეტეხი.

ედინს მხოლოდ ამის შემდეგ შეეძლო ედღესასწაულა თავისი სრული გამარჯვება.

თბილისის დაცემა მძიმე მარცხი იყო, როგორც საქართველოსათვის, ასევე მთელი ამიერკავკასიისათვის. ამ დამარცხებით „ძლიერად შეირყა ქართული იარაღის უძლეველობის დიდება“. მიღწეული წარმატებით თავბრუდახვეულმა ამაყმა ჯალალ-ედინმა თბილისის დაპყრობის შემდეგ კვლავ განაგრძო დარბევა. მოკლე დროის განმავლობაში ჯალალ-ედინის ურდოებმა დააცარიელეს საქართველოს აყვავებული და მოსაგლიანი რაიონები. ხვარაზმის შაჰის შეპდგომ მოქმედებას ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ თვით ქართველ ფეოდალთა შორისაც არ არსებობდა ერთობა და შეთანხმებული საქმიანობა.

თითოეული მათგანი მხოლოდ თავიანი კუთხის დაცვისათვის ზრუნავდა და საკუთარი ციხე-სიმაგრისა და მიუვალი მთებისაკენ მიემართებოდა. თანდათანობით გაქრა ის საერთო ნაციონალური ინტერესი, შეგნება და სახელმწიფოებრივი აზროვნება, რომელიც ესოდენ მაღალი იყო XI—XII საუკუნეებში, განსაკუთრებით კი დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს. იგრძნობოდა დანაკლისი ძლიერი ხელისა, რომელიც შეძლებდა ფეოდალთა დაშლილი და დაქსაქსული ძალების გაერთიანებას, მათი ერთი მიზნისაკენ წარმართვისა და უცხოელი დამპყრობლებისაგან ქვეყნის განთავისუფლებისათვის.

თბილისის შემდეგ ჯალალ-ედინმა კარსსა და ანისზე ილაშქრა, მაგრამ უშედეგოდ. ამ ქალაქების მცხოვრებთა შეუპოვარი, გამირული და მტკიცე წინააღმდეგობის შედეგად ჯალალ-ედინის ურდოთა ძალები წამსხვრევებად იქცნენ. ასევე კერ შეძლო ხვარაზმ შაჰმა ხლათის აღება.

ჯალალ-ედინის ერთი წლის ბატონობამ მძიმე დალი დაასვა თბილისის მცხოვრებლებს. მოთმინებიდან გაპოვიდა ქალაქის მუსლიმანური მოსახლეობაც, რომელმაც თავისი მოღალატეობის მწარე ნაყოფი იგემა. ჯალალ-ედინი მათ მიმართაც ისეთივე დესპოტი იყო. ქართველებმა მთელ თავის ძალებს მოუყარეს თავი, რათა თბილისი კვლავ გაეთავისუფლებ-

ბინათ. 1226 წლის დასასრულს მათ მშობლიური დედაქალაქი უკან დაიბრუნეს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ვერ შეძლეს მისი დიდხანს შენარჩუნება და იძულებული იყვნენ კვლავ ჭალალ-ედინისთვის დაეთმოთ. ჭალალ-ედინისთვის საქართველოს დედაქალაქი, აღნიშნავს აკად. პ. მანანდიანი, სტრატეგიული თვალსაზრისით, განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე დასაყრდენ პუნქტს წარმოადგენდა ისევე, როგორც დვინი და განძა.

„ჭალალ-ედინის ხელისუფლების მთავარი დასაყრდენი ამიერკავკასიაში ტფილისი, განძა და დვინი იყო, — წერს აკად. პ. მანანდიანი — აქედან თურქთა ჯარები თავს ესხმოდნენ, ძარცვავდნენ და აოხრებდნენ საქართველოსა და სომხეთს. ამიტომ სომეხ-ქართველთა გადარჩენილ სამხედრო ნაწილებს, რომლებიც თავს აფარებდნენ თავიანთი ქვეყნების გამაგრებულ ქალაქებსა და სხვა ადგილებს, მტერი უპირველეს ყოვლისა სწორედ ამ დასაყრდენ პუნქტებში უნდა გაენადგურებინათ, რათა დაეცვათ საკუთარი ხალხი და ეხსნათ ისინი ამოწყვეტისა და უბედურებისაგან“.¹

ძნელი იყო თბილისის დაცვა მტრის მრავალრიცხოვანი ჯარების თავდასხმებისაგან. ქართველები იძულებული იყვნენ ქალაქი კვლავ მტრისათვის ჩაებარებინათ, მაგრამ ამჯერად ცეცხლი წაუკიდეს ქალაქს, რათა მტერი იძულებული გამხდარიყო მალე დაეტოვებინა იგი. მაგრამ აღმოსავლეთის ამ სისხლისმსმელ დესპოტს წილად არ ხედა დამტკბარიყო გამარჯვებულის დიდებით. მალე 1230 წელს მონღოლთა მრავალრიცხოვანი ჯარები დასავლეთისაკენ დაიძრნენ.

როგორც კი შეიტყო მონღოლთა შემოსევის ამბავი, ჭალალ-ედინი სასწრაფოდ გაიქცა ამიერკავკასიიდან. ამრიგად, საქართველო და, კერძოდ თბილისი განთავისუფლდა იმ უდიდესი უბედურებისა და ტრაგედიისაგან, რომელიც ხვარაზმელებმა თავს დაატეხეს მას. მაგრამ ბედნიერება ხანმოკლე აღმოჩნდა. დიდხანს არ დააგვიანდათ ხვარაზმელთა შემცვლელ ახალ დამპყრობლებს, მონღოლებს, რომლებიც უფ-

¹ პ. მანანდიანი. სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა, ტომი III, გვ. 190 — 191 (სომხურ ენაზე).

რო დიდი ძალით წამოვიდნენ და თავიანთი ვერაგობით ხვარაზმელებს გადააჭარბეს.

1235 წელს მონღოლთა მრავალრიცხოვანი ჯარები რანში (აზერბაიჯანში) შეიჭრნენ, დაიპყრეს ბარდავი, ალყა შემოარტყეს განძას, რომლის მცხოვრებლებმა გმირობის ბრწყინვალე მაგალითი აჩვენეს. უცხოთა ბატონობისაგან შევიწროებული განძელები გამსჭვალული იყვნენ მტერზე გამარჯვების იმედით და მედგარ წინააღმდეგობას უწევდნენ მას. მაგრამ ძალთა უთანაბრობამ, მტრის რიცხოზობიდან სიჭარბე ალყაშეშორტყმული ქალაქის დამცველნი აიძულა დანებებულიყვნენ. განსაკუთრებით საყურადღებოა განძელების გმირული ბრძოლა მშობლიური ქალაქის დაცვისათვის, რითაც მათ დიდებით შემოსეს თავიანთი სახელი.

აი, რას მოგვითხრობს ამის შესახებ იმდროინდელი სომეხი ისტორიკოსი:

„ხოლო ქალაქის მცხოვრებლებმა, როდესაც დაინახეს, რომ ქალაქი მტრის ხელთ არის, ერთი ნაწილი შეეფარა საკუთარ სახლებს და თითოეული მათგანი დაიწვა ნაგებობებთან ერთად, რათა მტერს ხელში არ ჩავარდნოდა. სხვებმა კი ცეცხლს მისცეს ყოველივე, რისი დაწვაც კი შეიძლებოდა, ხოლო თვით ხელცარველნი დარჩნენ. მტერმა იხილა ყოველივე ეს, უფრო მეტი მრისხანებით აღივსო და მახვილს მისცა ყველანი: კაცი, ქალი და ბავშვები. მათგან ვერავინ იხსნათა. მაგრამ ჯარის მკარედმა ნაწილმა, რომელიც შეიარაღებული იყო საჭურველითა და აბჯრით, დაარღვია ღამის მყუდროება და გაიქცა. მცირერიცხოვანი ნაძირალები დააკავეს და აწამეს, რათა მათ ეჩვენებინათ ადგილი, სადაც განძი ინახებოდა. ნაწილი ამოწყვიტეს, ნაწილი კი ტყვედ წაასხეს, თვით კი გადათხარეს გადამწვარი სახლები და გამოიტანეს იქიდან, რაც კი იპოვეს. ასე მოქმედებდნენ მრავალი დღე, შემდეგ კი წავიდნენ“.

[ა...ჩასკ გნსკჩქჳ გჳღაგჩს ჩჳრს თხსჩნ' მტ ათას გჳ-
ღაგჩს ჩ მქნსამხაგს, მთხსაჳ ჩღჳგჳანსჩჳრ იჳ ჩ თთის ჩჳრ'
7. ვ. ს. ნალბანდიანი

აქრხაფ ი ქერაქ იო გუჩინობან. ვი მი' ანსვიჩი ბხია მუნსამხაფს, დ აქჟ აქრხეჩინ ვამხნაქან იო ჩნჯ ბაქიქო ჩ იოქ. დ ჩნფხანფ მიქაქან მნაფჩინ. დ ვაქან თხახალ მუნსამხაფს' აოაახი დ ი ვაიოამნ რარქიოქხან რიქხეფან, დ აოიო ჩ გიოპ არქხალ' ვამხნხახან ნარაქ აოქ ხოიონ, იარა დ ვქა):აქან დ ვამნსქოქი. დ იჯ იფ ვებოად ჩ ნოვანჯ, რაქე ააქად ვიონი მი ვიოი ქაოხალქ ვჩინი დ აამხნაქან აქათრაათიოქხამ, აქათაოხეჩინ ვქიოქან მი ვქიქბერი, დ ვნაფჩინ ქაქათაქან დ აქ ააქად ჩნჯ აჩნქიოქჟა ვიოი აქანხეჩინ დ ჩიოქათანფხეჩინ' ვიოვანხი ვვანბან ი'ოქ აქანხაქ ჩეხნ. ააქად ვიამნა ააქანჩინ, დ ვქქან ვბერი ქარხეჩინ. დ ჩნფხანფ რეხეჩინ იაქიოსაქ, აოიონა, დ ჯანჩინ ვიოი ვოჩინ მადიოვხალ. დ ვაქა არარხალ ჩ რაქიომ აოიორი, ვნაფჩინ ჩ რაქა)¹.

მონღოლთა ამოხრებელი ლაშქრობანი უდიდესი იყო ყელა იმ ბოროტებათაგან, რომელთა მოწმეც ოდესმე ყოფილა კაცობრიობის ისტორია. „დიდ კრებაზე (ყურულტაიზე) მონღოლებმა გადაწყვიტეს შესეოდნენ არა მარტო რუსეთსა და ევროპის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ქვეყნებს, არამედ აგრეთვე კავკასიისა და ამიერკავკასიის ქვეყნებსაც, უმთავრესად კი სომხეთსა და საქართველოს. მართლაც, საყურადღებოა, რომ 1236 წელს, როდესაც ჩინგიზ ხანის უფროსი ვაჟის, ჯუჩის შვილმა, ბათუმ, რუსეთის დაპყრობა იწყო, ჩარმადანმა სომხეთისა და საქართველოსაკენ გაილაშქრა.“²

მიუხედავად ხალხის სასტიკი წინააღმდეგობისა, მონღოლებმა შეძლეს აზერბაიჯანის დაპყრობა, რის შემდეგაც მათი ჯარები საქართველოსაკენ დაიძრნენ. საქართველო ამ დროს უკვე მოკლებული იყო წინანდელ ძლიერებას. იგი აღარ ითვლებოდა წინა აზიის უძლიერეს სახელმწიფოდ, რომლის იარაღის წინაშე, არც თუ ისე შორეულ წარსულში, მტრები ძრწოდნენ. საქართველო უფრო მეტად იყო დაუძლურებული მონღოლთა თავდასხმების წინ, ვიდრე ჯალალ-ედინის ლაშქრობის დროს. მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ, რომ

¹ კირაკოზ განძაკელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 222 — 223 (სომხურ ენაზე).

² ვ. მანანდიანი. სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა, ტომი III, გვ. 198 — 199 (სომხურ ენაზე).

ხვარაზმელთა წინააღმდეგ საქართველოს მიერ წარმოებულ-
მა ბრძოლებმა, რომლებიც დაახლოებით 7 წელი გაგრძელ-
და, ძალიან დაასუსტეს ერთ დროს ძლიერი სახელმწიფო. გა-
რდა ამისა, საქართველოს დაუძლეობას მნიშვნელოვნად შე-
უწყეს ხელი ფეოდალურმა ბრძოლებმა და გარემსრბოლ
ძალთა გაძლიერებამ. მონღოლთა თავდასხმის წინა ხანებში
საქართველოს მსხვილ ფეოდალებსა, ქვეყნის მმართველ
მთავართა და ჯარის მეთაურთა შორის არ არსებობდა ერთო-
ბა და ერთიანი სურვილი მტრისათვის გადამწყვეტი წინააღ-
მდეგობის გაწევისა. თითოეული მათგანი პირველ რიგში სა-
კუთარი თავისა და ქონების გადარჩენაზე ფიქრობდა.

ამის შესახებ საყურადღებო ცნობებია შემონახული კი-
რაკოზ განძაკელის „ისტორია“-ში.

„ყველა საკუთარ თავს უფროთხილდებოდა, იმალე-
ბოდნენ ციხე-სიმაგრეებში, სადაც კი შეიძლებოდა,
ხოლო ისინი (მონღოლები — ვ. ნ.) კალიასავით მო-
ეფინენ მინდვრებს, მთებს, ხეობებს და წალეკვით
ემუქრებოდნენ ქვეყანას“.

*[«Անճնապահ եղևն սմեհեքիան, դաղթխալը յամրոցս,
որ և կարացին. և նորս սփռնալք առ հասարակ ընդ և-
րեսս դաշտոսդ, լերանդ և ձորոդ, իշրև դմարախ բաղմերամ,
կամ իրևս զանձրև յորդոթեհամս սևդեակ ի վերայ երկրի»]*

ცხადია, რომ ამ პირობებში საგრძნობლად უნდა შესუს-
ტებულიყო ქვეყნის თავდაცვა, განსაკუთრებით ისეთი ძალის
წინაშე, როგორსაც წარმოადგენდა მონღოლთა მრავალათა-
სიანი ურდოები, რომლებიც ნიაღვარივით ეშვებოდნენ და
თავიანთ გზაზე ყოველივეს ანადგურებდნენ. ამასთან დაკავ-
შირებით, სავსებით სამართლიანად შენიშნავს აკად. პ. მანან-
დიანი, რომ „მონღოლთა ამ დიდი ლაშქრობის დროს არც
სომხეთსა და არც საქართველოში მათთვის ორგანიზებული,
სერიოზული წინააღმდეგობა არ გაუწევიათ. თავზარდაცემუ-
ლი და დაუცველი ხალხი ყველგან საკუთარი ძალების მოიმე-

¹ კირაკოზ განძაკელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 225,
(სომხურ ენაზე).

დე დარჩა. ბუნებრივია, რომ ასეთ პირობებში მონღოლები უმოკლეს დროში ქვეყნის ბატონ-პატრონად იქცნენ¹.

მძიმე იყო ხვედრის მტრის თავდასხმით შეშინებულმა რუსულად დედოფალმა ქვეყნის დედაქალაქის დაცვა ციხის მცველი ჯარის უფროსს, მუხასძეს მიანდო, თვითონ კი ქუთაისს გაეშურა, თან კი უბრძანა, რომ რა წამს მტერი დმანისთან გამოჩნდებოდა, დაუყოვნებლივ დაეტოვებინათ დედაქალაქი და ჯარი გაეყვანათ.

მონღოლთა ლაშქრობა საქართველოზე წინასწარ კარგად შემუშავებული გეგმით ხორციელდებოდა. ამ ლაშქრობას ჩაღათა ნოინი მეთაურობდა. მონღოლები ერთბაშად არ დასახმიან თავს საქართველოს და მის დედაქალაქს თბილისს, არამედ თავდაპირველად ალყა შემოარტყეს და დაიპყრეს დმანისი, სამშვილდე. ამით მონღოლების წინაშე თბილისისაკენ მიმავალი გზები განთავისუფლდა, რას შემდეგაც მონღოლთა ურდოებმა ყოველგვარი სიძნელის გარეშე დაიპყრეს თბილისი. კირაკოზ განძაკელი მოგვითხრობს მონღოლთა მიერ ცნობილი ციხე-ქალაქის, ლორის დაპყრობის შესახებ და მოიხსენიებს, რომ ჩაღათა ნოინის ურდოებმა საშინელი უბედურება მოუტანეს დაპყრობილ ქალაქს, გაძარცვეს იგი, ცეცხლს მისცეს, შეუწყნარებლივ ამოწყვიტეს მოსახლეობა. მოხუცებულები და ბავშვებიც კი არ შეიბრალეს. შემდეგ ისტორიკოსი დასძენს, რომ ასეთი ბედი ეწიათ საქართველოს სხვა ქალაქებსაც, მათ რიცხვში თბილისსაც.

„ასევე მოექცა იგი სხვა ქალაქებსაც. დმანისს, სამშვილდეს და დედაქალაქ ტფალისს. ხელთ იგდო დიდი ნადავლი და ამოწყვიტა ყოველივე. (ჩაღათა ნოინმა — ვ. ნ.). ქვეყნის ყოველ მხარეს გაუშვა დანარბევე რაზმები, რომლებიც თავს ესხმოდნენ, იტაცებდნენ და უღეტდნენ მოწინააღმდეგეს. არავინ იყო, რომ წინააღმდეგობა დასწავებოდა მათ“.

[«Այսպէս արարիսալ և ընդ այլ քաղաքս, ընդ Դումանիս և ընդ Մամշիլդէ: և ընդ մայրաքաղաքն Տփլիսս, առեալ զա-

¹ 3. მანასდიასი. სიმქ. ხალხის ისტორიის კრიტიკული გამოხილვა, ტომი III, გვ. 200 (სომხურ ენაზე).

მსნაქს ალარ და კითირხაფ, დასაყათასკ ქიკ აქიისაკ რნკ
თინსნაქს კიქმანსა ქანჩინაქ არბაკმამრ და კაქიჯთასკი-
ქსამრ და კითირმამრ, ვი იჯ იჯ ზრ, ირ რნკრქამ კაქი რიფა,
ქამ აყათხრაქმქი რნკ რიფა»¹.

მართლაც. სწორად ამბობს კირაკოზ განძაკელი, რომ არავინ იყო, რომ მტერს წინააღმდეგობა და ხალხთა ბრძოლისათვის ეხელმძღვანელა. ისტორიული წყაროები გადმოგვცემენ, რომ მანდატურთუხუცესმა შანშე (სომხურ წყაროებში შაჰანშაჰ) მხარგრძელმა ბედის ანაბარად დატოვა მისი განმგებლობის ქვეშ მყოფი ლორის, დმანისისა და მათი გარეშემო ადგილების დაცვის საქმე და თვითონ დასავლეთ საქართველოში, აჭარაში² გაიქცა. ავად ამირსპასალარმაც (მთავარსარდალმა) ასევე თავი ანება ქვეყნის დაცვის საქმეს და კენის ციხეში (სომხეთში) ჩაიკეტა, ხოლო ცნობილმა ფეოდალმა ვარამ გაგელმა, რომლის განმგებლობაში იმყოფებოდნენ სსასზღვრო რაიონები (შამქორი თავისი მიდამოებით), ყველაფერი დატოვა და ქუთაისისაკენ დაიხია.

ამგვარად, საქართველოს მთავრებმა მტერს ვერ გაუწიეს სათანადო წინააღმდეგობა. მაგრამ, მიუხედავად ქვეყნის მთავართა ასეთი ქცევისა, ხალხი მაინც გამირულ წინააღმდეგობას უწევდა მონღოლთა ჯარებს.

მონღოლთა თავდასხმების შემდეგ ქართველ მთავართაგან ზოგიერთნი ძალიან მალე შეეგუენ უცხოელთა ბატონობას. და აი, მალე, კენის ციხეში შეხიზნულმა ავად მხარგრძელმა მორჩილება განუცხადა მონღოლებს. ხოლო მათ თავის ნებრივ ავაგისათვის უნდა დაეტოვებინათ ქართველი მეფისაგან მიღებული მიწა-წყალი. მონღოლებმა შეიწყნარეს ეს თხოვნა. ასეთივე პირობებით მონღოლებს დამორჩილდნენ აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მთავრებიც, იგივე შანშე, ვარამ გაგელი და სხვანი.

¹ კირაკოზ განძაკელი, სომხეთის ისტორია, გვ. 240 (სომხურ ენაზე).

² ლ. მელიქსეთ-ბეგო. ქართული წყაროები სომხეთისა და სომხების შესახებ. ტ. II გვ. 54 (სომხურ ენაზე).

ამრიგად, აღმოსავლეთი საქართველო მონღოლთა უღელ-
ქვეშ მოექცა. ასე დაიწყო მონღოლთა ასწლოვანი ბატონობა.

1245 წელს რუსუდანი გარდაიცვალა, რის შემდეგაც ატყდა
ცილობა სამეფო ტახტის გარშემო. საკითხი იდგა: ვინ უნდა
გამეფებულიყო მის შემდეგ — ლაშა-გიორგის ძე დავითი, თუ
რუსუდანის ძე, რომელიც ასევე დავითად იწოდებოდა. მემ-
კვიდრეობის ეს საკითხი, ბუნებრივად, შფოთის, სასახლის
ინტრიგებისა და განხეთქილებათა წყაროდ უნდა გადაქცე-
ულიყო და უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა ქართული
სახელმწიფოა ერთიანობაზე. სამეფო ტახტის გარშემო ატე-
ხილ ბრძოლას ბოლო მოუღო მონღოლთა დიდმა ხანმა, გუი-
უყმა. მისი სურვილისამებრ პირველად უნდა გამეფებულიყო
ლაშა-გიორგის ძე დავითი, ხოლო რუსუდანის ძე დავითი უნ-
და გაბატონებულიყო სვანეთში და მეფე დავითის სიკვდილის
შემდეგ, მემკვიდრეობით მიეღო სამეფო ტახტი. ლაშა-გიორ-
გის ძე დავითი დამტკიცდა მამის ტახტზე თბილისში.

ქართველ მეფეთა სატახტო ქალაქი თბილისი, როგორც
ისტორიკოსები გადმოგვცემენ, წინანდებურად ინარჩუნებდა
თავის გაბატონებულ მდგომარეობას. სომეხი მემკვიდრეობი
მას კვლავ ასე უწოდებენ: „დიდი ქალაქი ტფილისი“¹.

დავით მეფემ ტახტზე ასვლისთანავე შეძლო ქართველ და
სომეხ მთავრებთან საერთო ენის გამონახვა და მათი ძალების
გაერთიანება. მეფის მიერ წარმოებული წინდახედული პოლი-
ტიკის წყალობით ბოლო მოეღო სახელმწიფოს დამანგრეველ
განუწყვეტელ შინაფეოდალურ ბრძოლებსა და უთანხმო-
ებებს. მაგრამ ქვეყნის მდგომარეობა ჯერ კიდევ არ იყო სა-
ნუგეშო. ამის შესახებ სრულიად სამართლიანად შენიშნავს
პ. მანანდიანი: „მართალია, ქვეყანა მცირე ხნით დამშვიდდა,
სომხეთსა და საქართველოს აღარ ემუქრებოდა გარედან სა-
ფრთხე და დარბევები, მაგრამ ისინი ახალ ბატონთა გაუმად-
ღრობით, სიხარბითა და აღვირახსნილი ექსპლოატაციით
ძლიერ შევიწროვებული იყვნენ. მონღოლი ხელისუფალნი და
მოხელენი არ კმაყოფილდებოდნენ დაწესებული გადასახადე-

¹ ქალაქია ბერის მოძარბა ხალხის ისტორია, გამოსცა ქ. პ.
პეტერბურგში, 1870 წ. გვ. 18 (სომხურ ენაზე).

ბით. განუწყვეტლივ აღიღებდნენ მას და მოითხოვდნენ ცხენებს, ტანსაცმელს, აბრეშუმს, ტილოს, ოქროსა და სხვა ძვირფას ნივთებს“¹.

ასეთივე ვითარება იყო შექმნილი აგრეთვე ქართველთა დედაქალაქ თბილისში. დავით მეფე, ქართველი და სომეხი მთავრები მძიმე მდგომარეობიდან გამოსავალს ეძებდნენ. 1249 წელს თბილისში მოწყობილ თათბირზე გადაწყდა მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ აჯანყებულიყვნენ, მაგრამ ცალატის გამო საქმე გამომქლავნდა და აჯანყება ჩაიშალა. ბრძოლის სურვილი მაინც არ გამქრალა, ლაშა-გიორგის ძე დავით მეფე 1259 წელს თავის ვასალ მთავრებთან ერთად, მონღოლთა ბატონობის წინააღმდეგ აჯანყდა. აჯანყებულებმა დატოვეს დედაქალაქი თბილისი, თავიანთი ციხეები და აფხაზეთს მიაშურეს.

„ხოლო ქართველთა მეფე დავითი, ლაშას ძე, რომელიც თათრებს ემორჩილებოდა, შეწუხებული და თავმობეზრებული იყო ახალ-ახალი ხარკის მოთხოვნისაგან, რომელიც წარმოუდგენელი სიმძიმით ავიწროებდა თვით მეფეს, ყველა მთავარს და, საერთოდ, მთელ ქვეყანას. ამისი მოსპობა კი მათ არ შეეძლოთ. მან დატოვა თავისი ქალაქი ტფილისი. საშვეფო ტახტი, ყოველივე, რაც კი გააჩნდა და აფხაზეთში გაიქცა, სვანეთის სიმაგრეებს მიაშურა. მასთან ერთად გაიქცნენ, აგრეთვე, სხვადასხვა კუთხეთა დიდ-დიდი მთავრები, რომლებიც ასევე შევიწროებული და გაჭირვებული იყვნენ. მათ გაყიდეს, დააგირავეს ქალაქები და სოფლები, მაგრამ ვერ შეძლეს წურბლის მსგავსად დაეოკებინათ გაუმაძღარნი“.

[აჩასქ შაგალიონს ორავე ზაიქიშ' ირეჩი წაქაქან (ყხიოჲ ჳ იოღღხლ' სჯაქიქან— ჟ. ს.), ირ კაქერ ჳ ჩნაგანგოიშხან შაქარქან, სსღაგაღ' ჳანბრავაღ ჳ რაგოღ' ჳარქაყაღან-ჯოიშხანს' ირ სხეღქან გნა ჳ გამხნაქან ჳქქანანს ჳ გამხნაქან აჯქარჩა ანჩნარქან ბანრიოიშხამერ, ვიო იღ კარღქან

¹ ვ. მანანდიანი, სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა, ტ. II. გვ. 222 (სომხურ ენაზე).

**რახნაჲ: ბჰიღ ნა ვჱაღაჱ იჱრ ვჱიჱიჱს, ლ ჲაჰიი, ლ ჲა-
მხნაჱნ ჱნღ` ჲიჱრ იღწჱ, ლ ჱაჱახნა ჱ ჱიჱრჱნ Ⴀიჱაჱაღჱ, ლ
ჱამიჱრჱნ Ⴀიღანხჰიჱ. რნღ ნამ ლ აჱღ მხბამხბ ჱჱჱასაჱ
ჱაღაღაჱ, ნნღსაჱჱ ლ თაღაღაჱ. ჱაჱახნაჱ ლ ჲრაღ ნღსაჱჱ
ჱჱაღაჱ ლ ჱჱაღაღა, ლ იღ ჱარაჱსაჱჱ ჱაჱღნიღსაჱ
ჱანჱაჱღს ᲅაღ ნამანიღხან ჱარ თღრღაჱ**]¹.

მაგრამ ხალხი არ ცხრებოდა. კვლავ უწევდა გმირულ წი-
ნააღმდეგობას მტერს და მონღოლ დამპყრობთაგან იცავდა
მშობლიურ ქვეყანას. სომხური წერილობითი წყაროები საყუ-
რადღებო ცნობებს გვაწვდიან მონღოლთა ურღოების წინა-
აღმდეგ ქართველი ხალხის თავისუფლებისა და დამოუკი-
დებლობისათვის გმირული ბრძოლის შესახებ. განსაკუთრე-
ბით საყურადღებოა ის გაცემა, რომლითაც იმდროინდელი
ისტორიკოსი კირაკოზ განძაკელი აღწერს ქართველთა მხედ-
რობის პატარა ჱგუფის სიმამაცეს. ამ ჱგუფმა გმირობა გა-
მოიჩინა დავით მეფის მღვეარ მონღოლთა ოსტიჱანის არღუ-
ნის ჱარების წინააღმდეგ.

„ხოლო დიდმა ოსტიჱანმა არღუნმა დიდღალი ჱარი
შეკრიბა და გაქცეულ მეფეს დავითს კვალდაკვალ გა-
მოუღღა, რომ შეეპყრა იგი, და რაჱი ვერ შეძლო და-
წეოღა. მას, საქართველოს მრავალი კუთხე მოაოხრა
და მოსახლეობა შეუბრალეღივ ტყვედ წაასხა, ხოლო
ქართველ მეფეთა საძვალე — გელათი — სასტიჱად
ააოხრა და დააქცია. საჱათალიკოსო აწყური ასევე შეუწ-
ყალეღივ აიკლო, მაგრამ უეცრივ მოვიღა ქართველ
ცხენოსანთა გუნდი და დიდი მხნეობა გამოიჩინა. მან
დიდღალი ლაშჱარი ამოუწყვიტა არღუნს; ისე გაიარა,
როგორც ცეცხლმა ლერწმოვანში, თვით ჱი სრულიად
უვნებელი წავიღა. დაახლოებით 400 კაცი იყო. შეეშინ-
და არღუნს, ვერ გაბეღა ქვეყნის სიღრმეში შესულიყო
და თამამად დაეჩხრიკა იგი“.

**[აჱსჱ მხბ ისთიჱანს Ⴀრღიღს ჱიჱ რაღიღ ჱიღმარხაჱ,
ღნაჱ ჱღხთ ჱაჱიღღსაჱ Ⴀაღაღიჱრჱნ Ⴀაღჱ, ჱი ᲅმრღსხსღ**

¹ კირაკოზ განძაკელი. სომხეთის ისტორია. გვ. 373 (სომხურ
ენაზე).

ენა. *საქრის იჯ კორაჟი ქაიანსხენმა, ვერადიამ ვალაის
ქრავ კითორსაჲ და ვერსაჲ ანქანაქარარ. აქს და ვერხვ-
მანათონისა ქავალორავს ქრავ` ვზხლჲ, სასათკაყტა
კითორხავ და ვანრხავ. და ვკაქიოქიკიოარანს` ვსტორ
ნიქაყტა კითორხავ ანოქორმარარ. რაჲჲ კანსკარბაკი ხ-
კის ვინაჲ იქ ნბხლიჲ ი ქრავ და ვიცხს მბჲ ვაჯიქინა,
იქ ვერადიამ კითორხვს ი ვორავ სრვიონქს` ქრს ზორ
რნაჲ ხლქან რსქავხალ, და ხნქხანჲ ვნაჲჲს იჯვანრამ. და ჭხს
არჲ ქრს ჯორა ზარქორი ხს ხრკიოვხალ სრვიონქს, იჯ ხქქრ
აქსაყტა ზამარბაკ მათანსქ ხიოვქ ვქაქრანა*¹.

საქართველოსა და სომხეთში განსაკუთრებით მძიმე იყო მონღოლური გადასახადები. ამ გადასახადებისაგან ყველაზე მეტად მშრომელი ხალხი იტანჯებოდა. ქალაქის მოსახლეობის ხვედრიც ამ თვალსაზრისით არაფრით არ განსხვავდებოდა გლეხთა ხვედრისაგან. ქალაქების განვითარება, რომელმაც ესოდენ ფართო გაქანებას მიაღწია საქართველოს ერთიანობის ხანაში, განსაკუთრებით კი თამარ მეფის ზეობის დროს, საგრძნობლად შეფერხდა მონღოლთა ბატონობის პერიოდში. ამის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიზეზი იყო ის, რომ ქალაქის მკვიდრთ, კერძოდ ხელოსნებსა და ვაჭრებს მეტად დიდ გადასახადებს ახდევინებდნენ.

ამის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის კირაკოზ განძაკელი. ეს ცნობები ეხება არა მარტო სომხეთს, არამედ, აგრეთვე მონღოლთა ბატონობაში მყოფ სხვა ქვეყნებსაც, პირველ რიგში კი მეზობელ საქართველოს.

„ამით არ დაკმაყოფილდნენ, არამედ ქალაქებსა თუ სოფლებში მცხოვრებ ყველა ხელოსანს გადასახადი დაადვეს, ასევე სათევზაო ზღვებსა და ტბებს, რკინის საბადოებს, მქედლეშსა და მღებრებს. რა საჭიროა დაწვრილებით ჩამოთვლა? სარგებლობის კარი დახშეს კაცთათვის, ხოლო თვით მოგებას იღებდნენ. დაეპატრონენ მარილის საბადოებს კოლბსა და სხვა მხარეებში. ვაჭართაგანაც მრავალი სარგებელი ნახეს, დააგროვეს ოქროს, ვერცხლისა და ძვირფასი თვლების

¹ კირაკოზ განძაკელი. სომხეთის ისტორია, გვ. 374 (სომხურ ენაზე).

დიდძალი განძი. ამრიგად, ყველა შეავიწროვეს, გოდებითა და ტირილით აღავსეს ქვეყანა, დატოვეს ბოროტი ოსტიკანები, რათა ხარკი ყოველ წელს ისევე მოეთხოვათ, იმავე რიცხვითა და წიგნით“.

[«...Այսու ոչ բალახანացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին: Այլ և զծովակս և զլինձս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, զդարբինս և զշաքարարս, և զի՞ պիտոյ է մանրամասնարար ասել, զամենայն դուռն շահից հատից ի յարդէկանէ: 1. ինքեանք միայն շահին և զամենայն աղահանսն սուրին, որ ի կողբ, և որ յայլ կողմանս: Նա և ի վաճառականաց բաղում ինչս շահեալ, կուտեցին զանձս սաստիկ ոսկոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց, և այսպէս զամենեւին սղացուցեալ, և վայիւ և աշխարիվ չցեալ զաշխարհս, թողին շար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս դնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և գրով»]

Մոնղոლთա Բատոնոբիս Ըրոս մՄրոմըլի ԵալԽիս ԵըԼՄաճի մըԼԳոմարըոբիս Տըրատի Մըրո Տըրըլի ՈւճնըԵա, տը մԵըԼըճըլոԵաՄի միճիԼըԵո, ըոմ մՄրոմըլտա ժարՅճճաՄի մոնղոլըԵս արաճըրոտ ար հաՄորհըԵոԼա իճըճնիս Եըճըրի աԼըլոԵոԵրիճի մտաճարի, ըոմըԵոԵիՅ ՄըտանԵմըԵըլի Ուճնըն մոնղոլ ԵըլիսըլըԵոԵան.

ՏաճըրաԼըԵոԵա յիրաճոՅ Գանժաճըլիս ՄըմԼըճի ՅնոԵա:

«ԵգըԵոճը մտաճըԵո, մատիճը իճըճնիս ԵաՅըրոնըԵոԵի, Տաճըտարի ինՅըրըԵսըԵիս ԼաճմաճըփըԵոԵիսատըԵիս ԵալԽիս ՄըճիճըրըճըԵաՄի մոնղոլըԵոԵիս մոմԵըԼ Ուճնըն“.

[«Այլ և ի յիսանքն տԵարը զաԼաճացն նուցիւն (մինդըլնԵրին) զորԵաԼիճը լԵալ ի նԵղԵիճըն և ի պահանջըն վասն ի յըԵանը շահըլոյ...»]².

1 յիրաճոՅ Գանժաճըլի. ՏոմԵոտիս իՏըրոԵա, ԳՅ. 349 (ՏոմԵըր ԵնՅը).

2 Ուճնը.

მონღოლთა მძიმე ბატონობის შესახებ სისხლის ცრემლით მოგვიტხოვენ სომეხი და ქართველი მემკვიდრეები. ასევე მწარე გოდებით გამოსახვენ მონღოლთა აუტანელ ბატონობას მხატვრული სიტყვის ოსტატიც. შუა საუკუნეების სახელგანთქმული სომეხი პოეტი ფრიკი, რომელმაც თვით განიცადა მონღოლთა უღლის სიმძიმე, ამგვარად ასახავს ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიის ამ კოშმარულ მონაკვეთს:

„ღმერთო, თავს გვაყრია ცეცხლი და ლაღარი,
რაც მეფედ დაგვიქდა ურჯულო თათარი.
მან ჩვენ — ქრისტიანებს — დაგვადგა ხუნდები.
თავზე სადიდებლად დაგვასვა ქურდები.
და შერყენეს თათრებმა ნათელი ღლები,
უფასოდ წარეყეს მრავალი ტყვეები.
ჩვენში ეკლესია ხანძრითა გიზგიზებს,
თათრები მათ ნაცვლად აგებენ მიზგივებს.
მოსთელი, ქრისტიანი დაობლდა რამდენი?
სისხლი მთას წალუკავს ქართველთა ნაღენი,
რაოდენ ჩადიან მტრები სისამაგლეს,
რამდენი ქართველი ტანჯვით ჩააძაღლეს.
ცოცხლებს ტყავს გვაძრობენ, სურთ მარად გვაწვალონ
და შენც მათ პატივს სდებ, ოდნავაც არ გეწვალობ.
არ გესმის ქართველთა ურვა და გოდება,
ნუთუ ქრისტიანი აღარ გეცოდება!“¹

პოეტი შემდეგ წყრომით მიმართავს ღმერთს:

„უფალო. შენ ცხადად უარყოფ შურს,
არ გვიშვერ მოწყალედ, არც გვიგდებ ყურს.
ხომ იცი, ჩვენცა ვართ ხორციელთაგანი
და არა სპილენძის უგრძნობი საგანი?“

მაგრამ საყურადღებოა, რომ მძიმე და აუტანელ დროშიც კი ხალხში არ შენელებულა მეცნიერების, ლიტერატურისა და კულტურის მიმართ სიყვარული. ამ მკაცრ ხანაში ქართველი და სომეხი ხალხი კვლავ თავისი სულიერი კულტურის განვითარებისათვის ზრუნავდა. როგორც პოლიტიკურს, საზოგადოებრივსა და ეკონომიურ ცხოვრებაში, ასევე სულიერი კულ-

¹ წიგნში მოთავსებული ყველა ლექსი თარგმნილია ბ. აბულაძის მიერ.

ტურის განვითარებაში ორი მოძმე ხალხი განავრცობდა ურთიერთ-დახმარებასა და ერთმანეთისათვის მხარდაჭერას. ამ გარემოებას, უმკველია, არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა და მუდამ წარმოადგენდა ქართველ და სომეხ ხალხთა სულიერი კულტურის განვითარების ერთ-ერთ აუცილებელ წინაპირობას. წერილობითი წყაროები საინტერესო და საყურადღებო ფაქტებს გადმოგვცემენ მოძმე ხალხების კულტურული თანამშრომლობისა და ურთიერთი ზეგავლენის შესახებ. აი, ერთი მათგანი:

1284 წელს სომხური კულტურის ერთ-ერთმა გამოჩენილმა მოღვაწემ, ცნობილმა ასტროლოგმა, ფილოსოფოსმა და პოეტმა — ჰოვანეს ერზინკაელმა, თბილისის საკრებულო ტაძარში (სომეხი ვაჭრის უმეკის მიერ იყო აგებული) კოსმიურ-ასტროლოგიური საკითხების შესახებ საინტერესო სიტყვა წარმოსთქვა. საყურადღებოა, რომ სომეხ მეცნიერს მიზნად ჰქონდა დასახული გადმოეცა არა მარტო წერილმანი დოგმატური საკითხები, არამედ შეხებოდა მეცნიერების აქტუალურ პრობლემებს. ქადაგებამ დიდი გამოხმაურება პოვა მსმენელთა შორის. შემდგომ იგი თვითონვე ჩაწერა ჰოვანეს ერზინკაელმა. ერზინკაელი თავისი ქადაგების წინასიტყვაობაში შემდეგს წერს:

„...მე, მდაბალი ჰოვანეს ერზინკაელი, მოწაფე სულიერი მამისა და წმიდისა მოძღვრისა ვარდანისი, მსახური წმიდა წერილთა სიტყვისა. 1284 წელს მომეცა შემთხვევა მოვსულიყავ ქართველთა ღვთივ დაცულ სამეფოში, სახელგანთქმულსა და დიდ დედაქალაქ ტფილისში, რომელიც მემატრიანეთაგან ფაიტაკარანად იწოდება, და მომიხდა წარმომეთქვა ქადაგება დიდად პატივემულის, ბრძნისა და სომეხთა დიდი მთავრის პატრონ ქარიმადინისათვის ეკლესიის კარს, რომელიც აეშენებინა მის ღვთისმოყვარესა და კეთილ სულიერ მამას — პატრონ უმეკს. წარმოთქმული იყო სიტყვა ზეციური მოძრაობისათვის“.

*[ა...მა, სიოასთ მიანანტა ხრეგსკაქხეჩ' აჯახხროთ ღი-
ფხიქე ზირს ს სიორე ქაროყაყხთის ქაროყანაჲ აყაასაორ*

სიერე ვრიც წახი: ზ შქის¹ 219 აკათარხაგ ვაღ ზ ლიქმანს
ასათილბაყარ შაფალორუქხანს აჯქარჩი ძრავ, ზ რი-
აკალიორ ზ ზ მხბ ზ მაკრავაღაღნ ზ შიქჩი, ფაკთაკა-
რანს ლიღხეხაღ ზ ვჩრს აკათამიღაგ: ხ ზ ანრჩიყხეღ ზ იახღ
მხღ წანს ვარიღიქხანს ზ რიღნ ხსღღხეღს² მხბაკათიღ
ღ ზ იონამამიღ ზ მხბ ზქქანს ზაკიგ აკართს შარქამატიხს,
ღორ ზქხნაღ ზრ ასათილბაყარ ზ წარჩი ზიღჩი ზაკი ზიორა
იკართს იამქჩი: ხ ზ ზრ იახიხეხაღ წანს³ კაკღაღ ხრქნაქჩნ
ჯარქმანსა)

უნდა ვივარაუდოთ, რომ როგორც მანამდე, ასევე მონ-
ლოლთა ბატონობის პერიოდშიც, კულტურის განვითარების
მნიშვნელოვან ცენტრს კვლავ წარმოადგენდა თბილისი, სადაც
ქართველი და სომეხი მეცნიერები სიტყვებსა და ქადაგებებს
წარმოსთქვამდნენ, სადაც იწერებოდა, იხატებოდა და მრავლ-
დებოდა ხელნაწერები, ითხზებოდა გვირგული ისტორიები,
სიმღერები და სხვანი და სხვანი.



XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული საქარ-
თველოსა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის, კერძოდ ვენეციას-
თან და გენუასთან არსებული სავაჭრო ურთიერთობა, რომე-
ლიც მეტწილად შავი ზღვით წარმოებდა, რამდენადმე გაცხო-
ველდა. ამ სავაჭრო ურთიერთობაში მონლოლთა ბატონობის
ქვეშ მყოფი აღმოსავლეთი საქართველო და თბილისიც ჩაება.
„...მონლოლთა დიდ ხანებსა და ნათ სეღისუფლებას სათაღე-
ში მდგომთ, — შენიშნავს აკად. პ. მანანდიანი, — ძალიან
კარგად ესმოდათ, რომ ვაჭრობის განვითარება სასარგებლო
იყო მათთვის და შეეძლო მოეცა დიდი შემოსავალი“².

ცხოვრებამ თანდათანობით იწყო გამოცოცხლება საქარ-
თველოს ქალაქებში და პირველ რიგში ქვეყნის დედაქალაქში,

¹ იოანე ერზინკაელი, თბრობა ზეცაერ სხეულთა მოძრა-
ობისათვის, მთიებთათვის, რომლებიც მასზეა და ქვეყნის დამყარების
შესახებ. ახალი ნახიქვეანი, 1792 წ., გვ. 9 — 10 (სომხურ ენაზე).

² პ. მანანდიანი. სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმო-
ხილვა, ტომი III, გვ. 260 (სომხურ ენაზე).

რომელიც ამ პერიოდშიც ამიერკავკასიის ვაჭრობისა და წარმოების მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა. ამის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს ვენეციელი მოგზაურის მარკო პოლოს აღწერა. მართალია, საქართველოში ის არ ყოფილა, მაგრამ ესტუმრა სპარსეთს XIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში და ჩანს, იქ შეკრიბა საქართველოსა და თბილისის შესახებ ცნობები, რომლებიც მან თავისი მოგზაურობის აღწერაში შეიტანა.

მარკო პოლო დიდად აფასებს საქართველოს ბუნებრივ სიმდიდრეებს და შემდეგს გადმოგვცემს თბილისის შესახებ:

„ამ ქვეყანაში ერთი მშვენიერი ქალაქი არის, სახელად თბილისი, რომელიც გარშემორტყმულია გარეუბნებითა და ურიცხვი სიმაგრეებით. მცხოვრებნი ქრისტიანები არიან: ჰონხები და ქართველები, არიან აგრეთვე ცოტაოდენი სარკინოზნი და ურიები. აქ ამზადებენ აბრეშუმსა და სხვა ქსოვილებს. ხალხი მისდევს ხელოსნობას, ემორჩილება თათართა ხანს“¹.

ლიტერატურული ძეგლების გარკვეული მონაცემებით მტკიცდება, რომ XII — XIII საუკუნეებში საქართველოსა და კერძოდ მისი დედაქალაქის სამეურნეო ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ საქართველოში გადმოსული სომეხი ვაჭრები და ხელოსნები, რომლებსაც ქართველთა მეფე მფარველობდა.

მონღოლთა მიერ ქალაქ კარის (ყარსის) აოხრებისას გაღარჩენილი და შემდეგ თბილისში გადასული ერთი ასეთი ქდიდარი ვაჭრის უმეკის შესახებ (მისი სახელი ზევითაა მოხაენებული) კირაკოს განძაკელი შემდეგს მოგვითხრობს:

„მათგან (მონღოლთაგან) ფრიად განდიდდა ერთი მდიდარი ვაჭარი, სახელად უმეკი... მან იმ დროს საცხოვრებლად ქალაქი ტფილისი აირჩია. ქართველთა მეფის დავითის მამად იწოდებოდა, განდიდებული იყო ყაენისაგან და ყველა დიდებულთაგან“.

[...Մեծարիցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, Ունիկ անուն... և էր յայնժամ ի Տփլիս քաղաքի

¹ Путешествие Марко Поло, перевод на русский язык И. Минаева, СПб, 1873, стр. 20.

**ქსაკიძის კაცხაჲ, და ზაქრ ანთიანხაჲ, შაყაღორჩის ორავ
ზაქრ, და მხბარხაჲ ზ ჴანტხ ვრიჲ, და კამხნაჲს ალა-
განთქნაჲ]**

ცხადია, ვაჭარს, რომელსაც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში თვალსაჩინო როლი რომ არ შეესრულებინა, მისი თანამედროვენი „მეფის მამად“ არ მოიხსენიებდნენ. უმეკის მსგავსად მდიდარი სომეხი ვაჭრები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ საქართველოსა და მისი დედაქალაქის სამეურნეო ცხოვრებაში.



XIV საუკუნის 20-30-იან წლებში მონღოლთა გავლენა საკმაოდ შესუსტდა საქართველოში. ამით ისარგებლა ქართველთა მეფემ გიორგი V (1314 — 1346). მან გაათავისუფლა ქვეყანა მონღოლთა უღლისაგან და ხელი მიჰყო ქართული სამეფოს ერთიანობის აღდგენის საქმეს. გიორგიმ შეძლო საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისათვის დაემორჩილებინა სამცხე და იმერეთი, რითაც თითქმის მთლიანად აღადგინა თამარ მეფის დროინდელი საქართველო. მაგრამ წარმატება ხანგრძლივი არ ყოფილა.

XIV საუკუნის ბოლო მეოთხედში, მთელ ამიერკავკასიას და მათ რიცხვში, საქართველოს უფრო დიდი უბედურება ემუქრებოდა — სისხლისმსმელი თურქ-ლენგის ანაოხრებელი ლაშქრობანი; მონღოლთა მძიმე ბატონობის შემდეგ ამ ლაშქრობებს ახლად სულმოთქმული ამიერკავკასიის ხალხებისა და ქვეყნებისათვის გაანადგურებელი შედეგი ჰქონდათ. „ის დიდი უბედურება, — წერს აკად. ჰ. მანანდიანი, — რომელიც თავს დაატყდა დასავლეთ აზიას თურქ-სელჯუკთა და თურქ-მონღოლთა ლაშქრობის ეპოს (XI — XIII საუკუნეებში), და რომელმაც მომაკვდინებელი ლახვარი ჩასცა არა მარტო სომხეთის, არამედ აგრეთვე მეზობელი ქვეყნების კულტურულ განვითარებას, კვლავ დიდი სიძლიერით განახლდა

¹ კ ი რ ა კ ო ს გ ა ნ ძ ა კ ე ლ ი, სომხეთის ისტორია, გვ. 349 — 350 (სომხურ ენაზე).

XIV საუკუნის ბოლო მეოთხედში, ამჯერადაც თურქ-მონღოლურ ურდოთა, ჩალათაელთა მხრივ, რომელთა წინამძღოლი თემურ-ლენგი იყო¹.

სისხლისმსმეულ ჩინგიზ-ხანს ბევრი მიმდევარი ჰყავდა, მაგრამ არც ერთ მათგანს ისეთი ღრმა და საძულველი კვალი არ დაუტოვებია ამიერკავკასიის ხალხთა მახსოვრობაში, როგორც თემურ-ლენგმა დატოვა.

თავრისის დაპყრობის შემდეგ, 1386 წლის გაზაფხულზე, თემურ-ლენგის მრავალათასიანი ჯარმა არაქსი გადალახა და სივნიეთში შეიჭრა. შემდგომ მან დაარბია აირარატის ოლქის აღმოსავლეთი რაიონები, დაიპყრო კოლბი, გარნისი, ბიჯნისი და სხვა ქალაქები და დასახლებული პუნქტები, მილევ-მოლევა ციხეები, მახვილს მისცა და ტყვედ წაასხა მოსახლეობის დიდი ნაწილი. ბიჯნისის დაპყრობის შემდეგ თემურ-ლენგის ველურმა ურდოებმა თბილისზე ილაშქრეს, აიღეს იგი 1386 წლის 21 ნოემბერს, დაატყვევეს ბაგრატ მეფე და საქართველოს დედოფალი.

თემურ-ლენგის ჯარების მიერ ქართველთა დედაქალაქის აღების ამბავი ფართო ასახვას პოულობს როგორც იმდროინდელ, ასევე მომდევნო ეპოქის მწერალთა ნაშრომებში. იგი ბერძნულ ლიტერატურაშიც კი არის ასახული, კერძოდ, ბერძენი მემატიანე მიქაელ პანარეტი გადმოგვცემს შემდეგს:

„გამოვიდა (თემურ-ლენგი) ჩინეთის მთებიდან, და როგორც მცოდნენი ამბობენ, თან ჰყავდა 800.000-ზე მეტი კაცი, მოვიდა და დაიპყრა მთელი სპარსეთი. შემდეგ შეიჭრა იბერიის მთებში, გააჩალა ბრძოლა და ხელთ იგდო გასაოცარი ქალაქი ტფილისი. მან ტყვედ წაიყვანა მხნე მებრძოლი ბაგრატ მეფე, მისი ცოლი, ჩვენი მეფის ასული, მშვენიერი კირანა და მისი ვაჟი დავითი, ხოლო მცხოვრებნი ამოწყვიტა და მოსრა. როგორ მოახხრა მან ყოველივე, რამდენი ხატი გაძარცვა და დაწვა, რაოდენი ძვირფასი თვლები, მარგალიტი, ოქრო და ვერცხლი წაიღო თან, ამის აღწერა

1 კ. მანანდიანი. სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა, ტომი III, გვ. 343 (სომხურ ენაზე).

არავის შეუძლია. და მოხდა ყოველივე ეს ნომბრის
21-ს, 895 (1386) წელს¹.

როგორც ჩანს, ქალაქის მცხოვრებნი მტრისადმი მორჩი-
ლების არავითარ ნიშანწყალს არ ამჟღავნებდნენ, არამედ,
პირიქით, მთელი ძალების დაძაბვით შეუპოვარ წინააღმდეგო-
ბას უწყევდნენ მას. მაგრამ თემურ-ლენგი უფრო მეტად
აეწირობდა ქალაქის დამცველებს, იყენებდა ზღუდეთა სანგ-
რევე მანქანებს. საბოლოოდ, დიდი მსხვერპლის გაღების შე-
დეგად მან შეძლო თბილისის დაპყრობა. თემურ-ლენგი სას-
ტიკად გაუსწორდა შეუპოვარ და კადნიერ მოქალაქეებს, შე-
უბრალებლად ამოწყვიტა ისინი.

იმდროინდელი სომეხი ისტორიკოსი თომა მეწოფელი ეხე-
ბა თემურ-ლენგის ურდოებისაგან თბილისის აღებისა და აოხ-
რების ისტორიას და შემდეგ მოკლე ცნობას გვაწვდის:

„...და დიდძალი ჯარით გაეშურა ფაიტაკარან-ტფი-
ლის ქალაქისაკენ, დაიპყრო იგი და ურიცხვი და უამ-
რავი ტყვე წაასხა. საფიქრებელია, რომ მოკლული უფ-
რო მეტი იყო, ვიდრე ცოცხლად დარჩენილი“.

[*...ბი რნჰაგხაქ რადიამ დირიჟ ქი ფაჯთასკარანს შიჟიხს
რაღაჟ` ჭაი რნა ლ დხრხაჟ ანჰი ლ ანრამარი ბი კარ-
ბიჟ ზქ აყახხაღს კილი ჭე რან ჰქ აყრხაღსა*]².

თომა მეწოფელის ხატოვანი გამოთქმა, რომ „მოკლული
უფრო მეტი იყო, ვიდრე ცოცხალი“, გვიჩვენებს, თუ რაო-
დენ დიდი მსხვერპლი გაიღეს ქართველთა დედაქალაქის
მცხოვრებლებმა მშობლიური თბილისის დაცვის დროს.

თემურ-ლენგის ურდოებისაგან თბილისის აღების ფაქტი
სხვა მართიანებშიც არის ასახული. მაგალითად, სამუელ ანელის
ქრონიკის გამგრძელებელი შემდეგნაირად აღბეჭდავს მას:

„იმავე 1386 წელს თემურ-ლენგი მოვიდა თავრიზს
და ნახჭევანს, აქედან ერთი დღის განმავლობაში დაიპ-

¹ ნაწყვეტის სომხური თარგმანი ავიღეთ პ. მანანდიანის წიგ-
ნიდან „სომეხი ხალხის ისტორიის კრიტიკული მიმოხილვა“, ტომი III,
გვ. 347 (სომხურ ენაზე).

² თომა მეწოფელის, თემურ-ლენგის ისტორია, პარიზი, 1860.
გვ. 19 (სომხურ ენაზე).

ყრო ტერიტორია კარბამდე და ბიჭნისამდე, გარნოსამდე, სურმარამდე და კოლბამდე, ხოლო აქედან გაემართა საქართველოსაკენ. აიკლო და ააოხრა ქალაქი ტფილისი, შეიპყრო ბაგრატ მეფე და გაამაჰმადიანა იგი“.

*[«ქ სიქს ამქ ოღს (1386) შიქს ლანკჷამიონ ხსნ ქ შალ-რღგ & ქ სახჯიოანს` & ანთი ქ ძიომ ალირ კაყაი ძხსჯ & ქ ყარქი & ქ ჩჯნქ, ქ ჴაინქ` შიყმარქ, ქ ყიიქ. & ანთი გნაგ ქ ჳრადთიონს` & არარ ეაგაქ გნაქჩაქა გაგაგ, & კაქხაქ გჷგაგათონ ჩაგრაათ თანკაგოიქა»*¹.

ერთ სხვა მატიანეში კი ვკითხულობთ:

„1386 წელს თემურ-ლენგმა აიღო ტფილისი და ააოხრა იგი. პატრონი ბაგრატი გაამაჰმადიანა და თან წაიყვანა“.

*[«წამქ თხაინ ოზღჳ ჴამიოღ ლანგნ ჳაო გნაქჩაქა & ახრხაჳ & გრაგრაათ ყარინს თანკაგოიქ & თარაღ რნგ ჩიქა»*².

საქართველოს დედაქალაქის ტრაგედია, რომელიც იმავე დროს პოეზიის ქმნილებათა თემად გადაიქცა, შუასაუკუნეების სომეხი პოეტებიც ააღელვა. ამ უბედურების შესახებ მოგვითხრობს, მაგალითად, თემურ-ლენგის ლაშქრობათა თანამედროვე და თვითმხილველი გრიგოლ ხლათელი თავის ვრცელ ლექსში „უბედურების ხსენება“:

„...როს აირარატის დაეცა ქვეყანა,
შესძლეს ალყანეთში ჭარების შეყვანა.
აოხრეს მეღეთა საქდომი ალაგი,
რასაც ეწოდება ტფილისი ქალაქი.
ბაგრატს თავს დაატყდა საავე მწველი, —
სჯულზე ააღებინეს საბრალოს ხელი“³.

¹ სამუელ მღვდლის ანელის საისტორიო ნაწერების კრებული. ვალარშაპატი, 1893 წ., გვ. 171 (სომხურ ენაზე).

² წერილი ქრონიკები. შეადგინა ვ. პაყობიანმა, ტ. II, ერევანი, 1956 წ., გვ. 514 (სომხურ ენაზე).

³ გრიგოლ ხლათელი, უბედურების ხსენება, ვალარშაპატი, 1897 წ., გვ. 4—5 (სომხურ ენაზე).

თბილისის აღების დროს თემურ-ლენგის მიერ ჩადენილი საოცარი შეუბრალებლობისა და უმაგალითო მძვინვარების შესახებ მოგვითხრობს ძველთაგან მომდინარე ერთი ხალხური გადმოცემა, რომელიც პლატონ იოსელიანს თავის ნაშრომში აქვს ჩართული:

„მოგვითხრობენ, რომ თბილისში, იმ ადგილას, სადაც არც ისე შორეულ წარსულში იდგა კალოუბნის დანგრეული ეკლესია და მის ირგვლივ მდებარე კალოს ადგილებში, თემურმა ბრძანა თავი მოეყარათ ბავშვებოსათვის და გადათელა ისინი თავისი ველური ცხენოსანი ჯარით... ეს ამბავი ჩვენ მოგვაგონებს ყრმათა ამოწყვეტის ისტორიას ეფრატის სანაპიროზე მდებარე მცირე აზიის ერთ ქალაქში, სადაც მცხოვრებლებმა თემურის შესახვედრად გაგზავნეს ქალაქის ყველა ბავშვი ყურანით ხელში. მიდიოდნენ ბავშვები საღმრთო წიგნებით, რათა ეთხოვნათ დაცვა და სიცოცხლის შენარჩუნება, თან იმეორებდნენ ტაეპებს სამოციქულო წიგნიდან. რა ბლავილია? — იკითხა თემურმა, და როდესაც მას განუმარტეს, რომ ეს მის დიდსულოვნებას მინდობილთა გოდება და ვედრებაა, უბრძანა მან თავის ცხენოსან ჯარს გადაეთელათ ბავშვთა ეს ბრბო. ისინი სრულიად ამოწყდნენ თათართა ცხენების ჩლიქების ქვეშ“¹.

როგორც ისტორიული მონაცემები გვიჩვენებს, თბილისის დაპყრობის შემდეგ თემურ-ლენგი დიდხანს არ დარჩენილა აქ, არამედ გაემართა ბარის ყარაბაღისაკენ და თან წაიყვანა ტყვე ბაგრატი მეფე. თემურ-ლენგმა გამაჰმადიანება შესთავაზა მას. ბაგრატი იძულებული შეექნა დათანხმებულიყო და გარეგნულად მიეღო მაჰმადიანობა. ამით მან თავისუფლება მოიპოვა. თემური ბაგრატით დიდად კმაყოფილი დარჩა. უხვად დაასაჩუქრა იგი და 1387 წელს სამშობლოში გამოგზავნა².

¹ П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, стр. 81—82.

² ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწილი I, 1948 წ., გვ. 279.

ამასთან დაკავშირებით, ჩვენ მოგვეყავს აღნიშნული შემთხვევის თანამედროვის, სომეხი ისტორიკოსის თომა მეწოფელის შემდეგი საინტერესო ჩვენება:

„მოვიდა იგი (ბაგრატ მეფე — ვ. ნ.) დიდი ძლევით და დაემორჩილა ბილწ მეფეს, ხოლო იგი აივსო ეშმაკის ბოროტებით, უარაყოფინა მას სჯული, აიყვანა და გაემართა ყარაბაღს — ჩვენ პირველ მეფეთა საზამთრო სადგომს. ხოლო სული წმიდის სიბრძნით აღსაესე ქართველთა მეფემ მოატყუა იგი და უთხრა: „მომეცი დიდძალი ჯარი, რათა წავიდე საქართველოში, დავიპყრა მთელი ქვეყანა და თქვენს რჯულზე მოვაქციო, რამეთუ მ ენოვანია ჩვენი ხალხი, ყველას დაგიმორჩილებ და შენ რჯულზე გადმოვიყვან. ესენი არიან: დვალი, ოსი, იმერელი, მეგრელი, აფხაზი, სვანი, ქართლელი, მესხი. მან ფრიად განიხარა, დიდი პატივი მიაგო მას და მისცა დიდი ჯარი. იგი ურიცხვი ჯარით საქართველოში მოვიდა, ხოლო ბაგრატმა საიდუმლოდ აცნობა თავის შვილებს — გიორგის, კონსტანტინესა და დავითს, ფარულად წამოსულიყვენ მის შესახვედრად, დახმარებოდნენ თავიანთ მშობელს, რომ მას შეძლებოდა მათგან გაქცევა, ხოლო თვით აიყვანა ჩაღათას ჯარები და მოიყვანა ისინი ვიწროსა და გაუვალ ადგილებში, ხოლო მეფის წულებმა დაიკავეს გასასვლელი გზა და მახვილით ამოწყვიტეს მრავალი მათგანი, როგორც ამბობენ 12000-ზე მეტი კაცი. მათ თან წაიყვანეს მამა და გასწიეს თავიანთი სამკვიდროსაკენ“.

*[«ბქს სს (ჩაფრათ შაფათორე — ჟ. ს.) რაფიამ რნბა-
იხე ჯ რნაღანღოიშქინ აქიღბ შაფათორქს. ლ სს ცენბა, ჯა-
რიოშხამე სათანსაქი იორაფიეფ გნა, ლ აიხბაღ გნაფ ჯ
ღარარაღ' ჯ ბმბრიფს აიბაქინ შაფათორაფ მბრიფი; ჯსღ შა-
ფათორქს ჟრაფ. იფხბაღ ჯმასათიოშხამე ჯიღოქს სერიო' ჯა-
რხაფ გნა ლ ასაღ, ათიორ ჯნბ გიორა რაფიამა, გქ ბეშაფე ჯ
თიონ ჟრაფ, აიჩეფ გაჯქარჯნ ამბნსაქს ლ რარბიღეფე ჯ
კრიონა ბბე, რქ იოშს ცეფი ჯ ადგნ. გამბნსახან ჯ რნა-
ღანღოიშქინ ლ კორქნა რი რბრეფა; ირ ხნ აქიორქს. ზრაღ,
ოაღე, ჯმბრქე, სტკრქე, სპქსაღ, სიონე, ჟრაფე, შხბა; ბ*

ნა იურაქანგხაჲ, ჯურაქანგ გნა რაღვიამ აყათილიჲ ხე ხთ
ქ ნა დორა რაღვიამა: ხე ნა კაროცხაჲ ანქიღ დორიღ¹ ხს
ქ თიონს ჳრაგე: ხსჲ რაღარათს აქს ქიხაგე ვაღოთარარ ათ
ორქიანს ჯიღ ჴორქი, კითათანსთინს ხე ჴაქიჲ ვაჲ, ბათიღჲ რსჲ
ათაღ ჴორა თიხსი ბსიქინს ვი კარასეღჲ ქაქაქიჲ ქ ბნივ
სორა: ხე ჯიღ ათხაჲ ვდორა ჳაღაქაქინს რხრხაჲ ქ სხიღა-
ვიქს ხე ქ კათანს თხიქა. ხე ირქიღჲ ჴაღალირინს ათხაჲ ვნა-
საყარარ რსქაგეჩინს¹ სიღ რანხაჲ კითორხეჩინს ვრაღვიამა ქ
სიღანს: ათხიქი ვანს ვ12.000, ირქაღჲ ათხს. ხე ათხაჲ ვრაქინს
ქორსანგე ვნაგეჩინს ქ რსაქიღქინსა ქორხანგა¹

პირველი ლაშქრობის შემდეგ თემურ-ლენგმა საქართველო
და თბილისი 6 წლით მოასვენა, მაგრამ თემურ-ლენგმა, რომ-
მელმაც ასე მშვიდობით, საჩუქრებითა და პატივით გამოის-
ტუშრა ქართველთა მუფე თავის ქვეყანაში, დაარღვია პირობა
და 1393 წელს კვლავ გაილაშქრა საქართველოს წინააღმდეგ.
ამჟამად საჴეფო ტახტს უკვე ბაგრატის ძე გიორგი VII გა-
ნაგებდა. მეორე ლაშქრობისას თემურ-ლენგის ჯარებს საქარ-
თველოში ყველგან გადამწყვეტ წინააღმდეგობას უწევდნენ,
მაგრამ ქართველები იძულებული იყვნენ დაეთმოთ მტრისა-
თვის მისი რიცხობრივი უპირატესობის გამო. გაათურებულმა
მტერმა ქვა ქვაზე არ დატოვა სამცხეში, მოაოხრა ქვეყანა
და დაანგრა მისი ციხეები, შემდეგ შევიდა თბილისში, მაგ-
რამ დიდხანს არ დარჩენილა იქ.

თემურ-ლენგმა საქართველოზე კიდევ რამდენიმეჯერ გაი-
ლაშქრა (1400, 1401, 1403 წ.წ.). თემურ-ლენგის ლაშქრობები
საქართველოსა და მის დედაქალაქს დიდ ფასად დაუჯდა.

მაგრამ, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთის სისხლისმსმელი
დესპოტის ამიერკავკასია ვიწრო სამოქმედო ასპარეზად მიაჩნ-
და. და აი, 1398 წელს, გამარჯვებებით თავბრუდახვეულმა
თემურ-ლენგმა ინდოეთზე გაილაშქრა. ქართველებმა ისარ-
გებლეს ამ ხელსაყრელი შემთხვევით, გადაწყვიტეს განთავი-
სუფლებულიყვნენ საძულველი დესპოტის ბატონობისაგან და
კვლავ აღედგინათ ქვეყნის დამოუკიდებლობა. ამ მიზნით ისი-
ნი თავს დაესხნენ აღერბაიჯანში დარჩენილ მის ჯარებს და

¹ თ ო მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი, თემურ-ლენგის ისტორია, გვ. 20 (სომ-
ხურ ენაზე).

სასტიკად დაამარცხეს. ინდოეთის ლაშქრობიდან დაბრუნების შემდეგ, გააფთრებულმა თემურ-ლენგმა გადაწყვიტა სასტიკად დაესაჯა თავხედი ქართველები. მისი ურდოები აღმოსავლეთიდან შეიჭრნენ საქართველოში, ააოხრეს ირგვლივ ყოველივე, გააპარტახეს ქვეყნის ქალაქები და სოფლები, განადგურეს ბალები და ბოსტნები, დაანგრეს ეკლესიები და მონასტრები. მაგრამ ამ სასტიკი საშუალებებითაც კი ვერ შეძლო თემურმა თავისუფლების მოყვარე ხალხის დათრგუნვა. მიუხედავად მძიმე პირობებისა, თემურ-ლენგს ყველგან გამოჩენილ წინააღმდეგობას უწევდნენ. საქართველოში უჩვეულოდ მკაცრი ზანთარიც იდგა.

თემურმა ამჯერადაც ვერ შეძლო საქართველოს საბოლოოდ დაჩოქება.

1400 წელს თემურ-ლენგმა მეხუთედ ილაშქრა საქართველოზე; უბრძანა თავის ჯარებს შეუბრალებლად მოესპოთ ხალხი, მცენარეულობა, ბალები, ტყეები და ნათესები. თემურის ურდოები, გახელებამდე მისული ფანატიზმით ასრულებდნენ მის ბრძანებას. დამახასიათებელია, რომ თემურ-ლენგის განუწყვეტელ ლაშქრობათა ამ მძიმე პირობებშიც კი გრძელდებოდა და უფრო მეტად მტკიცდებოდა ქართველსომეხთა შეგობრობა და სამხედრო კავშირი.

ჩვენი ხალხების ისტორიის ამ ტრაგიკულ მომენტებში მოძმე ქართველი ხალხი, მიუხედავად თავისი მძიმე პოლიტიკური მდგომარეობისა, შემწეობის ხელს უწვდიდა უფრო მძიმე პირობებში მყოფ სომეხ ხალხს, რომელიც მოკლებული იყო სახელმწიფოებრიობას. ამ თვალსაზრისით, საყურადღებოა იმავე თომა მეწოფელის გადმოცემა: როდესაც ქართველთა მეფემ გიორგიმ შეიტყო თემურ-ლენგის ჯარების ახალი თავდასხმის შესახებ, ქართველ ხალხთან ერთად სომეხებსაც მიუჩინა თავშესაფარი მიუდგომელ ციხეებში და თვით ითავა მოსეული ურდოებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა. ვუსმინოთ ისტორიკოსს:

„... როგორც კი შეიტყვეს მისი უკეთურება, ქართველთა მეფემ გიორგიმ და მისმა ძმებმა — კონსტანტინემ და დავითმა — უმაღლვე შეჯრიბეს ჯარი, ქარ-

თველთა და სომეხთა ყველა ტომი ციხე-სიმაგრეებში დაიცვეს, ხოლო თვითონ ვიწრო და გაუვალი ადგილები დაიკავეს“.

[*«ჩხსკ მთავართს ქრავ ზირიქი ღ ხრკილ ხერარე ღიოსთან-
თის ღ ზაქიქ ქმავხალ გუაროქსიან ზირაქ ქაღქაღაქ/
ღორაძიღიღ ხეზს, ღ ღამხსაქს აღღს ქრავ ღ ღაქიღ ქამ-
რიღს არქხაქ აყარქჩს. ღ ქსეხსაქ გზხღ ღ გქსაბან თხ-
ღის თხქჩხა»*]¹.

მიუხედავად სასტიკი წინააღმდეგობისა, თემურის ურდო-
ებმა მაინც შეძლეს რიგ ადგილებში გამარჯვების მოპოვება.
ამ ლაშქრობისას მოსახლეობის დიდი ნაწილი ტყვედ წაასხეს.

„დიდებულებს კლავდნენ, მდაბიონი კი ტყვედ მიჰყავდათ, 60.000 სულზე მეტი“.

[*«... გმხბამხბას საყანსანქჩს ღ გქიღიღისან გხრქ თიხაქ
თანქჩს თხქქ ქან გ60.000 იღქა»*]².

თემურ-ლენგმა ტყვეები საქართველოდან სომხეთით გაი-
ყვანა, მძიმე იყო მათი ხვედრი. აღნიშნული ამბების თვით-
მხილველი სომეხი ისტორიკოსი მწუხარებით აღნიშნავს, რომ
ტყვეთათვის დახმარება არ შეიძლებოდა და ტყვედქმნილი
ხალხის სავალალო და გაქირავებულ მდგომარეობას ასე წარ-
მოგვიდგენს:

„ხოლო მათ ცეცხლითა და მახვილით დაამხვეს
ქართველთა მთელი ქვეყანა, დააქციეს ეკლესიები, წა-
ასხეს ტყვეები და მოიყვანეს ჩვენს ქვეყანაში ტიტველ-
ნი და ფეხშიშველნი, მშიერ-მწყურვალნი. ყოველ 5 ჩა-
ღათაულს 20 ტყვე ჰყავდა. მათი უმეტესი ნაწილი გზა-
ში იხოცებოდა, ხოლო ჩაღათაულები იღებდნენ ქვას
და უჩეჩქვავდნენ თავებს, რომ ცოცხალი არ დაარჩენი-
ლიყვნენ. მათ სტოვებდნენ, თვით კი თავიანთი გზით
მიდიოდნენ. ყოველივე ვიხილეთ ჩვენივე თვალით და
ვისმინეთ. ვაი და ვუი მოედვა ქრისტიანთა ამ ტომს.

¹ თ ო მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ო. თემურ-ლენგის ისტორია, გვ. 66 (სომ-
ხურ ენაზე).

² ი ქ ე მ.

ვხედავდით ტყვედქმნილთ. შველა კი არ შეგვეძლო და სულშეხუთულები ტირილითა და გოდებით მოვერიდეთ და გავეცალეთ მათ¹.

[*ახლ ნიჟა სრიქ და რიქ დამხსნაჲს აქსარანს ქრახ კირბანხეჲს, ხსხეხეჲს დასხეჲს, დგხრისან აიხსალ ნასიუცხის ქაქსარანს მხრ მხრქ და რიქქ, გაღვსაბ და ბარასაბ, ამქს ჩინდ შაღაქსაჲ 20 ვხრქ იხსილიქ; ხლ რადიამ აჲს ღრ, ირ ქ ნასიოქარჩინ მხიანქინ. და ნიჟა გარ აიხსალ ფაქოქასქინს გლიქას ნიჟა ვქ მქ' კხსიგანქ მნასიუცხს. და ჩინგხანდ შიღხსალ გსაეჲს ქ ნასაქარანს ხირხანს; შირ თხსაჲ აჯიჲ მხრიქჲ და ლიარ. და ქსაჲ და ხელიქს რარბრავსაჲ ქ ქხრას გრქსთინქიჲ საღვქს. თხსანქაჲ დგხრისან ხლ იღხსი იჯ კსარქაჲ. აქ დხდამადილიქ ქხსალ' იღრქიქ ხს ქალიქ ქიქს თიხსალ ქასაქაჲ ქ ნიღსანქაჲ*].

1400 წელს საქართველოზე თემურ-ლენგის ლაშქრობის შესახებ მწარე მოგონება დაგვიტოვა გრიგოლ მწერალმაც.

იმავე წელს მისგან გადაწერილი ერთ-ერთი ხელნაწერის ანდერძში ვკითხულობთ:

„და მოვიდა (თემურ-ლენგი — ვ. ნ.) ქართველთა ქვეყანაში და იპყოფებოდა იქ შემოდგომიდან ვიდრე ზაფხულამდე, 7 თვე, მეტი და არა ნაკლები. დაიპყრა მრავალი ციხე-სიმაგრე; ბევრი მათგანი (ქართველთაგან — ვ. ნ.) ამოწყვიტა, თითქმის ყველა მამაკაცი ამოქლიტა, ხოლო მათი ცოლები და ვაჟები ურიცხვი და უთვალავი რაოდენობით ტყვედ წაასხა... არც ქალებს იბრალებდნენ და არც ყრმებს ინდობდნენ. არც სწეულთ ეპყრობოდნენ გულმოწყალებდ, არც გაპირებდას უყურებდნენ, არც ჭადარას სცემდნენ პატივს. ჩვილ ბავშვებსაც კი არ იბრალებდნენ, არამედ უწყალოდ ქვეითად მიურეკებოდნენ შიშველ-ტიტვლებს, ფეხშიშველებსა და თავშიშველებს. ხოლო რომელთაც არ შეეძლოთ სვლა, ქვეებით წყვეტდნენ, თვით კი მიდიოდნენ. ამ გულსაკლავი აშბის მომსწრენი მთებს ეუბნენ-

¹ თ ო მ ა მ ე წ ი ფ ე ლ ი. თემურ-ლენგის ისტორია, გვ. 67 (სომხურ ენაზე).

ბოლნენ — დაგვეცენით თავს, ბორცვებს კი — დაგვეფართოვო ჩვენო“.

[ახს ხსნს სსკაფ ი ქსრაქ აჯქარჩის ქრაფ ქაჯანსაქის ქეჯანსაქის მქსჯ ქამაინსაქისს, ამქსა ხ (7) აახქი ს ოჯ აქსაქაა: ხს აახსაქ, რაჯაქ ამქრეფა, ს აქსან ჟრაჯაქაქ ი სოჯანსქ მქსს, ჟრბქჯ ჟამანსაქს არა სოთორხაფ, ჟორეფ ჟსანსაქს ს ჟოქაქაქ ჟბრქ ქაჯაჯოქეფ, ანქქსა ს ანჯამაქრქს... ოჯ სანსანსენს ქაჯნაქქს, ს ოჯ ოქაქოქენს ოქორმქქს, ოჯ ი ჟქანსაქს េქაქქს, ოჯ ი სარქისს საქქქს, ოჯ ი ქაქხაჯენს ჟარქქქს, ს ოჯ ი მათაქ მანსკონსანს ქანსაქქქს, აქქ ანოქორმარარ ჟსოქოთა თანსქქს მბრქ, როქოთს ს ჟქოქაქ ი რაჯ: ხს ოქ: ოქ, სარქქს េსაქ, რარამქრქ აქსანსანსქქს ს ანსენაქ េსაქქს: ხს ოქრქ េაქსაქქსაქ სსქქბანს თხსანსქქს, ასქქს ქბრანს, ქქ ანსქბრეფ ი ქბრაქ მბრ, ს რქრეფს, ქქ ბაბქხენსქ េმბქაქ]¹.

ერთი სხვა მწერალიც, სახელად ჰოვანესი, ქართველი ხალხის თავს გადაწხდარ იმავე უბედურებას ლექსით ასე წარმოგვიღვენს:

„მოაღვა თემური, — ბოროტი, მძლავრი, —
ქვეყანას თავისი ურიცხვი ჯარით.
ქართლს თავს დაატება ვარამი, ვეება,
მრავალი ქართველი წაასხა ტყვეებად.
შეირყა ქვეყანა და გახდა მწირი,
ცახცახებს, ვით ტოტზე. საწყალო სიბრძნე.“

თემურ-ლენგის განუწყვეტელმა, ამოხრებელმა და დაბატეველმა შემოსევებმა, რომლებმაც 1403 წლამდე გასტანეს, საბოლოო განადგურებამდე მიიყვანეს ქვეყანა. ამ ლაშქრობათა შედეგების სიმძიმე დიდხანს, ძალიან დიდხანს იგრძნობოდა. ქვეყნის ამოხრებელი ამგვარი შემოსევეების შემდეგ მაინც ფეხზე დარჩნ ქართველი ხალხი თავისი სულიერი, ფიზიკური და სამხედრო სიძლიერისა და უცხო დამპყრობთა წინააღმდეგ დამოუკიდებელი არსებობისათვის ბრძოლის სიმ-

1 X I V საუკუნის სომხური ხელნაწერების ანდერკები. შეადგინა ლ. ხაჩიკიანმა, ერევანი, 1950 წ., გვ. 628 (სომხურ ენაზე).

² იქვე, გვ. 630.

ტიციის წყალობით, აგრეთვე სანშობლო ქვეყნის თავგანწირული და არაჩვეულებრივი სიყვარულის გამო. აინგრა-დაინგრა ქვეყანა, აოხრდა მისი ქალაქები, სოფლები და ციხე-სიმაგრეები, განადგურდა ბალები, ნათესები და ხალხის საზრდო, ბრძოლებში დაეცა და ტყვედ ჩააცივდა მოსახლეობის საგრძნობი ნაწილი.

ყოველივე ამის შემდეგ გაიძვრა მტერმა მაინც ვერ შეძლო ხაეკლა ქართველ ხალხში თავისუფლებისადმი სიყვარული და მრისხანე სული.



თეპურ-ლენგის შემოსევებით მეტად დაზარალდა თბილისი, რონლის აღდგენისა და ხელახალი აშენებისათვის დიდი მუშაობა ჩაატარა მეფე ალექსანდრე I (1412—1442). პ. იოსელიანი შენიშნავს, რომ ალექსანდრეს მეფობისას „თბილისი ფერფლისაგან იშვა. ნანგრევებზე ახალი შენობები აღიმართა, კვლავ აღდგენილ იქნა ციხის ზღუდეები და ქალაქი დასახლდა“¹.

როგორც ისტორიული ცნობებიდან ჩანს, აღნიშნულ პერიოდში განსაკუთრებით გაძლიერდა სომხების გახიზვნა საქართველოსაკენ, განსაკუთრებით კი თბილისისაკენ. მაჰმადიანური ბატონობის პირობებში სომხების მდგომარეობა დღითიდღე უარესდებოდა. მათ განუწყვეტლივ ემუქრებოდა ფიზიკური განადგურების, უკვალო გაქრობის, თუ იძულებითი ემიგრაციის საშინელი საფრთხე. ამ პირობებში სომხებისათვის საიქედო თავშესაფარს, ბუნებრივია, წარმოადგენდა საქართველო, სადაც მოძვე ქართველი ხალხის სტუმართმოყვარე კედლებში, მის ქერ-ქვეშ შეიძლებოდა უზრუნველი ცხოვრება ეპოვა კაცს.

მაგრამ ალექსანდრეს დროს საქართველო და მისი დედაქალაქი მაინც არ იყო დაზღვეული უცხოელთა თავდასხმებისაგან.

¹ П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, стр. 20.

თომა მეწოდელი მოგვითხრობს 1440 წელს საქართველო-ზე ჯაჰან-შაჰის თავდასხმის შესახებ, როცა სხვა ქალაქებთან ერთად თბილისიც ერთხელ კიდევ დაზარალდა.

„წამომართნენ, წამოვიდნენ ტფილის-ფაიტაკარან ქალაქზე. პირველ მეფეთა მიერ აგებული ყველა ძველი და ახალი ეკლესიები ძირფესვიანად დააქციეს, ნიში უფლისა დაამხვეს; იშიშვლეს თავიანთი მახვილები, ისე დიდი ყვირილითა და სასტიკი ქუხილით მიესივნენ ეკლესიებს, რომ მათი შიშისა და მუქარისაგან ძრწოდა და ცახცახებდა მთა და ბარი. გულადნი და მხდალნი მეჯოგენი მახვილით ხელში ტყეებსა, ნაპრალებსა და კლდეთა ხერელებში შეცვივდნენ, ხოლო მათი ცოლ-შვილი გამოჰყავდათ იქიდან და ტყვედ მიჰყავდათ“.

[«ესკე ანთი ჯიხალ ფნაფხი ხ ქხრავი ნიფიხი ფაქთა-კარან გარუაფხი, ხე დამხნაქნ ხეხეღხეხიან ნიხ ხე ნორ, რიხხალ ხი კაიარაქნ შაფაიორაფნ, ხი ნიქმანგ თაყაქხეხიან, ფხუან ნიხაინ ხი ქავი არკანტქიან, ხე ნანხალ დიორი ქი-ხანგ ხი ქხრავი ხეხეღხეხანგ თარაბანტქიან არაფხი ფიქამარ ხე სასთიქ იორთამარ; შიხე ფი კარგე ხე ქხრეჩიღე ნიფა სარ-ატრ ხე დიფავი ამხნაქნ ჯხინსკანგ ხე დავთასკანგ. ხე სიორ ხი ბხიქნ არიფ ხე ანსარიფ ხე ვიქაყანგ მათანტქიან ხი მავრიან ხი ხი ბხრავი ხე ხი ბაკვი ქიქმანგი ხე დიქიან ხე დიორიქი ნიფა ნანხალ ანთი` ფხრე ქარტქიან...»]

თბილისის 1440 წლის აოხრებასთან დაკავშირებული ამბები არც სხვა ლომეხ მემატიანეებსა და მწერლებს დარჩენიათ უყურადღებოდ. ერთი თანამედროვე მწერალი, საბუნდოდ ოვანესი, 1458 წელს გადაწერილ თავის „სვინაქსარში“ განსაკუთრებულ მარტვილობის წიგნს ათავსებს, რომელშიც სხვა შემთხვევებთან ერთად 1440 წელს ჯაჰან-შაჰის ჯარების მიერ თბილისის აღების შესახებაც მოგვითხრობს:

„...შეკრიბა 20.000-ზე მეტი კაცი და გაემართა ქართველთა ქვეყნისაკენ... მიამურეს ქალაქ ტფილისს, და ანგრიეს, ააოხრეს და ცეცხლს მისცეს ქალაქი, ეკლე-

¹ თომა მეწოდელი. თემურ-ლენგის ისტორია, გვ. 122 (სომხურ ენაზე).

სიები ძირფესვიანად დააქციეს, მერე კი უკან გაბრუნდნენ“.

*[«...ժողովիս, անէի քան դիր (2000) ոգիս անხալ
գնաց ի տունս Վրաց... Եւ նոցա երթնալ ի քաղաքն Տրփխիս՝
քանդեցին, անրեցին և քաղաքն հրոյ նարակ տուին, և զա-
մենայն եկեղեցիսն ի հիմանց տապալեցին, և անտի յետո՞
դարձան»]*¹.

თბილისის აობრების შესახებ სომხურ წერილობით წყაროებში შემონახული ეს მცირე ცნობები გვიჩვენებს, რომ ალექსანდრე მეფის დროსაც, რომელიც ცოტად თუ ბევრად მშვიდობიან პერიოდად ითვლებოდა, არ ჰქონია მოსვენება თბილისს, არც მაშინ იყო იგი თავისუფალი უცხოელთა თავდასხმებისაგან.

მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ ის გარემოება, რომ ალექსანდრე I მეფობის ბოლო პერიოდში კვლავ იზინა თავი უთანხმოებამ საქართველოს გავლენიან მთავრებს შორის, გაძლიერდა ცენტრალიზებული მონარქიული ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული მსხვილ ფეოდალთა გარემსრბოლი მისწრაფებანი, რომლებიც უფრო მეტად ალექსანდრეს მომდევნოთა დროს გამოიმეღავენდნენ.

საქართველოსა და მისი დედაქალაქის ისტორიის ამ პერიოდის საკითხების განხილვისას შეუძლებელია ყურადღების გარეშე დაეტოვოთ XV საუკუნეში მახლობელ აღმოსავლეთში შექმნილი ის პოლიტიკური ვითარება, რომელმაც თანდათანობით საკმაოდ არახელსაყრელი მკლელობა მიიღო საქართველოსათვის. ერთ დროს ძლიერი ბიზანტიის იმპერია დაუძლურდა და თავისი პოზიციები თურქეთს დაუთმო, რომელსაც ახლად წამოეყო თავი. 1453 წელს თურქებმა იმპერიის დედაქალაქი — კონსტანტინოპოლი დაიპყრეს. თურქეთის გაძლიერებას, უეჭველად, ძლიერ უარყოფითი გავლენა უნდა ჰქონოდა ამიერკავკასიის ქრისტიან ხალხთა ბედზე და, პირველ რიგში, ქართველებისა და სომხების პოლიტიკურ მდგომარეობაზე; მახლობელ აღმოსავლეთში პოლიტიკური

¹ XIV საუკუნის სომხური ხელნაწერების ანდერძები, ნაწილი I, გვ. 507 (სომხურ ენაზე).

ვითარების გართულების ერთი სხვა მიზეზიც წარმოიშვა: თურქეთთან ერთად თითქმის იმავე დროს იწყო ალზევება ირანმაც, რომელიც თურქეთის სერიოზულ მოწინააღმდეგედ იქცა. როგორც ცნობილია, მათი ურთიერთობის შექმდომ გამწვავებას სავალალო შედეგები ჰქონდა ქართველებისა და სომხებისათვის.

XV საუკუნის შუა რიცხვებში საქართველოს შინაური მდგომარეობაც გამწვავდა. ალექსანდრეს დროს დაწყებული შინაგანი წინააღმდეგობა უფრო მეტად გაღრმავდა მის მომდევნოთა დროს. მეფე გიორგი შერვის წინააღმდეგ აღდგა აჯანყების მძლავრი ტალღა, მეფე დამარცხდა. ამ აჯანყებით სწრაფად ისარგებლა რუსულდანის ძის დავით ნარინის ერთ-ერთმა შთამომავალმა, ქუთაისის ერისთავმა ბაგრატმა. 1466 წელს მან თავისი თავი საქართველოს მეფედ გამოაცხადა და თბილისში გაღმოვიდა.

და აი, XV საუკუნის მეორე ნახევარშივე სამეფო ტახტისათვის დაუსრულებელი ბრძოლებისა და მსხვილ ქართველ ფეოდალთა გარენსარბოლი პოლიტიკის გაძლიერების პირობებში ერთ დროს ქართველთა ძლიერი სახელმწიფო დაეცა და წვრილ სამეფოებად დანაწილდა.

ბაგრატ VI დროს ქვეყნის დედაქალაქის დიდება კვლავ მიეკუთვნებოდა თბილისს, რომელიც ინარჩუნებდა მნიშვნელოვან სტრატეგიულ როლს და თავისი სიმამრეებით საიპედო დასაყრდენს წარმოადგენდა უცხო მტერთა წინააღმდეგ. წინა პერიოდში, განსაკუთრებით თემურ-ლენგის შემოსევების დროს, განადგურებული და ნანგრევებად ქცეული ქალაქები, მიუხედავად ალექსანდრე მეფის ენერგიული სააღმშენებლო საქმიანობისა, ჯერ კიდევ არ იყვნენ მთლიანად აღდგენილნი. ამ თვალსაზრისით ქვეყნის სხვა ქალაქთაგან დიდად არც დედაქალაქი თბილისი განსხვავდებოდა. ამას ადასტურებს ვენეციელი ელჩი და მოგზაური ამბროსიო კონტარინი, რომელიც წერს: „...ამ ქალაქს ხანგრძლივი არსებობის ისტორია აქვს, მაგრამ მისი დიდი ნაწილი დანგრეულია“¹.

¹ პოვანეს პაკობიანი, მოგზაურობანი. ტომი I, XIV — XVI საუკუნე, ერევანი, 1932 წ., გვ. 244 (სომხურ ენაზე).

XV საუკუნიდან მოყოლებული ირანისა და თურქეთის ბრძოლების გამო საქართველო და მისი დედაქალაქი რამდენიმეჯერ გადადიოდა ხელიდან ხელში და ყოველთვის ინგრეოდა და იძარცვებოდა. ბაგრატ VI დროს, 1478 წელს, თბილისი სპარსელმა უზუნ ჰასანმა დაიპყრა.

ეს შემთხვევაჲ პოულობს თავის გამოძახილს სომხურ ისტორიოგრაფიაში.

„1478 წელს ჰასან ბეგი შეიქრა გურჯისტანში და ააოხრა ტფილისი... — წერს მემატიანე ანანია სებასტიელი. — ტყვეები წაასხა, ჯარები ტფილისში ჩააყენა. მრავალი ეკლესია დაანგრია, და მათგან მოწყულული მოკვდა. კოჩიზის მელიქები მოვიდნენ, შემუხარეს თურქები და ტფილისი აიღეს“.

[*აქ მქინ ღიქ მათანქ ჴასანს აყაქს ი კილიჩისთან ლ ახერქ დსქიქის... ხლ გერხაყ ლ ხე დეირანს ი სქიქის ლ ხლხ-ღხეჩს რაღილმ რაქხაყ ლ ი ნიყანქ ქიყხაქ მხილს ხლ ჴორიღილ მხლქჳხის ხლქს ჯარიღხეჩს ლ აიქს დსქიქისს ი თანღსილს*]¹.

თბილისის შემდეგ უზუნ-ჰასანმა უბრძოლველად დაიპყრა გორი. ბაგრატ მეფე იძულებული იყო ზავი ეთხოვა და დათანხმდა უზუნ-ჰასანისათვის დაეთმო თბილისი თავისი მიდამოები თურთ. ამრიგად, ქართველთა დედაქალაქი კვლავ უცხო დამპყრობთა ხელში ჩაეკარდა.

XV საუკუნის ბოლოს, შინაგანი წინააღმდეგობის გამწვავების გამო, საქართველო დანაწილდა და საბოლოოდ დაიყო სამ, ერთნაწილად და სამოუკიდებელ — ქართლის, კახეთისა და იმერეთის — სამეფოებად, შემდეგ აგრეთვე, სამცხის საათაბაგოდ, სამეგრელოს (ეგრის-ოდიშის), აფხაზეთისა და გურიის სამთავროებად.

მას დაემატა აგრეთვე სეფიანთა ირანისა და ოსმალთა თურქეთის ურთიერთობათა შემდგომი გამწვავება. მათ შორის დაიწყო გააფთრებული ბრძოლა, რომელმაც 50 წელზე მეტ ხანს გატანა. ამ ბრძოლების ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი

¹ წვრილი ქრონიკები. ტომი I. შეადგინა ვ. პაკობიანი, გვ. 169 (სომხურ ენაზე).

საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე წარმოებდა ამ ქვეყნებზე გაბატონების მიზნით.

სპარსეთის შაჰი ისმაილი თურქებთან ბრძოლებში დამარცხდა და ირანის სიღრმისაკენ უყუიქცა. ქართველებმა გადაწყვიტეს ესარგებლათ ამ შემთხვევით და უარი უთხრეს მას ხარკის გადახდაზე. მათ აგრეთვე იწყეს შაჰის მიერ მოყვანილი თურქმანების შევიწროება და მათი განდევნა აღმოსავლეთ საქართველოდან. დავით მეფეს ამ საქმეში კახელები და მესხები ეხმარებოდნენ. შაჰ-ისმაილმა გადაწყვიტა ქართველების დასჯა, დიდძალ ჯარს ჩაუდგა სათავეში და საქართველოზე გამოილაშქრა. თბილისის ჯანხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე თელეთის მახლობლად მოხდა ბრძოლა. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველები წარმოუდგენელი გვირობით იბრძოდნენ, მაინც შაჰ-ისმაილის ჯარების რიცხოვნობამ უპირატესობამ აიძულა ირანი უკან დაეხიათ. დავით მეფემ ქართლისაკენ დაიხია. შაჰ-ისმაილის ჯარებმა თბილისი დაიპყრეს, გაძარცვეს და ქვა ქვაზე არ დატოვეს. შაჰ-ისმაილმა ყიზილბაშთა გარნიზონი ჩააყენა თბილისში, თვითონ კი დიდი ნადავლით ირანისაკენ გაემართა.

ამ დროიდან მოყოლებული თბილისში კვლავ სპარსელები მკვიდრდებიან. მაგრამ ქართველები დიდხანს ვერ ურიგდებიან ქვეყნის უძველესი დედაქალაქის დაკარგვას; ქართველი მეფენი განუწყვეტლივ იბრძვიან თბილისისათვის სპარსელების წინააღმდეგ.

ქალაქი ხშირად გადადის ხელიდან ხელში. მალე, 1524 წელს, შაჰ-ისმაილი გარდაიცვალა, რითაც ქართველთა მეფემ დავითმა მსწრაფლ ისარგებლა. მან გაანადგურა ქალაქის მცველი სპარსული გარნიზონი და თბილისი კვლავ გაათავისუფლა სპარსთაგან. შემატთანე ზაქარია სარკაჯავი სპარსელების დამარცხებას და ქართველთა გამარჯვებას შემდეგნაირად აღწერს:

„1541 წელს ქართველები გააფთრდნენ და სპარსთა ჯარი, რომელიც ტფილისს მიდიოდა, გაძარცვეს და კეტებით სცემეს“.

[*ეს შიგნით ქირი ჯარაგანს და ვირ ხნე ყარაიქი განაქის
ქ ნიქისა, ნიქა სილიყათქის და რეაბხე არიქისა*]¹.

ამრიგად, საქართველოს დედაქალაქი კვლავ განთავისუფლდა. სამწუხაროდ, ეს მოპოვებული თავისუფლება დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1544 წელს შაჰ-ისმაილის შვილი — შაჰ-თამაზი დიდი ჯარით თბილისში შევიდა, გაძარცვა ქალაქი, დააშინა მოსახლეობა და ქალაქში ყიზილბაშთა მცველი რაზმი ჩააყენა, ჯარის ურთი ნაწილი კი მცხეთას გაგზავნა დავითის ძის, ქართველთა მხნე მეფის ლუარსაბის (1534—1558 წწ.) შესაპყრობად; მაგრამ მან ეს ვერ შეძლო. მეფემ მდგარი წინააღმდეგობის გაწევის შემდეგ უკან დაიხია.

მაღე, 1555 წელს, ორი ძლიერი მოწინააღმდეგე — ირანი და თურქეთი — შეთანხმდნენ საქართველოს დანაწილების საკითხში. ამასიაში დადებული ხელშეკრულების თანახმად, ქართლი, კახეთი და სამცხე ირანის გამგებლობაში გადავიდა, ხოლო გურია და ოდიში (სამეგრელო) — თურქეთისა. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოსათვის დამღუპველი არა მარტო ირანი და თურქეთის ბრძოლები იყო, არამედ ქვეყნის დამპყველელი ამ ორი სახელმწიფოს შორიგებაც.

თავისუფლებისადმი მოტრფილ ქართველი ხალხი ჩაება გადამწყვეტსა და შეუპოვარ ბრძოლაში საქართველოს დამხობის პოლიტიკის წინააღმდეგ, რომელსაც ირანის შაჰები ახორციელებდნენ. ქართველი ხალხი იბრძოდა დამოუკიდებელი არსებობისა, საჭუთარი სახელმწიფოებრიობის დაცვისა და თავისუფლების წმინდა უფლებისათვის. ლუარსაბ მეფემ არ სცნო ირან-თურქეთის ხელშეკრულება და განაგრძო ბრძოლა. სპარსეთის შაჰმა, თამაზმა, თურქეთთან დაზავების შემდეგ უფრო თავისუფლად იგრძნო თავი, გაძარცვა ქართლი და 30. 000 კაცი ტყვედ წაასხა.

ამჯერად სპარსელებმა საკმაოდ მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი თბილისში. ლუარსაბმა ვერ შეძლო მშობლიური ქვეყნის მრავალტანჯული დედაქალაქის სპარსელთაგან განთავისუფლე-

¹ შაჰარია სარკავაჯა, ისტორია. ვლადიშავატი, 1870, გვ. 10 (სომხურ ენაზე).

ბა. ლუარსაბის შეუპოვარი ბრძოლა სპარსელთა ბატონობის წინააღმდეგ მისმა ვაჟმა, სიმონმა (1558—1600) განაგრძო, მაგრამ სიმონმაც მარცხი განიცადა და ერთ-ერთ ბრძოლაში სპარსელებს ტყვედ ჩაუვარდა. შაჰ-თამაზმა მას დამორჩილება და ისლამის მიღება შესთავაზა, მაგრამ სიმონმა ეს წინადადება არ მიიღო, რისთვისაც შაჰმა იგი ციხეში ჩააგდო.

1578 წელს დაიწყო თურქეთ-სპარსეთის მეორე ომი აზიურ-კავკასიაზე გაბატონებისათვის. თურქების უზარმაზარმა ლაშქარმა, მუსტაფა ლალა-ფაშას მეთაურობით, ჩილდირის ტბასთან სპარსელთა ჯარი დაამარცხა და საქართველოში შეიჭრა. მანამდე კი, როგორც ამას ისტორიული წყაროები ამტკიცებენ, მუსტაფა ლალა-ფაშამ სომხეთი ააოხრა და 60.000 კაცი დაატყვევა. საქართველოს ხელისუფალთ შორის ერთობა არ სუფევდა, რაც იტრიალთვის ხელსაყრელი იყო. თურქები ყოველგვარი საშუალებით აღვივებდნენ ქვეყნის დამაუბღურებელ შინა ფეოდალურ ბრძოლებს, უკავშირდებოდნენ რა ცალკე სამეფოებსა და სამთავროებს.

თურქების შეპოვების დროს კახეთის მეფემ ბორჩილება განაცხადა. თურქთაგან მოსალოდნელი საფრთხის წინააღმდეგ ბრძოლის ძირითადი სინძიმე ქართლსა და სამცხეს დააწვა.

1578 წელს სპარსეთის შაჰმა ქართლის მეფე სიმონი ციხიდან გაათავისუფლა და თავის ქვეყანაში განობისტუჟრა, რათა ირანის მოქიშვე თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლა გაეჩაღებინა. სიმონი ქართლში მოვიდა და სათავეში ჩაუდგა თურქების წინააღმდეგ განმათავისუფლებელ ბრძოლას. ლალა-ფაშამ შეძლო ქართლის სტრატეგიული და პოლიტიკური მნიშვნელობის ნქონე ორი პუნქტის — თბილისისა და გორის დაპყრობა. ამ ქალაქების ხელში ჩაგდების შემდეგ ოსმალთა ფაშამ მათი განაგრება გადაწყვიტა, რათა წინააღმდეგობის გასაწევად საიმედო დასაყრდენი ჰქონოდა.

სომხურ წერილობით წყაროებში შემონახულია ზოგიერთი ცნობები თურქების თავდასხმისა და ლალა-ფაშას მიერ თბილისის დაპყრობის შესახებ, რომელთაც გარკვეული მნიშვნელობა აქვთ.

სომეხი მემატრიანის ჰოვანესიკ წარელის ქრონიკაში ამის შესახებ ვითხულობთ:

„მეორე წელს ლალა-ფაშა კვლავ დაიძრა, გაემართა საქართველოსაკენ და მიადწია ქალაქ ფაიტაკარანს, რომელიც არის ტფილისი. ააგო ციხეები და მრავალი მებრძოლი კაცი გაამავრა იქ“.

[ახლ. ი. ძიას კამბინ დარბხალ ჯარბხალ ჯარღაფე ი. ძირაჲ ყრავე კ. ზასხალ ი. ფაქათასკარანს გარღაფე, ირ. ზ. ნაქაქის, კ. ჯინხაფე რბრფა ი. ნამაჲ, კ. კამრავიფეფე ასრ. ვარა რაღაღამე ყასთბრადმიღაფეჲ]¹.

შემდეგ იგივე მემატრიანე განაგრძობს:

„აწ ლალამ გააქცია სიმონი, მის ქვეყანაში კი ააშენა მრავალი ციხე, რომლებიც არ ვიცო, როგორ აღეწერო, რადგან ჩვენ ეს აღგიღებო არ გვინახავს. გაგვიგონია კი, რომ ტფილისში, დმანისში, გორში, ლორესა და სხვა აღგიღებში ციხე-სიმაგრეები ააგო და იქ ჯარები ჩააყენა, თვით კი ალანეთს, რკინის კარებს მიამუტრა“.

[ახლ. აქამ ლალაჲს ყასთბრადმიღაფეჲ, კ. ჯინხაფე ი. ჯრქბრს სორა რაღაღამე რბრფა, ვირ. ი. ჯ. ფაქათასკარანს ვრბ, ვლასს ასთბხა ჯინხილს მბრ ი. თბღხაფე: შასკაჲს ჯლავ, შ. ჯ. ნაქაქის, ვ. ნოამანის, ვ. შორი კ. ვლილ, კ. აქ. თბრქბ ჯინხაფე რბრფა კ. ხბრღ ი. ნამაჲ ვორა, კ. ჯინხს კანხხალ ი. კსკანს ინაფე, ი. ვლილს ბრკაქბ]².

მძიმე პირობების მიუხედავად სიმონი იმედს არ კარგავდა და კვლავ განაგრძობდა შეუპოვარ ბრძოლას თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ. სიმონ მეფემ მტკიცედ გადაწყვიტა, რომ რაღაც არ უნდა დასჯლოპოდა, ქართველ მეფეთა სატანტო ქალაქი გაეთავისუფლებინა. იგი ხანგრძლივად და დაყინებით ემზადებოდა თბილისის განთავისუფლებსათვის. აღვილი არ იყო თურქების თბილისიდან გამოდევნა, რადგან ქალაქი მტრის

¹ წვრილი ქრონიკები, XIII — XVIII სს. ტომი II, გვ. 241 (სომხურ ენაზე).

² წვრილი ქრონიკები, XIII — XVIII სს. ტომი III, გვ. 242 (სომხურ ენაზე).

შიერ გამაგრებული იყო და მისი დაცვა ძლიერ გარნიზონს
ქქონდა ბრძოლაში. სიმონმა ნხოლოდ ორი წლის შეუპოვარი
ბრძოლების შემდეგ შეძლო ქალაქის უკან დაბრუნება.

„ქართველთა მეფემ — სიმონმა... შეკრიბა ჯარი, მო-
ვიდა და ალყა შემოარტყა ტფილისს, არა თუ ერთი
თვით, არამედ დაახლოებით ორი წლით, — გვაუწყებს
სომხური წყარო, — ქალაქი სასტიკმა შიმშილმა მოიცვა,
ესე რომ ერთ ვიჯს ყიდულობდნენ 50 ოქროდ,
ძალღს — 20 ოქროდ, ზოლო ქერის ერთ საწყაოს
60 ოქროდ, თუცადა მას ვერც შოულობდნენ. როდესაც
სხვები მოვიდნენ ქალაქის დასახმარებლად, სიმონი
გამოვიდა მათ წინააღმდეგ, მუსარი გაავლო მათ და
შემდეგ ქალაქი აიღო“...

[*...ძაგაიორნ ქრავე შქამინ'... ძიიიქხაქ ვიიი' ხხნ ლ
აყაჯარხავე ვაქიქიქა' იქ ამასიიხაქ ძამანსაკაღ, აქქ ამას
ქირი ხრკიღ, ირიიქ ლ ანსკაღ სიიქ ასასიქქ ქ ქაღაქქინ. მქინღ
ფხხიქ ფღქ მქ ქიხიღნ ისკიიქ, ლ ფღიღნ მქ ქსანს ისკიიქ, ლ
ფღაქქ მქ ფარიიქ ქლქსიღნ ისკიიქ. ქტაქქთ ლ ფაქქ იღ ფთა-
ნქქინ; ხღ ქ ფქმქ, აქქიიქ ქაქნ იქქინ ქაღაქქინ' ხღ შქამინ
ღნფღქმ სიივა, ლ ხღარი ფამსქინ ქ სიიქ სიიხხრქ, ლ ასაყ
ქაღ ფქაღაქქინ...ა*]¹.

ამრიგად, 1583 წელს ქართველთა მეფემ დიდი მსხვერპლის
გაღებით შეძლო თბილისის ოსმალთაგან განთავისუფლება,
მაგრამ ამჯერადაც მოკლე ხნით.

XVII საუკუნის პირველი მეოთხედი საქართველოს ის-
ტორიაში ყველაზე ბოროტესა და მღელვარე პერიოდს წარ-
მოადგენდა. ქვეყანა მოკლებული იყო მთლიანობას, დაყოფი-
ლი იყო ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ, ხშირად, აგრეთვე,
ერთმანეთისაღმებრტყულად განწყობილ სამეფო-სამთავროე-
ბად. მერყევი იყო საქართველოს პოლიტიკური ვითარება,
ქართველი ხალხის მდგომარეობა კი — აუტანელი. აღნიშნუ-
ლი ხანა გამანადგურებელი ბრძოლების, დარბევების, იძულებ-
ითი ემიგრაციების, თავდასხმებისა და სხვა განუწყვეტელ

¹ მ. ჩამჩიანი, სომხეთის ისტორია, ტომი III, 1786 წ., გვ. 531 —
532. (სომხურ ენაზე).

უბედურებათა ეპოქას წარმოადგენდა. ასეთ გარეპირობებში ერთ დროს „უმშვენნიერეს“ თბილისს აღარ შეეძლო, ჰქონოდა თავისი წინანდელი სიდიადე და ბრწყინვალება. იგი ქვეული იყო ციხედ, სამხედრო ბანაკად, რომელიც ხელიდან ხელში გადადიოდა, ამასთან ერთად კი განუწყვეტლივ ინგრეოდა, იძარცვებოდა და ცეცხლში ინთქმებოდა.

XVII საუკუნის დასაწყისში შაჰ-აბასმა დაარღვია თურქეთთან დადებული ზავი და გადაწყვიტა 1555 წლის ხელშეკრულებით დაკარგული ტერიტორიების უკან დაბრუნება. შაჰ-აბასის ურიცხვი ჯარები 1605 წ. სომხეთის აოზარების, ხალხის იძულებითი გადასახლების, ყარაბაღისა და განძის დაპყრობის შემდეგ, ქართლში შეიჭრნენ, ქალაქებიდან და ციხეებიდან განდევნეს თურქთა გარნიზონები. იმავე წელს შაჰ-აბასმა თურქებს წაართვა სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე შენდევნი პუნქტები: ლორე, დმანისი, თბილისი. ქართველთა დედაქალაქი კვლავ უცხოელთა ხელში გადავიდა.

სომეხი ისტორიკოსი არაქელ თავრიზელი თბილისზე ლაშქრობის ფაქტს მოკლედ ასე აღწერს:

„ხოლო შაჰ-აბას მეფე განძის ციხის დაპყრობისა და მთელ ქვეყანაზე გაბატონების შემდეგ გამოვიდა და ქართველთა მხარეს, ქალაქ ტფილისს გაემართა“.

[აჩისქ შაგათორხ წაჩარყას ესთ აინლიყ ფხირღხ ჴან-ბასკაყ ს თირხილი ამხნაყნ ხრკრჩხ, სკასაი ნანსაყარჩ ხლანხლ ს გნსაქ ჯ კიღმანსა ჳრავ, ჯ გაღაფხ მჩჭჩისა]¹.

XVII საუკუნეში სპარსელთა ბატონობის უღელი უკიდურესად მძიმე იყო ამიერკავკასიის ქვეყნებში, განსაკუთრებით კი სომხებისა და ქართველებისათვის. შაჰ-აბასმა საქართველოსა და ჯომხეთში სოციალურ-პოლიტიკური, რელიგიური ჩაგვრისა და ექსპლოატაციის ყველა უბადრუეკი და უხეში სახეები გამოიყენა. თავიანთი ბატონობის პერიოდში თურქებიც ასევე მოქმედებდნენ. თითოეული ამ დიდ სახელმწიფოთაგანი თავის მხრივ ცდილობდა მოესპო ქართველთა სახელმწიფოებრიობა,

¹ არაქელ თავრიზელი, სომხეთის ისტორია, ვადარშაპატი, 1896 წ., გვ. 95 (სომხურ ენაზე).

აღმოეფხვრა მათი პოლიტიკური დამოუკიდებლობისა და შინაგანი თვითმართვებლობის უკანასკნელი ნაშთები და ბოლო მოეღო როგორც ქართველებს, ასევე სომეხი ხალხის არსებობისათვის. ამის მქვერმეტყველი საბუთი იყო სომხეთიდან და საქართველოდან შაჰ-აბასის მიერ მოსახლეობის იძულებითი გადასახლება, რომელიც ამ ხალხებისათვის გაუგონარ ნაციონალურ უბედურებას წარმოადგენდა. სომხურ მწერლობაში საყურადღებო ცნობებია დაცული ამ იძულებითი ემიგრაციების შესახებ:

ზაქარია სარკავაგი ჩამოთვლის იმ ადგილებს, საიდანაც შაჰ-აბასის ბრძანებით ხალხს ასახლებდნენ და შეჰდევს მიუთითებს:

„...და მათზე აღრე, კახეთისა და ქართლის ქვეყანაც ისევე წარეკა და წაასხა... ფაქრაპატს, აშრაფსა და ქუშანში. ამრიგად დაასახლა ისინი რაყის (ირაყის) ქვეყანაში და ხალხმრავალ ყო სპარსეთი“.

[...ბი ათაჯ გან დითაჲ ხრქირს კახახშირს ს ჭარქლაჲ სუ გუბაჲ თარაჲ ჯ შარაყათ ს ქსელიაჲ, ჯ ჭიღანს, ბი აჲაჲ-აჲსა რნახხეიჯე დითაჲ კაქსარსს რაღაჲ (ირაღაჲ). ს მარგაჯათ არარ დამხნაჲს თიან შარსიჲს].¹

ყოველივე ზემოაღნიშნული სომეხ და ქართველ ხალხთა გულისწყრომას აძლიერებდა. სპარსელთა ბატონობის წინააღმდეგ საქართველოში დაიწყო ამბოხება, რომელიც მთელ ამიერკავკასიაში საყოველთაო აჯანყების გავრცელების საფრთხეს წარმოადგენდა. მაგრამ შაჰ-აბასმა გადამწყვეტ ზომებს მიმართა. 1616 წელს მისი ურიცხვი ჯარი კავკასიისაკენ, საქართველოსაკენ დაიძრა და ააოხრა ქართლისა და კახეთის სამეფოები. შაჰ-აბასის ამ მეორე ლაშქრობისას თბილისი მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა. ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით, დიმიტრი ბაქრაძე ამის შესახებ წერს შემდეგს:

„სპარსელები თავის მხრივ, ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევაში აოხრებდნენ ქართლსა და კახეთს. ასე, მაგალითად, ცნობილია შაჰ-აბასის ლაშქრობა ქართლსა

¹ ზ ა ქ ა რ ი ა ს ა რ კ ა ვ ა გ ი ს ისტორია, გვ. 20 (სომხურ ენაზე).

და კახეთზე 1616 წელს, კახეთის მეფის თეიმურაზის მეფობის დროს. შაჰ-აბასი გამოემართა საქართველოზე იმ განზრახვით, რომ გაენადგურებინა ქართლისა და კახეთის სამეფოები, გაევრცელებინა იქ მაჰმადიანობა და დაერღვია მათი კავშირი რუსთა მეფეებთან, რომლებიც საქართველოს საქმეებში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ... შაჰ-აბასის ლაშქრობამ დიდი ზიანი მიაყენა საქართველოს... შაჰ-აბასმა დასახმარებლად ლეკები მოიხმო, თვით დიდი ჯარით შეიჭრა კახეთში, ძალით დაიპყრა ქვეყანა და სისხლით მორწყო იგი. შაჰ-აბასის ჯარებმა ააოხრეს კახეთის მიწა-წყალი, დააქციეს ეკლესია-მონასტრები. სპარსელი ისტორიკოსის ისკანდერ-მუნშის სიტყვით, საქართველოს არასდროს არ განუცდია ისეთი უბედურება, როგორც მან შაჰ-აბასის დროს იწვნია. ბრძოლაში დაცემულთ იგი 60 — 70 ათასამდე მოითვლის, ხოლო გადასახლებულთ — 100 ათასამდე¹.

XVII საუკუნის პირველი მეოთხედი, მღელვარე და აბო-ბოქრებული ამბებით მდიდარი ეს ისტორიული ეპოქა, ამავე დროს უცხო დანაპირობთა წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი გმირული ბრძოლისა და აჯანყებათა ერთ ბრწყინვალე პერიოდს წარმოადგენდა. განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო ფურცელი თბილისის მოურავის — გიორგი სააკაძის თაოსნობით მოწყობილი აჯანყება იყო.

XVII საუკუნის 30-იან წლებიდან მოყოლებული ქართლისა და ირანის ურთიერთობაში ახალი ხანა დაიწყო. 1632 წელს ქართლის სამეფო ტახტზე განმტკიცდა როსტომი (1632—1658), რომელიც პირველი გამაჰმადიანებული ქართველი მეფე იყო. საქმე იმაშია, რომ როსტომის დროიდან მოყოლებული ვიდრე 1744 წლამდე საქართველოს სამეფო ტახტს განაგებდნენ და ქვეყანას მართავდნენ სარწმუნოებისაგან განდგომილი

¹ Дмитрий Бакрадзе и Николай Берянов, Тифлисо в историческом и топографическом отношениях. Санкт-Петербург. 1870 г., стр. 55.

მონარქები. ასე სურდა ირანს. ირანის შაჰები ძლიერ ცბიერ პოლიტიკას აწარმოებდნენ; ქაბუჯობის წლებში მეფის წულებს ქართულ გარემოს აშორებდნენ, მიჰყავდათ ირანში, იქ მათ ზრდიდნენ და წვრთნიდნენ სპარსული სულისკვეთებით, ამამაღიანებდნენ, ზოგჯერ სპახლეში მაღალ თანამდებობის დირსადაც კი ხდიდნენ, ბოლო აზის შემდეგ ქართულ სამეფო ტახტზე აჰყავდათ. ქართველი მეფეები ვალის (შაჰის მოადგილის) ტიტულს ატარებდნენ, ხარკს უხდიდნენ ირანის შაჰს და ყოველთვის დიდ ძღვენს უგზავნიდნენ მას, მათ რიცხვში ლაშაზ ვაჟებსა და ქალებს.

ქართველ მეფეთა რეზიდენციად უწინდებურად თბილისი რჩებოდა. მეფეებს თბილისში იცავდა ძლიერი სპარსული გარნიზონი, რომელსაც ხშირად გადაწყვეტი გავლენა ჰქონდა ქვეყნის საშინაო მმართველობაზე. გარნიზონის უფროსები ზოგჯერ თავიანთ სურვილს მეფეს უქარნახებდნენ, ხშირად კი სასახლის ნაირ-ნაირი ინტრიგების მოთავედ გამოდიოდნენ.

ქართლში თანდათანობით განმტკიცდა როსტომის სამეფო ტახტი. კახეთის მეფე თეიმურაზი ირანის წინააღმდეგ აჯანყდა. შაჰის ბრძანებითა და დახმარებით 1648 წელს როსტომი დიდი ჯარით კახეთში შევიდა. თეიმურაზი თავის სამეფოს გაშორდა. შაჰმა კახეთის ზელისუფლება როსტომს გადასცა. ამრიგად, შეიქმნა შესაძლებლობა საქართველოს თუნდაც ერთი ნაწილის გაერთიანებისათვის.

მართალია, თვით როსტომი გამაჰმადიანებული იყო, მაგრამ მან ეს გარემოება ოსტატურად გამოიყენა ქართველთა ნაციონალური სახელმწიფოს საქმეების მოსაწესრიგებლად.

„როსტომმა სწორედ იმით გაიმარჯვა, რომ ქართველობას შეურიგებელი ბრძოლა არ გამოუცხადა. როსტომის ღონისძიებები ქართულ საზოგადოებრივსა და სამეურნეო წყობას არ შეხებია. აქ ყველაფერი უცვლელად დარჩა. არც ქრისტიანობა განიცდიდა მის დროს ქართლში აშკარა დევნას, გამაჰმადიანება უმთავრესად ფეოდალ შიხელეთა უმაღლეს წრეებს ეხებოდა. სამაგიეროდ ქვეყანა დიდი ხნის ნანატრ მშვიდობიანობას ეღირსა. შეწყდა ყიზილბაშთა თარეში. თავადების

ურთიერთ მიხტომ-მოხტომაჲ თანდათან შენეულდა. თავის სამფლობელოში როსტომმა წესიერება დაამყარა. გახიზნული ხალხი უკან დაბრუნდა და სოფლებმა მოშენება იწყო. აქა-იქ ქალაქებიც აღდგა, ვაჭრობა-ხელოვნობა გამოცოცხლდა. ქვეყანაში დოვლათი დატრიალდა.

ასეთ პირობებში ქართლის ფეოდალების უპირავლესობა თანდათან შეუურიგდა როსტომს. აპიერიდან ქართველობისათვის ბრძოლა განსხვავებულ პირობებსა და ფორმებში მიმდინარეობდა¹.

როსტომის მეფობის დროს თბილისმა მშვიდობიანი ცხოვრების შესაძლებლობა მოიპოვა. როსტომი განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას აქცევდა დედაქალაქის კეთილმოწყობასა და აღდგენას. მის დროს მთელი რიგი შენობები აიგო. მოკლე დროის განმავლობაში თბილისმა იწყო აღორძინება და გაზარდა. მის ნაგებობათაგან ყველაზე მეტად საყურადღებოა სამეფო სასახლე, დამხმარე ნაგებობებით, მიზგითითა და ეკლესიით (დედოფლისათვის), რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ანჩისხატისა და სიონის ეკლესიებს შორის იყო. თვითმხილველთაგან დატოვებული აღწერილობიანი გვიჩვენებენ, რომ როსტომის სასახლე მართლაც შესანიშნავი შენობა იყო. როსტომის სასახლის მოკლე აღწერას გვაძლევს ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი, რომელიც 1673 წელს ესტუმრა თბილისს. სხვადასხვა წყაროებისა, აგრეთვე თვითმხილველთა მონათხრობთა საფუძველზე, პლატონ იოსელიანი შემდეგნაირად აღწერს ამ საყურადღებო ნაგებობას:

„...სასახლის სიგრძე 65 საეენი იყო. მისი საძირკველი ამოყვანილი იყო მტკვრის კლდოვან ნაპირზე აგურის სქელი კედლებით. პირველი ბნელი სართული, კლდეზე დაფუძნებული, დაფარული იყო აგურის კამარით და სასახლის სარდაფისა და მაცივრის დანიშნულებას ასრულებდა. მეორე სართული ასევე კამარით, მაღალი ფანჯრებით აღმოჩაფლეთისაკენ იყო მიმართუ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ს. ჭანაშვილი, საქართველოს ისტორია. 1946 წ., გვ. 348.

ლი. მისი კედლები წიკალებით, ქვებით, სარკვებითა და ლამაზი ხის შტოებით იყო მოართული. ამ საართულის ოთახებში მოთავსებული იყო სასახლის მთელი სიძინდრე, ნახები და სხვა. მას საღარო ეწოდებოდა. მესამე საართული მეფის, დედოფლისა და მათი შვილების საწყოფელს წარმოადგენდა.

იგი შეიცავდა 32 დიდსა და პატარა დარბაზებსა და ოთახებს. ერთი ამ დარბაზთაგანი თებოლა ღუშელით, რომელიც ერეკლე II დროს ერთი რუსი ოსტატის მიერ იყო გაკეთებული და ამიტომ რუსულ სახელწოდებას ატარებდა (ფეხის ოთახი). მტკვრისაგან მიმართულ დარბაზებს ჰქონდათ მაღალი ფანჯრები, რომელთა აწევა და ჩანაშვება სითბო-სიცივის შესაბამისად ხდებოდა. ისინიც რუსულ სახელს ატარებდნენ. ალბათ იმიტომ, რომ რუს ოსტატთა ხელით იყვნენ დანაშალებული. ამ სადგომის ორივე მხარეს ორი ფლიგელი იყო მოთავსებული, თითოეული მათგანი 20 ოთახით. აქ მეფისა და დედოფლის მსახურნი იწყობებოდნენ. სასახლის წინ, მოედნის ცენტრში, მარმარილოს ფილებისაგან აგებული იყო შადრევანი. წყალი წაქვისის მთებიდან იყო გამოყვანილი. ორი მარმარილოს ლომის პირიდან მოედინებოდა წყლის წაქადი, რომლითაც სასახლის ბაღებს რწყავდნენ. ბაღში, ერთ შენობაში, გოგირდის წყლის აბანო იყო მოთავსებული... აბანოს იატაკი მარმარილოს ფილებით იყო დაფარული“¹.

როსტომის დროს გაიზარდა თბილისის მოსახლეობა, გაცხოველდა ალებ-მიცემობა. ასეთ ვითარებაში ქალაქი გაფართოვდა. როსტომმა განაახლა ქალაქის ზღუდეები. აღმშენებელმა მეფემ სერიოზული ყურადღება მიაქცია აგრეთვე ალებ-მიცემობის განვითარებას, ააგო სასტუმრო-ქარვასლები, ხელსაყრელი და მოხერხებული პირობები შექმნა უცხოელი ვაჭრებისათვის. როსტომი ინფარველობდა ვაჭართა კლასს, რადგან კარგად ესმოდა ალებ-მიცემობის როლი ქვეყნის

¹ П. Иоселшани. Описание древностей Тифлиса, стр. 246—247.

დანგრეული მეურნეობის აღდგენის საქმეში. ასეთ ხელშეწყობ პირობებში კიდევ უფრო გაფართოვდა ირანსა და რუსეთს შორის საქართველოს საშუალებით წარმოებულ სატრანზიტო ვაჭრობა, რომლის მთავარ გზაზე თბილისი მდებარეობდა. აღნიშნულ გარემოება ხელსაყრელ პირობებს უქმნიდა ქართლის დედაქალაქს განაცოცხლებულიყო მისი მეურნეობა. თვითონ თბილისიც თავისი სამრეწველო პროდუქციით მონაწილეობას იღებდა საგარეო ვაჭრობაში.

ამ პერიოდში, 1634 წელს, თბილისს ეწვია იერუსალემს მიმავალი რუსი მოგზაური და ვაჭარი ვასილ გაგარა, რომელსაც ქალაქი ასე აქვს დასურათებული:

„მივდიოდი იერუსალემს. მივალწიე საქართველოს, ქალაქ თბილისს. თბილისში 4 ქალაქია (გულსხმობს 4 გამაგრებულ ადგილს, ციხეს — პოლიევკტოვი, გ. ნათაძე). ისინი მდინარის ორივე ნაპირას არიან განლაგებულნი ორ-ორად. მდინარე ზამთრობით არ იყინება. იგი კლდოვანი მთების გავლით მიედინება. მდინარის იმ ნაპირზე მდებარე ქალაქთაგან ერთი მაღალ კლდეზეა... ამ ქალაქის გარშემო ბუნებრივი ორმოა... ორმოს სიღრმე 7 საეცნია და მასში გროვდება ცხელ წყაროთაგან მომდინარე წყალი. ღვთის წყალობით ასეთი წყაროები ნა-ზე მეტია. ამ წყაროებზე ლამაზი სახლებია აშენებული და იქ, როგორც აბანოში, ბანაობენ ქრისტიანებმა და მუსლიმანებმა... მდინარე მტკვრის ზემო მიპართულებით, თბილისიდან 12 ვერსის დაშორებით, არის ერთი მონასტერი, სადაც მიტროპოლიტი და არქიეპისკოპოსი იმყოფება, ხოლო ტაძარი აგებულია სხვადასხვაფერის მარმარილოთი... ამ მონასტრის პირდაპირ, მტკვრის მეორე ნაპირას, არის ერთი მთა, რომელზეც ძველთა მეფეთა ტაძარი მდებარეობს...“¹

1658 წელს როსტომ მეფე გარდაიცვალა. იგი შეცვალა ვახტანგ V, რომელიც შაჰ-ნავაზის (1658—1675 წწ.) სახელითაც ცნობილი. მის დროს, 1673 წელს, თბილისში სტუმრად

¹ Б акрадвѣ, Поливектов, Старый Тифлис, стр. 11—12.

მყოფი შარღენი ღირსშესანიშნავ ცნობებს გვაწვდის, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ XVII საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის ცხოვრებასთან დაკავშირებული მთელი რიგი საკითხების ახსნა-განმარტებისათვის. მოგზაურობის აღწერილობის გარდა შარღენმა დაგვიტოვა აგრეთვე თბილისის სურათი (გრავეურა), რომელიც საკმაოდ კარგ წარმოდგენას იძლევა XVII საუკუნის 70-იანი წლების თბილისის გეგმის შესახებ. შარღენი საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ქალაქის არქიტექტურულ ნაგებობათა, კერძოდ, ეკლესიების შესახებ.

განსაკუთრებით საინტერესოა შარღენის მიერ მოწოდებული ზოგიერთი ცნობა, რომელიც იძლევა საფუძველს იმის დასამტკიცებლად, რომ თუმცა საქართველო ირანის უზენაესი ხელისუფლების ქვეშ იმყოფებოდა და მისი მეფეები გამაჰმადიანებულები იყვნენ, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში თბილისში, როგორც ქვეყნის სხვა ნაწილებშიც, სპარსელები ერიდებოდნენ რელიგიურ დევნას და ძალმომრობას მოსახლეობის მიმართ. როგორც ჩანს, ისინი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ქართველი ხალხი ადვილად არ დაადგებოდა გამაჰმადიანების გზას. ამის შესახებ შარღენი წერს:

„თბილისში სრულიად არ არის მიზგიეთები, მოუხედავად იმისა, რომ იგი მაჰმადიანურ სახელმწიფოს ეკუთვნის და მას მთელი თავი მიდამოებით მაჰმადიანი მმართველი განაგებს. სპარსელები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რათა აეშენებინათ მიზგიეთები, მაგრამ მშენებლობის ბოლომდე მიყვანა ვერ შეძლეს, რადგან ხალხი მაშინვე იარაღს ჰკიდებდა ხელს, ანგრევდა დაწყებულ სპიშუაღს და მკაცრად უსწორებოდა მუშებს. ქართველ ხელისუფალთ გულში ძალიან უხაროდათ ხალხის ეს მღელვარება და აღშფოთება, თუმცა გარეგნულად საწინააღმდეგოს აჩვენებდნენ. ისინი მხოლოდ გარეგნულად უარყოფდნენ ქრისტიანობას და თანაც მეფის ნაცვლის ადგილის მოსაპოვებლად, ისე კი გულის ტკივილით უჭერდნენ მხარს მაჰმადიანობის განმტკიცებას თავიანთ ქვეყანაში... სპარსელებმა ვერ გაბედეს მიემართათ მკაცრი ზომებისათვის და მისცეს

ქართველებს თავისუფლება, როგორც თბილისში, ასევე მთლიანად მთელ მათ ქვეყანაში. სპარსელებმა ნება დართეს ქართველებს შეესრულებინათ ყველა თავისი რელიგიური წეს-ჩვეულებანი“¹.

შარდენის გადმოცემიდან ნათელი ხდება, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოსა და თბილისის მმართველი წრეები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ალებ-მიცემობის განვითარებას. კვლავ აღდგა თბილისის როლი საერთაშორისო ვაჭრობაში და იგი გადაიქცა ალებ-მიცემობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ცენტრად აღმოსავლეთში.

„თბილისში არის შესანიშნავი საზოგადოებრივი შენობები, — განაგრძობს შარდენი, — კარგად შენახული ქვისაგან ნაგები ფართო ბაზრები. იგივე შეიძლება ითქვას სასტუმრო-ქარვასლების შესახებ, სადაც უცხოელები ჩერდებიან... საზოგადოებრივი მალაზიებიც კარგად არის ნაგები და მშვენივრადაა შენახული“².

საყურადღებოა აგრეთვე შარდენის ის ცნობებიც, რომლებიც ქალაქის მოსახლეობას, მის შედგენილობას შეეხება:

„ქალაქი თბილისი მჭიდროდაა დასახლებული. აქ იხილავთ უცხოელთა ისეთ სიმრავლეს, რომელსაც სხვაგან ვერსად შეხვდებით“³.

სხვათა შორის, შარდენი აღწერს, თუ როგორ მიიღო იგი ქართველთა მეფემ შამ-ნაეაზ-ხანმა სასახლეში და მიიპატიჟა იქ თავისი ნათესავი ქალის ქორწილში. ეს აღწერა საინტერესოა მაშინდელი თბილისის მმართველი კლასის ყოფაცხოვრებისა და ადამ-ჩვევების გასაცნობად.

ვახტანგის მეფობის დროს, 1668 წლის იანვარში, მოხდა მიწისძვრა, რომელმაც ამიერკავკასიას დიდი ზიანი მიაყენა. მისგან ძლიერ დაზარალდა მთელი რიგი ქალაქები, მათ რიცხვში თბილისიც. სომეხ მემკვიდრეებს არც ამ უბედურების შესახებ დავიწყებით დაეტოვებინათ ანდერძ-მოსახლენებელი.

ჰაკობ კარინელი შეჰდევს გვამცნობს ამ მიწისძვრის შესახებ:

¹ Блкрадає, Полиевктєв, Старый Тифлис, стр. 17—18.

² იქვე, გვ. 18 — 19.

³ იქვე, გვ. 20.

«კვლავ 1668 წელს, ჩვენი უფლის ნათლისღების წინა დღეს, განთიადისას, როდესაც წარმოსთქვამდნენ „დიდება მაღალთა შინას“, დიდი ჭექა-ქუხილითა და გუგუნით შეიძრა შამახიის, განძის, თბილისისა და ერევნის ქვეყანა“.

[«წარბეხალ იძბტე (1668) კათოპ ნააკასათხაგ მაკათნილ-ჩხან თხათინ მსრიო ქ იოასნალ ათაიოთინ, იო კასხენ ჭაადე ქ რარბოძას, არაფინ იოითამამე კ ჯაქინ იოღაგ სრქერნ წამათიო, ზანზაკო კ შიქიხიო კ სრასნა.ა)»¹.

ერთი სხვა თვითმხილველი მემბტრანე თბილისის თავს გადაზნდარი ამ ახალი უბედურების შესახებ შემდეგს წერს:

«ქალაქ თბილისში ბევრი ეკლესიები, კოშკები და ზღუდეები დაინგრა, მრავალი ციხე-სიმაგრეები და სასახლეები დაზიანდა...»

[«...ქ შიქიხი .გაღაგქ რაღიო მხხეხეჩე კ რიონე კ აკათიოარე ქ ქაკრ კიოტანხგან კ... ქსას ამრიოგაგ კ აკარანსიე იოიქ ხელა...»².

მიწისძვრის ეს ფაქტი და თბილისისათვის მისგან მიყენებული ზიანი სხვა მენატრიაწეებსა და მწერლებსაც აქვთ დადასტურებული³.

როგორც ზემოთ მოყვანილი ფაქტები გვიმტკიცებენ, XVII საუკუნის მეორე მეოთხედში საქართველო გარჯვეულ ეკონომიურ აღმავლობას განიცდიდა, ხოლო ქართველმა ხალხმა გამონახა წინააღმდეგობის გაწევის ახალი ხერხები და შეუპოვრად იბრძოდა გასპარსელების საფრთხის წინააღმდეგ და ამით ინარჩუნებდა თავის ეროვნულ თავისთავადობას.

ისტორიული ქართველებით აღსავსე ხანას წარმოადგენდა საქართველოსათვის XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედი, ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის მეფობის პერიოდი, იგი ქართლს 1703—1724 წლებში განაგებდა, თავდაპირველად

¹ წერილი ქრონიკებო. XIII—XVIII სს. ტომი II, გვ. 243 (სომხურ ენაზე).

² იქვე, გვ. 279.

³ მატენადარანის ხელნაწერი № 1773 და სხვ.

როგორც სპარსეთს გაწვეული გიორგი XI-ის მოადგილე, ხოლო შემდეგ როგორც მეფე. ამ ენერგიულსა და შორსმჭვრეტელ მეფეს წილად ხვდა მძიმე მეპყვიდროება. მისი წინამორბედის, ერეკლე I-ის არაშორსმჭვრეტელური პოლიტიკის გამო ქვეყნის უძლიერესი თავადები მეფეს განუდგნენ. წინდახედული პოლიტიკით ვახტანგმა შეძლო მათი კვლავ შეწყვიდროება და სამეფო ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარება. ამით საგრძნობლად გაადვილდა ქვეყნის საშინაო საქმეების მოწესრიგება, რომელიც მოითხოვდა დიდ გულმოდგინებასა და წინდახედულობას. შემდეგ მეფემ იზრუნა, რათა ერთიანი სამართლის წიგნი შეემუშაებინათ, რომელსაც, უეჭველად არსებითი როლი უნდა ეთამაშა ქვეყნის შიგნით მტკიცე წესრიგისა და კანონის განმტკიცების საქმეში. აღსანიშნავია, რომ ქართლისათვის შექმნილი ეს სამართლის წიგნი საქართველოს სხვა სამთავროებშიც პოულობდა გავრცელებასა და გამოყენებას¹.

ვახტანგმა მთელ რიგ რადიკალურ საშუალებებს მიმართა ქვეყნის ეკონომიკის აღდგენისა და განვითარებისათვის. მან დაასახლა დაცარიელებული საცხოვრებელი ადგილები, წესრიგში მოიყვანა გზები, ხიდები და ქარვასლები, გააფართოვა უზრუნველი აღებნიცემობის შესაძლებლობანი, აღადგინა უწყურადღებოდ მიგდებული სარწყავი სისტემები. ამ დროს განვითარდა მეზამბეობა, მეაბრეშუქეობა და მეღვინეობა. ქვეყნის ეკონომიურ აღმავლობას, ბუნებრივია, დაღებითი ზემოქმედება უნდა ჰქონოდა თბილისზეც, რომელიც „მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრი გახდა. ამ დროს ქალაქში 20 ათასზე მეტი მცხოვრები ითვლებოდა. ვაჭარხელოსნები მრავალ „რიგად“ იყოფოდნენ. თითოეული „რიგი“ ერთ რაიზე საქმიანობას ეწეოდა. აქ აკეთებდნენ სამხედრო იარაღს, თოფის წამალს, ოქროსა და ვერცხლის სამკაულებს, მუსიკალურ საკრავებს, ჭურჭლეულებს. ამზადებდნენ ბამბის ქსოვილებს, სამოსელს, ცხენ-აქლემის მოკაზმულობას. ვაჭრობდნენ პურს, ბამბას, აბრეშუმს, ბეწვეულს, ფარჩა-მაუღს, ღვინოს, მატყლს, ყოველგვარ წვრილმანსა და სანოვაგეს.

¹ აღნიშნული წიგნის შედგენისას, სხვა სამართლის წიგნებს შორის, ვახტანგმა მხითარ გოშის „სამართლის წიგნიც“ გამოიყენა.

ქართული და ქართლური ღვინო თბილისიდან უცხოეთში ბლო-
მად გაქონდათ. ირანსა და ოსმალეთს მიდიოდა თბილისიდან
აგრეთვე ბევრეული. ქართლ-კახეთიდან ოსმალეთისაკენ გა-
ქონდათ აბრეშუნი და ენდრო დიდი ჩაოდენობით. ენდრო
ქართლიდან ამ დროს ინდოეთშიაც მიჰქონდათ.

შემოქონდათ თბილისში უმთავრესად შხა საქონელი ირა-
ნიდან, ოსმალეთიდან. ამ ქვეყნებზე გამოვლით შემოდოდა
ევროპული საქონელიც, რომელსაც მაშინ ფრანგული ეწოდე-
ბოდა. თბილისში ამ დროს გარედან სანოვაგეც შემოდოდა:
თევზი და ხიზილალა — მარვანის სახანოდან, თევზი და მა-
რილი — ერევნის სახანოდან, ზეთიუნის ზეთი — ოსმალეთი-
დან და სხვ.¹.

ვახტანგის დროს განსაკუთრებით აყვავდა კულტურა. თვით
ვახტანგი ფრიად განათლებული და მაღალი კულტურის მქონე
პიროვნება იყო, ფლობდა მთელ რიგ ენებს და პირადად,
სხვა სწავლულთა მხარდაჭერით, დიდ როლს თამაშობდა
ქართული კულტურის განვითარების საქმეში. ვახტანგის ერთ-
ერთი ყველაზე დიდი დამსახურება ის იყო, რომ მან 1709
წელს თბილისში პირველი სტამბა დააარსა, რომელსაც განსა-
კუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველთა კულტურული
ცხოვრების აღმავლობის საქმეში. საკმარისია გავიხსენოთ,
რომ ვახტანგის ამ სტამბაში საეკლესიო წიგნებთან ერთად
დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსანი“, ვახტანგის მეცნიერული რე-
დაქტორობით, მთელი რიგი სახელმძღვანელოები, სამეცნიერო
შრომები და სხვა.

ვახტანგის დროს ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ ისეთი
დიდი მეცნიერნი, როგორიც იყვნენ იგაგების მწერალი, ლექ-
სიკოგრაფი და ფრიად მნიშვნელოვანი სახელმწიფო მოღვაწე
სულხან-საბა ორბელიანი, ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი,
ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის ყველაზე მსხვილი
წარმომადგენელი — ვახტანგის ძე ვახუშტი ბატონიშვილი და
სხვანი. თბილისი გადაიქცა კულტურის განვითარების მნიშვნე-

1 ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჭავჭავაძეშვილი, ს. ჭანაშია, სა-
ქართველოს ისტორია, ნაწილი I, 1946 წ., გვ. 363.

ლოვან კერად, რომლას ჩანოყალაბებამი დიდი იყო ვახტანგის როლი, როგორც ორგანიზატორისა და სწავლულისა.

საერთოდ XVIII საუკუნეში და განსაკუთრებით კი ვახტანგის მეფობის პერიოდში, სომხურ-ქართულმა ლიტერატურულმა ურთიერთობამ და ურთიერთ-თანამშრომლობამ ახალი სახე მიიღო. ჰეციალისტები აღნიშნავენ, რომ თვით ვახტანგ VI, სულხან-საბა ორბელიანი, ანტონ I კათალიკოსი, ვახუშტი და სხვანი „ახლოს იცნობდნენ სომხურ კულტურას, კერძოდ, ლიტერატურის დარგში და ხშირად გადმოჰქონდათ, ან ზოგჯერ, საბას სიტყვებით რომ ვთქვათ: „მათი ბაძით ქმნიდნენ საკუთარს“¹. ცნობილია, რომ ზურაბ მანშოგანას ვახტანგისა და ნისი შვილის ვახუშტის დავალებით სომხურიდან ქართულად თარგმნა რამდენიმე ფილოსოფიური და გრამატიკული ნაწარმოები². შემდგომში ანტონ I-მა მღვდელ ფილაპე ყაითმაზიანის (ყაითმაზაშვილის) დახმარებით „ქართულად თარგმნა ნორ-ჟულაა და ვენეციის სომხურ სკოლებში დანიშნავენებული, ე. წ. სააზატო მეცნიერებათა სახელმძღვანელოები, როგორიც არის: სიძეონ ჯულაელის ლოგიკა, გრამატიკა და სხვა. ქართლ-კახეთში იმ დროს გაქმნილი სენინარებისათვის აუცილებელ სახელმძღვანელოთა ერთი ნაწილი, რუსეთის ცენტრებთან უშუალო კავშირის დამყარებამდე, ამ სკოლის გამგეებმა სომხურიდან გადმოიღეს, ან შექმნეს კიდევ სომხური ნიმუშების მიხედვით“³, და სავსებით ბუნებრივია, რომ „თავის მხრივ სონეხი მოღვაწენიც, თუ კი ქართული ლიტერატურის რომელიმე ძეგლი მათ ყურადღებას მიიპყრობდა, გადაიღებდნენ, ან თარგმნიდნენ მას და ამრიგად მისაწვდომს ხდიდნენ ამ ძეგლს სომეხ მკითხველთა წრეებისათვის“⁴.

¹ ილია აბულაძე. ახალი ძეგლები ქართველ-სომეხთა ლიტერატურული ურთიერთობიდან წარსულში. „მატენადარანის მოამბე“ 3, ერევანი, 1956 წ., გვ. 102 (სომხურ ენაზე).

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 102 — 103.

ქართულთა მეფის სასახლე თბილისში კულტურის განვითარების ცენტრად გადაიქცა არა მარტო საქართველოს, არამედ აგრეთვე ანიერკავკასიის მეცნიერთა, პოეტთა და მხატვართათვის. ვახტანგი თავის სასახლეში იწვევდა და შემოქმედებითი წესობის შესაძლებლობას უქმნიდა მეცნიერებისა და ხელოვნების მოღვაწეებს. ცნობილია, მაგალითად, რომ სახელგანთქმული სომეხი პოეტი და მხატვარი ნაყამ ჰოენათანი (სივნიეთის წლუკის მხარის დაბა შოროთიდან) ვახტანგ მეფემ თბილისში, თავისთან მიიწვია და იგი სასახლის მომღერლადა და მხატვრად დანიშნა. შესაძლებელია, ამას მოწმობდნენ პოეტის შემდეგი სიტყვები:

„შენ სახელზე ვწერდი წეროს,
ვერ ვუმხელი ტრფობას ვერვის,
ეს შემატყო ვახტანგ ხანმა
და მისგან შორს გამაგზავნა“.

თვით ნაყამი, როგორც ჩანს, მკვიდროდ იყო დაკავშირებული ქალაქ თბილისის გარემოსთან, სიკოცხლის მოყვარულ ქართველ ხალხთან, რის ჭაუჭეთესო საბუთს ჰოენათან ნაყამის ერთი საყოფელთაოდ ცნობილი და შესანიშნავი ლექსი წარმოადგენს, რომელსაც იგი უძღვნის საქართველოს ქალებს. პოეტი დიდი აღფრთოვანებით წერს:

„ვაქებ გულით მხიარულით
თბილისს, ქალაქს პატოსანს...“

ქართლის მოწინავე მოაზროვნეებს მიაჩნდათ, რომ დადგა მარჯვე დრო ქართულ სამთავროთა ერთ მთლიან საწევოდ გაერთიანებისათვის და რომ ამ საქმის მოთავე ქართლი უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ ვახტანგის ავტორიტეტის ამაღლება ქვეყნის შიგნით და ქართლის გაძლიერება არ შეიძლებოდა შეუპოვებულ დარჩენილიყო და არ შეიძლებოდა აგრეთვე მოსწონებოდათ არც ქართველ თვითნება თავადებს და არც ირანის შაჰს.

XVIII საუკუნის პირველ ნოთხედში განწვევდა დამოკიდებულება თურქეთს, ირანსა და რუსეთს შორის. როგორც ყოველთვის, ამჯერადაც დიდ სახელმწიფოთა ურთიერთობის

განწევადებას ტრაგიკული შედეგები მოჰქონდა აპიერკავკასიის ხალხებისათვის.

ირანში ყოფნისას ვახტანგი დარწმუნდა, რომ საქართველოს შიშართ სპარსელებს ნეგობრული გრძობები არ ამოძრავებდათ და რომ მათ მიზანს ქართველების საბოლოოდ დამონება და გასპარსელება წარმოადგენდა. იმავე დროს ვახტანგმა იქ ნახა, რომ ჭრთ დროს ძლიერი ეს აღმოსავლეთის სახელმწიფო ლაცემისაჲთ მიეპართებოდა და, მამააღაწე, ირანის პროტექტორატის ქვეშ დარჩენასაჲ შესაძლებელია დამღუპველი შედეგები ჰქონოდა მის ბატონობას დაქვემდებარებული ქვეყნებისათვის და მათ რიცხვში საქართველოსთვისაც. ვახტანგი ამამოც იყო დარწმუნებული, რომ საქართველოსათვის ასევე გამანადგურებელი იქნებოდა თურქეთის ბატონობაც. ამ პირობებში, როდესაც საშველარო შეტახება გარდუვალი იყო, რუსეთის უარიში მოკავშირეებს ეძებდა აღმოსავლეთის ხალხებში.

1720 წელს პეტრე I მოუწოდა ვახტანგს მოიზადებულისო რუსეთთან ერთად სპარსეთზე გააღაშქრებლად. სანაცვლოდ კი ნაჰპადიანთა ბატონობისაგან მისი ქვეყნის განთავისუფლებას დაჰპირდა.

ვახტანგმა თანხმობა განაცხადა პეტრეს წინადადებაზე, თადგან იმედი ჰქონდა, რომ რუსეთის ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფოს დახმარებით ირანის მბრძანებლობისაგან იხსნიდა საქართველოს და, უფრო მეტიც, ოსმალთა მიერ შინატაცებ ქართულ ტერიტორიებს უკან დაიბრუნებდა!

აღსანიშნავია, რომ პეტრე I ლაშქრობას დიდი იმედებით ჟუჟრებდნენ აგრეთვე სომეხებიც. სომეხ-ქართველთა ინტენესების ერთობის საფუძველზე მტკიცე კავშირის აუცილებლობა კვლავ იგრძნობოდა ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი ლეო სამართლიანად შენიშნავს, რომ სომეხებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ვახტანგ VI მოღვაწეობას, რომლის ძირითად მიზანს სპარსთა უღელსაგან საქართველოს განთავისუფლება და რუსეთის დახმარებით მისთვის დამოუ-

ს. ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, „საქართველოს ისტორია“, გვ. 396.

კიდებლობის დაბრუნება წარმოადგენდა. ყველა გარემოებანი იმაზე მიუთითებდნენ, რომ ასეთი გადაწყვეტილებას განხორციელებისათვის შესაფერისი დრო დადგა. როცა აწონ-დაწონა ეს ხელსაყრელი პირობები, ვახტანგს, რასაკვირველია, არ შეეძლო არ შეემჩნია ანალოგიური პოლიტიკური მოძრაობა სომხებს შორის. როგორც შორსმჭვრეტელა და გონიერი პოლიტიკოსი, იგი დაუახლოვდა სომხებს და ამავე დროს დაიახლოვა ისინი¹. სწორედ ამ საფუძველზე განმტკიცდა ქართველ-სომეხთა ერთობა და კავშირი სანშობლოს განთავისუფლებისა და დამოუკიდებელი არსებობისათვის წარმოებულ ბრძოლაში. თავით ვახტანგი და შემდეგ მისი შვილები დიდ დახმარებას უწევდნენ სომხების განთავისუფლებელ ბრძოლას — დავით ბეკის მოძრაობას. ქართველებთან ერთად სომხებიც განთავისუფლებისა და ხსნიანათვის მოუთმენლად ელოდნენ რუსთა მეფის დახმარებას; ვახტანგი წინასწარ ენახლებოდა მომავალა შემთხვევებოათვის და სომხებსაც ეხმარებოდა. ამ საქმეში ვახტანგს მხარი დაუჭირეს სომეხთა კათალიკოსმა ესაიაჰ და ყარაბაღის მელიქებმა.

1722 წლის ზაფხულში პეტრე პირველმა დაიწყო ლაშქრობა სპარსეთში. რუსთა ჯარი თერჯიდან დარუბანდისაკენ დაიძრა, ხოლო ვახტანგი, შეთანხმების თანახმად, განძისაჟენ გაემგზავრა, აქედან შორვანში წასასვლელად, სადაც რუსთა ჯარს უნდა შეერთებოდა. განძაში ვახტანგს შეუერთდნენ, აგრეთვე, ყარაბაღის სომეხ მელიქთა რაზმები. ვახტანგმა აქ დიდხანს იცადა, საწი თვე. შემდეგ კი პეტრემ შეატყობინა მას, რომ ლაშქრობა გადაიღო. ვახტანგსა და სომეხთა ჯარს მხოლოდ ერთი რამ დარჩენოდათ, — დაბრუნებულობენ თავთავიანთ ადგილებზე. თბილისში დაბრუნებისას, ვახტანგი მძღვომარეობაში ჩავარდა. ქვეშაართად, „ქართლის მეფის საქმე შეტად გართულდა: ირანის შაჰი ვახტანგ მეფეს ორგულლობა და ღალატს აბრალებდა, არც ოსპალეთი იყო ვახტანგის მადლიერი, — ხონთქარი ვახტანგს რუსთა მომხრეობას უსაყვედურებდა, თავის მხარეზე მოუწოდებდა, წინააღმდეგ

¹ ლეო, სომხეთის ისტორია. ტ. III. ერევანი, 1946 წ., გვ. 599 — 600 (სომხურ ენაზე).

შემთხვევაში დაპყრობით ემუქრებოდა. ვახტანგი, რუსეთის მეფის აღთქმას მიწოდებული, საქართველოს განთავისუფლების მიზნად არ კარგავდა. იგი ნატრებთან ნოლაპარაკებით და მოსაჩვენარი მორჩილებით ღრის ნოგებას ცდილობდა და მომავალი გაზაფხულისათვის შარვანში პეტრეს გამოსვლას ელოდა¹.

აპრილად, გამოუვალი იყო ვახტანგის მდგომარეობა. ამ ღრის საქართველოში კიდევ უფრო გაფართოვდა შინაფეოდალური ბრძოლები, რომლებსაც მძინე შედეგები მოჰყვა ქვეყნისა და მისი დედაქალაქისათვის. აი, რა რიგად წარიშართნენ შემდგომი გარემოებანი.

ვახტანგის მოქმედებით უქმყოფილო შაჰმა ჩამოართვა მას საშეფო ტახტი და ქართლი გადასცა კახეთის ნთავარს, გამამადიანიანებულ მოღალატეს კონსტანტინეს, რომელიც ისტორიაში უფრო მეტად ცნობილია თავისი მუსლიმანური სახელით — მამად-ყული-ხანი. ირანის შაჰმა გადაწყვიტა, რომ მამად-ყული-ხანი ვახტანგის წინააღმდეგ გამოეყენებინა. 1723 წელს სპარსთა ჯარის სათავეში მდგომი მამად-ყული-ხანი ქართლს შეესია, რომ ვახტანგის ტახტს დაუფლებოდა, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწია. ამის შესახებ საინტერესო და ძვირფას ცნობებს გვაწვდის ამ შემთხვევების თვითმხილველი კათალიკოსა ესაია ჰასან ჯალალიანცი თავის წიგნში „ისტორია, ანუ ანდერძი სხვადასხვა თავგადასავლისა, რომელიც შეემთხვა აღვანეთის ქვეყანას“. ესაია კათალიკოსის მიერ გადმოცემულ ცნობებში განსაკუთრებით ის არის საყურადღებო, რომ საქართველოს საშეფოს მძინე დღეებში ერის მოღალატის, სპარსეთის სასახლის ყურ-მორჩილის, მამად-ყული-ხანის წინააღმდეგ საქართველოსა და თბილისის განთავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის გამირულად მებრძოლი ვახტანგ მეფის დროშის ქვეშ ქართველებთან მხარდამხარ „გულმოდგინედ“, — როგორც ამბობს ავტორი, — სონხებიც იბრძოდნენ. ეს ბრძოლა სომეხ-ქართველთა საბრძოლო მეგობრობის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო ბრწყინვალე მაგალითს წარმოადგენს. ესაია გადმოგვცემს:

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია. საქართველოს ისტორია. ნაწილი I. 1948 წ., გვ. 372.

„მან შეკრიბა თავისი ჯარი, განსაჯუთრებით კი მოქალაქენი, წხნე მებრძოლო სომეხი ბეომარნი, რომელთაც სული და შვილები, ქონება და თავა გაწირეს და გულმოდგინედ დაიწყეს ბრძოლა. ბრძოლას აწარმოებდნენ დეკემბრის პირველიდან ვიდრე წმინდა აღდგომის დღესასწაულამდე, ვახტანგი — ქართველ-სომეხთა ჯარით, ხოლო მაჰმად-ყული-ხანი — სპარსთა ჯარით. სხვა რა დავწერო ქვეყნის აოხრების, ტყველ წასხმისა და აჯღების შესახებ?“

*[...ბ. ნა, ძიღიძხაე დღირა ჯრ მანსაანდ დჳაღაჳა-
ფიან, დრანაყონ დჯაჳმარითქ დორასანს, ირჳ დრიფს
დ დორიფს, დინჯა დ დანბქნა ხეხაქ ჳინ ჯ ქსერაქ ნორა კო-
ძარ სრთიქ დ სქიღენ არარინ დსაათხრაღან კაოაჯნხ-
რიღენ დხსიხმჳერ ამათქ მქნჯ დ თის სრთქ დსათქის
ქაქათანსქნ ყრაეჩ დ რაქ დორიჳ, ჯსქ შრამმათიღიქნ
სარასიღი; დქნჯ აქ დრხეჩე სასქა ანერიჳქხან დ დერი-
ქხან დ საყანთქხან სრქრინ აქნმქა]*

მაჰმად-ყული-ხანი ქვეყნის დამცველი სამშობლოს მოყვარული ჯარის გმირულ წინააღმდეგობას წააწყდა და სრული დამარცხება განიცადა. ამოწყდა მთელი ჯარი, თვით მაჰმად-ყული-ხანიც ძლივ გადარჩა. მას ფარხნალი არ დაუყრია. ირანის შაჰისაგან განხეუბულმა მიმართა ლეკებს დახმარებისათვის და აღუთქვა სასყიდელი, თბილისის დაპყრობის შედეგ მათთვის მიეცა ნაღავლი.

„ღანეხმარეთ და შექეწით მე, — მიმართა მაჰმად-ყული-ხანმა ლეკებს, — თქვენი დახმარებითა და ძლიერებით ავიღებ ქალაქ ტფილისს და რასაც თქროს, ვერცხლს, აბრეშუმს, ტილოს, მატყლეულს, სპილენძს ვიპოვი, თქვენ მოგკემ“.

*[...შასთარჩეჳ ჯნდ დ იღნჩეჳ დ ბერიჳ იღნასქანთი-
ქხამჳ დ დირიქხამჳ ათიე დჳაღაჳან ნაქიქა, ბნღ თაე ირ*

¹ ესაია ჰასან ჯალილიანი. ისტორია, ანუ ანდერძი სხვადასხვა თავგადასავლისა, რომელიც შეემთხვა აღვანეთის ქვეყანას. შუში. 1839, გვ. 64 (სომხურ ენაზე).

*ჩუგ ფოანსიეტი ჩი სმამ იოსკი ს არბაჟი [ს] ხხერყაასხიღუნს, ჟათაან ს რიქსიღუნს, აქიჩხუნსა]*¹.

მოთარეშე ლეკებმა, რაქავეირეგლოა, დიდი სიამოვნებით მიიღეს მაქნად-ყული-ხანის წინადადება, რომელიც ხიზლავდა მათ შემოსავლიანი და მდიდარი, „ყველაზე დოვლათიანი“ ქალაქის, თბილისის გაძარცვის პერსპექტივებით. 1723 წელს, გაზაფხულზე ლეკთა ბრბოების სათავეში მდგომი მაქნად-ყული-ხანი თავს დაესხა თბილისს. ამჯერად ვახტანგისათვის ძნელი იყო წინააღმდეგობის გაწევა. თბილისი მტერს ხელთ ჩაუვარდა და ისეთი აღხრება და ძარცვა განიცადა, რომ, როგორც ისტორიკოსები ანტიკიკებენ, მხოლოდ ერთი საუყუნის შემდეგ ძლივს შეძლო მიღებული წყლულების მოშუშება. მოგვყავს შესაბამისი დაწვეტი უსაია ჰასან-ჯალალიანცის „ისტორიიდან“:

„როცა მაქნად-ყული ლეკებთან ერთად ქალაქში შევიდა, უმაღვე იწყეს ჩხრეცა ყოველი სახლ-კარისა, ყველა ეკლესიის ზემო და ქვემო სართულებისა. მდიდარი და მომხიზლავი ქალაქი ტფილისი დიდი ხნიდან მტერთაგან ნეურყეველი და ბრძოლისაგან მოსტუნებული იყო, როგორც ყველასათვის ცნობილია, დიდად გამარჯვე ვაქრები არიან აღვილობრივი კაცები, ნებინარი და ლამაზნი არიან მათი დედაკაცები, უაქები და ქალები. ყოფაცხოვრებითა და ქცევით ყველაზე შეუდარებელნი არიან ისინი. აქვთ მოართულ-მოკაზმული სპახლეები, ავეჯეტულობით სავსენი, სახლისა და სუფრის სპილენძის ჟან-ჭურჭლის ნაცვლად ვერცხლისა და ოქროსაგან გაკეთებულნი. ხოლო ტანსაცმელ-შესამოსელი სანაყულთა თვლებით მოოქვილი; ფარხეტლობა, წყობილი მარგალიტის ბრწყინვალება, არ შეუძლია წარმოიღვიწოს აღანიანას გონებამ. ხოლო ეკლესიების ბრწყინვალებისა და სიდიადის შესახებ რა უნდა ვთქვა? ძლიერ განათებული იყვნენ ოქროულითა და ვერცხ-

¹ უსაია ჰასან-ჯალალიანცი, ისტორია, ანუ ანდერძი სხვადასხვა თავგადასავლისა, რომელიც შეგმობვა აღუანეტის ქვეყანას. შუში. 1839, გვ. 65 (სომხურ ენაზე).

ლევლით, ფარმეულითა და ყოველი ავეჯით და კუჭრ-
 კელ-სანასახურებლით. ყოველივე ზემოაღწერილს შე-
 ეხო სელა გელტრი, შეუბრალებელი, ხარბი, ნაზცხ
 ბუნებისა და წურბლის მსგავსი ხალხისა. გაძარცვეს,
 დაატარებულს, დიდი ნაღველი წაიღეს, ყრმანი და ზავ-
 შვები, დუდაკაცები და ქალები, თვალთ მოაწონი
 ტყვედ წაასახეს, ხოლო სასოცხვო ამბები ვის შეუძლია
 გვიამბოს და ნაღველის რიცხვი ვის შეუძლია აღწე-
 როს..., [ლექები—ვ. ნ.] დაპირებულ ფულს ითხოვდნენ.
 ამისათვის კი [ნაპად-ყული-ხანა — ვ. ნ.] მიიბუ
 ხარკი უაღუო ქალაქის მცხოვრებთ. 40.000 თუშანი შეკ-
 რება, ნისცა მათ და თავიანთ ადგილებში დააბრუნა».

[*ჩისკ შამამათილი* კორძამ სმილი ჰ გაღაგნ ზან-
 ღერძ გაღამიშხამარნ ჯაღკხაგნს ს ჩისკიან სკასან ირინხ
 ღგაღაგნ თანს ჰ თონ ს ღრანს ჰ ღონს. აჯ ს ღსკსღსღსღს
 ამსს ს ღქხრნათონ ს ზხრნათონსან სოგა. ს ღქ კილი
 ძამანსკაგ ს აჯარ ანღიღისღი ჰრ ჰ მუნამხაგ ს ჩა-
 ღაღაგნსა ჰ აყამირაღმს ამსსაფარქამ ს ქლასიღ ღა-
 ღაგნს შიქიქს. ს ირყღს ამსსხეონს ჰ კაქონსი გაღამაქათო
 იანანოასკანს ს სარ თსღოქს ს ფიასკასიონს ს ღსღსღსღ-
 თიყ სანსაქ, თსთხრღ ს ღსთხრღ სოგა. ს ღსთ სსსღაღოქს
 ღაღაგნაქაროქსანს ანსამანს ჰ გაღამაგ. აყოარანსიღ ღს-
 ღაყოანდიღს ღარღარხალ, სკანსიღ ს სკარასიღს იონან-
 გხალღ... აყასას ს ანსიქს თანს ს სხღანთოგ სოგა ექილი
 იქიანსას ს აღსღიქ არქანსღსს ს თსსღღსს ს ჩის სკაღმსალ-
 სის ღანღღღღღს ს ღღსთოღ ღაროღოღ აქანსსკიოღ ᦒიყო-
 სკაგ მარღართაჯარაგ აყაქბათიქსის ᦒითხა' იოჯაღს ირ
 მითოგ ᦒო ᦒათსს; სჯ ქლასან სსღღსღსღსღს ღღსღოქსანს ს
 აქაქბათიქსანს ᦒის, ასაგეიგ. ᦒი კიქბ ღღსღაგეიგსალ სჩის
 თსსღღღღსიღ ს არქამსღღღსიღ ს ᦒიყოასიღ ს ამსს სკანსიღ ს
 სკარასიღს ს ანსიქსღღსს აყასაქღ; ღაქს ამსს ᦒღსალღს ᦒ
 ძხონს ათის ქლქრხსი ს ანსაღიოქს ს აღაღოქსანს მასამღ
 ანსაღ ᦒაღანსაროქს ს თღრკანსამანს აღღღს აქსიღსი. ს სთ-
 ᦒოყოთხალ მასიხეის ქისღხანს ᦒაღამიქსის ათარქს ს
 თანსკანს ს თოქსიოგ, სანსანს ს აოქსანს ᦒაჯაგ ᦒან-
 ნიქსანს ათის ᦒ ᦒხროქსის; ᦒის ᦒქსაქათოასკიოქსანს ᦒაჯაქ
 თ' სარღს აყათმს ს ᦒათარქს ᦒქსის თ' ქლარღ ᦒნღ ᦒოქ
 არკანსიღ... ᦒქოთათაგხალ ᦒრამანს სანღღღსი. ქლასან იოქ

გბანო რარკა ჭარკ ქ იქრაქ გაღაგაეიონ ანჯაქ რა-
მარიო ქერს ოსმ (40.000) შიომანს ს ათხალ ვაქან ხო
ნიოვა, ს არბასხავ ვსალ ქ თხიქ ქორხანვა)¹.

მაგრამ შაჰზად-ყული-ხანმა თბილისი დიდხანს ვერ შეი-
ნარჩუნა და იმავე 1725 წლის ივნისში იძულებული გახდა
ბრძოლის გარეშე თურქებისათვის დაეთმო. აშჯერად უკვე თბი-
ლისი თურქთა უხეშ და მკაცრ უღელ ქვეშ მოექცა. ეს
მდგომარეობა 1735 წლამდე გაგრძელდა. კვლავ აფორიაქებუ-
ლი, უბედურებით აღსავსე დღეები გადაიტანა ქართველთა
დედაქალაქმა. თვით ვახტანგი თავის ნებლებლებითურთ იძუ-
ლებული იყო გადასახლებულიყო რუსეთში, სადაც 1737 წელს
გარდაიცვალა კიდევ სამშობლოს მონატრული და მისი გან-
თავისუფლების წადილით აღსავსე.

თურქთა ხანმოკლე ბატონობამ ქართლსა, და, კერძოდ,
თბილსში ახალი ნგრევა მოიტანა თან. დასაყრდენ წერტილად
თურქებმა თბილისის ციხე აირჩიეს და იქ გამაგრდნენ.

მაგრამ ირანი ასე ადვილად არ დაუთმობდა თავის პოზი-
ციებს თურქეთს. ნადირ-შაჰის ჯარები 1735 წელს შეიჭრნენ
ქართლში და დაიპყრეს თბილისი.

ქართლსა და კახეთის ფეოდალები სპარსელებს ეხმარე-
ბოდნენ თურქების წინააღმდეგ, რადგან მათ „უზენაეს ხე-
ლისუფლებას უმჯირეს ბოროტებად მიიჩნევდნენ“.

მალე ისინი დარწმუნდნენ, რომ ნადირ-შაჰის უღელი არაფ-
რით არ იყო მსუბუქი თურქებისაზე. კვლავ იეთივე ჩაგვრა
და უსამართლობა, იეთივე ძარცვა და დატყვევება.

შემდეგ წელს, 1736 წელს, ირანსა და თურქეთს შორის
ფრზერუშში დადებული ხელშეკრულების თანახმად, აღმოსავ-
ლეთი საქართველო, ისევე როგორც აღმოსავლეთი სომხეთი და
აზერბეიჯანი, ირანის განუკებლობაში გადავიდა. ნადირ-შაჰი
თვით მოვიდა თბილისში და 17 დღე დარჩა იქ. მრისხანე ნა-
დირ-შაჰის შემოსვლა თბილსში კარგს არაფერს უქაღდა ქა-
ლაქს. აღმოსავლეთის მკაცრ დამპყრობელს რაიმე კვალი უნდა

¹ ეს იოი პისინ ქალაღიანცი. ისტორია, ანუ ანდერძი სხვა-
დსხვა თევადასავლისა, რომელიც შეემთხვა ალვინეთის ქვეყანას. შუშაა
1839, გვ. 67 — 69 (სომხურ ენაზე).

დაეტოვებინა. და აი, მისი ბრძანებით, ყველა „არასაიშულო“ კაცი, რომელსაც კი შეეძლო სპარსთა ბატონობის წინააღმდეგ გამოსვლა, ირანში გარეკეს. ნადირ-შაჰის ეს ღონისძიება საშინელი უბედურება იყო ქვეყნისა და მისი დედაქალაქისათვის. ირანში გადასახლების საფრთხის თავიდან ასაცილებლად, თბილისის მცხოვრებთა დიდი ნაწილი, კერძოდ კი მქონებელი კლასიდან, ტოვებდა ქალაქს და გარბოდა. ამის შედეგად მოკლე ხნის განმავლობაში დედაქალაქის მოსახლეობა საგრძნობლად შეჰცირდა. ამასთან დაკავშირებით თანამედროვე სომეხმა კათალიკოსმა და ისტორიკოსმა აბრაამ კრეტულმა დაგვიტოვა ერთი საინტერესო ცნობა, რომელშიც იგი მოგვითხრობს, რომ მისი შუამდგომლობით ნადირ-შაჰმა 300 ოჯახი, რომელიც თბილისიდან ხორასანს ჟუნდა გადაესახლებინათ, შეიწყალა, ხოლო სანაცულოდ დიდი თანხა გამოართვა.

„3 დღე კიდევ დაერჩი ტფილისში, რადგან ხანს ბრძანება გაეცა გამოეყვანათ ქალაქიდან 300 სახლი და წაეყვანათ ხორასანს, ისევე როგორც აირარატიდან. უბრძანა ერეკლის ხანს, აგრეთვე ქალანთარსა და მელოქა, რომ წასულიყვნენ და სამასი სახლი აღეწერათ. ნების გარეშე, ძალით გამოიყვანეს თავიანთ სამკვიდროდან და ხორასანს წაასხეს. ასევე მოიპოქმედეს თბილისშიც — აღწერეს 300 სახლი, იწყეს შეკრება და აავსეს ეკლესია. მრავალნი, როდესაც შეიტყვეს მათი დატყვევება, მოვიდნენ ეკლესიაში, სადაც მე ვიყავი თავშეფარებული, ხმამალა გოლებდნენ, ტროოდნენ და ცას შეღალადებდნენ, ყვიროდნენ, მიწაზე ცვივოდნენ და გორავდნენ, მევედრებოდნენ, რომ მეთხოვა ხანისათვის მათი განთავისუფლება და რომ ისინი არ წაეყვანათ უცხო ქვეყანაში. ხოლო მე, ტანჯულმა, ვიხილე რა ხალხის, მამათა და დედათა ეს უბედურება, ამიყარდა ქვითინი, დამეწვა გული და სისხლის ცრემლებს ვღვრიდი. ჩამოვიარე როგორც მწირმა დიდებულთა კარი, ვემუდარებოდი, ვითხოვდი და ვევედრებოდი, რომ გაენთავისუფლებინათ ისინი მწუხარებისაგან. ღვთის ნოწყალებითა და ჩემი მიზეზით დატება

ხანის უტული და გაუშვია ისინი, მაგრამ 3000 თუჩანი და 3900 სომარი ხორბალი შეკრიბეს, ნიართვეს წას და ამით თავი დააღწიეს უბედურებას. ასევე აირაატის ქვეყნის 300 სახლსათვისაც დიდად და დაუღალავად ვაჭარაჲ და ვეცადე, მაგრამ შეგულა არსით იყო“.

[...ხა მნაეჩი ჩი მჩქიქილ ჳ ორ ლა, ქასან ეჩი მხბაფორ ქანან ჳრამან ჳრ არარსალ მქ` ჩი ჳაღაგქან ჳმ` თონ ჳანხალ თარეხან ჩი სორასან, ორაქა და სქარართო ხოორ. ჳრამან ხოორ ხანჩხ ბრსანაქ, აქ და ჳალანქარჩი და მქქიქი, ორ ოგანეხალ ჳმ` თონ ორსქინ. და ქასქამაქ ქამიგ` ონიოქხამ ᳵანხალ ჩი ონსაკოქსნქ ჩორხანე გუხეჩინ ჩი სორასან, აქს-აქს და ჩი სქიქიხოო აონხე, ორ და ორეხეჩინ ჩი ჳაღაგქან მ` თონ. და სქასან ძიოქიქლ და ქვიეგანხე ქხხეგხეჩი მქ. და ოაღიამ ორ ქსქინ ოგანაქ და ოგორაქინ ჩორხანე, ოაქინ ქხხეგხეჩინ` ქო-როომ აოქასთანსალ ჳქი, და ქასქან ოარბსალ ოგორაქინ და ა-ოქოქან ქხრქინსა ხლანქო. ქაქინ, ოოქაქინ, ოოქქინ, ქხრქიქო ანქსალ მალაქქინ, და აოგსოქქინ, ეჩი ქანეჩიგემ ჩი სსანქნ აოქათხე ოგანაქ, და მქ` ქარსე ჩი ქოთარ სრქიქო: ჳასქ თ-ოქაქხალ თხიანხიოქ ოაღქთო ძიოქიქოგხან` არანე და ქ-ანანე, მიოგქსალ აქრეხეხალ ოოქიქა, და არხან ართასიო ქვიეგანქი და ოგეგხრსალ ასთანოქასქან ჩი ოოქინა მხბამხ-ბაე` აქაოქსქი, აოქაქქი, ᳵაქექი, და აოგსოქქი აოქათქი, სო-ეა ჩი ქაქინ ქქოთაე: ორ და ოოქოქიქამარნ ᳵათიბოქ, და ოქ აქათნაოქ ქამსქ` ᳵაოქოქოქა ოქოქო ხანჩხ, და ხქიო ოგოსა: ᳵოქ მქომან და ᳵოქ ოომარ ეოქხან, ორ და ძიოქიქალ ᳵასიოქინ და ოგობანა: სოქსაქა და ქასან სქარართო სრქიქინ მ` თონნ ᳵათ და ანქიოქ თანქსეაქ და თაოქაქხეაქ, და ოქ სქ და ᳵსარა...]

უნდა ვოფიქროთ, რომ ნადირ-შაჰის მიერ წამოწყებული გადასახლების პოლიტიკა არა მარტო უდიდესი უბედურება იყო თბილისის ქართველი და სომეხი მოსახლეობისათვის, არამედ, იმავე დროს, ირანის მფლობელის. შემოსავლისა და ქრთამების უხვ წყაროსაც წარმოადგენდა.

სპარსელი სარდლებისა და მეომრების უსამართლობაჲ, მძიმე ხარკის მოთხოვნაჲ, შევიწროებისა და ტერორის პო-

¹ იბრაჰიმ კრეტელი, ნადირ-შაჰის ისტორია. ვალარშაჰტი, 1870 წ., გვ. 25 (სომხურ ენაზე).

ლიტიკამ, გამაჰმადიანების საშინელმა საფრთხემ ბოლოს და ბოლოს ხალხის მოთმინების ფიალა აავესო. ქართლსა და კახეთში ჰპაჩუელთა ბატონობა წინააღმდეგ აჯანყებებმა იფეთქა, რომლებმაც 10 წელს გატანა. ქართველები გასპარსელებისაგან იხსნა მათ მიერ წარმოებულმა თანმიმდევრულმა და უღრეკმა ბრძოლამ, რომლის ზემოქმედებით ნადირ-შაჰი იძულებული იყო ხელი აეღო გასპარსელების პოლიტიკაზე და მთელ რიგ დათმობაზე წავიდა ქართველების მიმართ.

1744 წელს ქართლში გამეფდა თეიმურაზი (ერეკლე I-ის შვილიშვილი), ხოლო კახეთში მისი ვაჟი ერეკლე II.

ნადირ-შაჰის მოკვლის შემდეგ (1747 წ.) მისი სახელაწიფო დაიშალა, დანაწილდა დამოუკიდებელ და ერთმანეთის მიმართ მტრულად განწყობილ ცალკეულ სახანოებად. ამ სახანოთაგან ზოგიერთები მისწრაფოდნენ თავიანთი ხელისუფლება აღმოსავლეთ საქართველოზე გაეცრელებინათ, მაგრამ თეიმურაზისა და ერეკლეს გაერთიანებულმა ჯარებმა დაამარცხეს ისინი. ქართლი და კახეთი კვლავ ჯერ განთავისუფლდა უბედურებისა და ჩაგვრისაგან. აპჯერად ქართველთა ქვეყანას დიდი ზიანი მიაყენეს ლეკებმა თავიანთი თარეშებითა და ავაზაკური თავდასხმებით, რომელთა დროს საქართველოს სხვა დასახლებულ ადგილებთან ერთად, თბილისიც დიდად დაზარალდა. ლეკთა თარეშები და ყაჩაღური თავდასხმები განსაკუთრებით გახშირდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, კერძოდ 1754 — 1760 წლებში. ლეკთა განუწყვეტელ ლაშქრობათა შედეგად ჩამორჩა ქვეყნისა და მისი დედაქალაქის მეურნეობა, დაეცა საშინაო და საგარეო აღებ-შიცეცობა. თეიმურაზისა და ერეკლეს შეუპოვარი ბრძოლის წყალობით, საკმაოდ დიდი სიძნელის გადალახვით, შესაძლებელი შეიქმნა ქვეყანაში მშვიდობიანი ცხოვრებისა და სიცოცხლის ნორმალური პირობების უზრუნველყოფა.

მაგრამ საქართველო ჯერ კიდევ ირანის ხელისუფლების ქვეშ იპყოფებოდა, რომლისგანაც განთავისუფლების ერთადერთ გამოსავლად თეიმურაზსა და ერეკლეს რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლა მიაჩნდათ, და აი, 1760 წელს თეიმურაზი პეტერბურგს გაემგზავრა, დახმარება სთხოვა ელისაბედ

დედოფალს. მაგრამ რაიმე ხელშესახებ შედეგს ვერ მიაღწია და იქვე გარდაიცვალა 1762 წელს.

ირანში, ნადირ-შაჰის სიკვდილის შემდეგ, სამეფო ტახტი-სათვის ბრძოლები დასასრულს მიუახლოვდა. 1761 წელს ქერიმ-ხან-ზანდმა ყველა თავისი მოწინააღმდეგე დაამარცხა და ირანის შაჰი გახდა. ერეკლემ დიდი პოლიტიკოსის ნიჭის წყალობით შეძლო სპარსთა ხანებს შორის წარმოშობილი წინააღმდეგობების გამოყენება. მან დაინახა, რომ მოცემულ, ისტორიულ სიტუაციაში საქართველოსათვის სასარგებლო არ იქნებოდა ირანთან მტრობა და გადაწყვიტა ირანის შაჰის წდობა დაემსახურებინა. ამისათვის მას შემთხვევაც მიეცა: ერეკლემ ქერიმ-ხანს გაუგზავნა მის ხელთ ტყვედ ჩაეარდნილი აზატ ხანი, რომელიც ქერიმის დაუძინებელი მტერი იყო. ქერიმ-ხანმა დიდად დააფასა ერეკლეს ეს ნაბიჯი და მისი ერთგულების წაქეზებისათვის შესაძლებლად ჩათვალა ეცნო ქართლ-კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანება, აგრეთვე ერეკლეს უფლება განჯა-ერევნის სახანოებზე. საქართველომ კვლავ მოიპოვა გაძლიერების შესაძლებლობა, რომელმაც დიდი სიხარული და აღფრთოვანება გამოიწვია არა მარტო ერეკლეს სამშობლოში, არამედ ირანის ბატონობაში მყოფ მოძმე ხალხებში, კერძოდ კი სომხებშიც. ეს უკანასკნელნი დიდ იმედებს ამყარებდნენ მოძმე საქართველოს გაძლიერებაზე.

საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში ერეკლემ გარკვეულ შედეგს მიაღწია. 1762 წელს ქართლ-კახეთი გაერთიანდა, რაც საფუძველი უნდა ყოფილიყო ქართული სამეფოს შემდგომი გაძლიერებისათვის. თბილისი გადაიქცა ამ ერთიანი სამეფოს დედაქალაქად, ერეკლე II-ის რეზიდენციად. კვლავ დედაქალაქის პატივითა და დიდებით შეიპოსა უძველესი ქალაქი თბილისი.

აუცილებელია შევნიშნოთ, რომ საქართველოს გაერთიანებისა და ქართული სახელმწიფოს შემდგომი განმტკიცებისა და გაძლიერების პოლიტიკას ქვეყნის მსხვილი თავადები შეუპოვარ წინააღმდეგობას უწევდნენ. მაგრამ ერეკლე იმედს არ კარგავდა და მტკიცედ ატარებდა ქვეყნისა და სახელმწი-

ფოს გაძლიერების პოლიტიკას. მან განსაკუთრებით დიდი ყურადღება მიაქცია მრეწველობის განვითარებას, რომლის ობიექტთა დიდი ნაწილი თბილისში იყო. ერეკლე II აუმჯობესებდა წარმოების არსებული დარგების მდგომარეობას, ასევე ქმნიდა ახალ დარგებს, როგორც, მაგალითად, ვერცხლისა და სპილენძის წარმოებასა და სხვას. ამ საქმეში ერეკლე აბამდა უცხოელ ოსტატებს, იგი აუმჯობესებდა ვაჭართა და ხელოსანთა კლასის იურიდიულ მდგომარეობას, რასაც არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა მრეწველობისა და ვაჭრობის განვითარებისათვის. ერეკლეს ბრძანებით სტამბის საქმეც გაუმჯობესდა. მან კონსტანტინეპოლელ სომეხ ოსტატს, პავლე ოვანისიანს დაავალა აღედგინა და მოეწესრიგებინა ეახტანგ VI დროს აგებული სტამბა და გაეუმჯობესებინა ბეჭდვის საქმე. შემონახულია ერეკლე მეორის რწმუნებული პირის — მელიტონისა — და პავლე ოვანისიანს შორის დადებული ხელშეკრულება თბილისის სტამბის აღდგენისა და სასტამბო საქმის გაუმჯობესების შესახებ¹.

ერეკლემ დიდი ყურადღება მიაქცია აგრეთვე ვაჭრობის განვითარებას და ვაჭრებისათვის აუცილებელი პირობები შექმნა. მის დროს კვლავ გაიხსნა რამდენიმე საუკუნის მანძილზე უქმად დაგდებული სატრანზიტო ვაჭრობის მთავარი გზა, რომელიც დარიალის ხეობით გადიოდა და რომლითაც შესაძლებელი იყო რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობის დამყარება.

ერეკლე განათლების საქმეზეც ზრუნავდა. ერეკლემდე საქართველოში მხოლოდ კერძო სკოლები მოქმედებდნენ. მის დროს განათლების საქმე სახელმწიფო საქმედ იქცა, საქართველოში საფუძველი ჩაეყარა სახელმწიფო სწავლებას. ამ საქმეს ხელმძღვანელობდა ერთი ისეთი ინიციატორი და განათლებული კაცი, როგორც იყო ანტონ I კათალიკოსი. 1756 წელს თბილისში გაიხსნა სასულიერო სემინარია, რომლის პირველი ზედამხედველი იყო ზევით მოხსენებული თბილისელი მღვდელი ტერ-ფილიპე ყაითმაზიანი (ყაითმაზაშვილი).

¹ ადამიანის სტატია, „ქართველთა მეფე ერეკლე II-ისა და მესტამბე პავლე ოვანისიანის ხელშეკრულება“, „მატენადარანის მოამბე“, № 3, გვ. 115 — 120 (სომხურ ენაზე).

რთული იყო საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა. ამიერკავკასიაზე გაბატონებისათვის ერთმანეთს ეცილებოდნენ რუსეთი, ირანი და თურქეთი. ამ პირობებში, მართლაც ძნელი იყო დამოუკიდებელი არსებობის შენარჩუნება და „ირანს, ოსმალეთსა და რუსეთს შორის ერეკლეს უნდა არჩევანი მოეხდინა, იგი ერთერთ მათგანს უნდა შეკავშირებოდა. ქართველები დარწმუნებული იყვნენ, რომ რუსეთისა და საქართველოს ინტერესები ამიერკავკასიაში ერთიმეორეს ეთანხმებოდა, რომ, მაშასადამე, რუსეთის მიერ საქართველოს მფარველობა საიმედო და სანდო იქნებოდა. საქართველოს ბედის რუსეთთან დაკავშირებით ერეკლე ირან-ოსმალეთის მოძალადეებისაგან თავისი ქვეყნის სამუდამოდ გამოხსნასა და მის აღდგენას ლამობდა“¹.

1782 წელს ერეკლე მეფემ თხოვნით მიმართა ეკატერინე დედოფალს ეკისრა საქართველოს მფარველობა. შემდეგ წელსვე, 1783 წ. 24 ივნისს გეორგიევსკში (ჩრდილო კავკასიაში) რუსეთ-საქართველოს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც საქართველოსა და იმავე დროს, ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიაში ახალი ეტაპი დაიწყო. ხელშეკრულების თანახმად ქართლ-კახეთის მეფე რუსთა იმპერატორის მფარველობას ღებულობდა. საქართველოს დასაცავად მეფე ვალდებული იყო რუსთა სამხედრო ძალა ყოლოდა საქართველოში. და აი, ამ ხელშეკრულების თანახმად თბილისში რუსთა ჯარის ნაწილი შევიდა.

გასაგებია, რომ ყოველივე ამას არ შეიძლებოდა არ გაემძაფრებინა საუკუნეების მანძილზე საქართველოში გაბატონებული ირანის მმართველი წრეების გულისწყრომა. ალა-მაჰმად-ხანმა ერეკლეს რუსეთთან კავშირის გაწყვეტა და მისი მფარველობიდან გამოსვლა მოსთხოვა, რაზედაც ერეკლემ უარყოფითად უპასუხა. ამის შემდეგ, 1795 წელს, ზაფხულში, ალა-მაჰმად-ხანის 50.000-იანი ჯარი ამიერკავკასიაში შევიდა. ჯარი 3 ნაწილად დაიყო: ერთი ნაწილი ერევნის სახანოზე გაიგზავნა, მეორე ნაწილი შამახისა და ნუხისაკენ, ხოლო მე-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ს. ჭანაშვილი „საქართველოს ისტორია“, გვ. 405.

სამე ნაწილს თვით ალა-მაჰმად-ხანი ჩაუდგა სათავეში და ყარაბაღისაკენ გაილაშქრა. მან ალყა შემოარტყა შუშის. ციხეს, მაგრამ დაპყრობა ვერ შეძლო.

განძვინვარებულმა შაჰმა თავისი სიძრაჟის მთელი გესლი გარეშეშო სომხურ სოფლებზე დაანთხია, გაძარცვა და ნანგრევებად აქცია ეს სოფლები. მან დაიპყრო განჯა (განძა), თავის გზაზე ყველაფერი ცეცხლსა და მახვილს მისცა და აღმოსავლეთ საქართველოსაკენ, თბილისისაკენ დაიძრა.

კვლავ შავმა ღრუბლებმა მოიყარეს თავი საქართველოსა და მისი დედაქალაქის ცაზე, კვლავ გადაწვის, ძირფესვიანად დაქცევის, გაძარცვის საშინელი პერსპექტივა ემუქრებოდა თბილისს.

თავადების ღალატისა და ტახტის მემკვიდრეთა შორის უთანხმოების გამო, ერეკლემ ვერ შეძლო დროულად და სათანადოდ მომზადებულიყო საქართველოსა და მისი დედაქალაქის დასაცავად. ამ მომენტში მას მხოლოდ 4.000 მეომარი ჰყავდა. მაგრამ მეფემ მაინც გადაწყვიტა ომი ეწარმოებინა. მის დასახმარებლად 3 ათასი მეომრით მოვიდა იმერეთის მეფე სოლომონი. გმირული ბრძოლით ქართველებმა დაამარცხეს სპარსთა ჯარის მოწინავე რაზმი და უკუაგდეს ისინი. გარღვეული იყო ალა-მაჰმად-ხანის დამარცხება, მაგრამ სწორედ ამ დროს ერეკლეს მტრებმა თბილისიდან ფარულად კაცი გაგზავნეს შაჰთან და აცნობეს, რომ ქართველთა ჯარი დიდი არ იყო და რომ ერეკლე წინააღმდეგობის გაწევას ვერ შეძლებდა ხანგრძლივად. სწორედ მეორე დღეს, 11 სექტემბერს, ალა-მაჰმად-ხანმა შეკრიბა მთელი თავისი ძალები და თბილისის მისადგომთან, კრწანისის ველზე გადამწყვეტი ბრძოლა გააჩა. ქართველთა ჯარმა იგრძნო დიდი საფრთხე, მაგრამ იმედი არ დაუკარგავს და სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე იბრძოდა. მაგრამ ძნელი იყო ხანგრძლივად წინააღმდეგობის გაწევა, რადგან მტრის ძალები რიცხობრივად რამდენჯერმე აღემატებოდნენ ქართველთა ჯარს, ქართველებმა უკან დაიხიეს. ალა-მაჰმად-ხანის ჯარები შევიდნენ თბილისში, გაძარცვეს ქალაქი და გადაწვეს ოგი. ქალაქის აბანოების აოხრების შესახებ ხალხური გადმოცემა მოგვითხრობს: ალა-მაჰ-

მად-ხანს, ირანის შაჰის ამ ყოფილ ჯაჭურისს, იმედი ჰქონდა, რომ თბილისის აბანოს წყლებში განიკურნებოდა, მაგრამ, როდესაც დაინახა, რომ ისინი ვერაფრით შეელოდნენ მის სატიკეარს, გაცოფდა და ბრძანა დაენგრაათ აბანოები. შაჰის ბრძანებით სპარსთა ჯარებმა დაარბიეს, აიკლეს მთელი აღმოსავლეთ საქართველო, გადაარცვეს მოსახლეობა, მუსრი გააღლეს და ტყვედ წაასხეს მრავალნი.

სპარსთა დამსჯელი რაზმები დიდი სიმკაცრით განსაკუთრებით ქართლის მოსახლეობას ეპყრობოდნენ. აღა-მაჰმად-ხანის ლაშქრობა უკანასკნელი ბარცვა და წყვეტა იყო, ქართველთა მრავალტანჯული დედაქალაქის თავს გადამხდარი საბოლოო და საშინელი უბედურება; ეს იყო ქართველი ხალხის ისტორიის ერთი ყველაზე ბნელი ფურცელთაგანი, რომელმაც ღრმა კვალი დატოვა ხალხის მახსოვრობაში. ამავე დროს, გასაგებია ის დიდი და თანაგრძნობით აღსავსე გამოზმაურება, რომელიც პოვა მოძმე ხალხის თავს გადამხდარმა ამ საშინელმა უბედურებამ თანავედროვე და მომდევნო ხანის სომხურ ლიტერატურაში. სომხურ მწერლობაში ერთი საერთო რამ შეინიშნება: ღრმა თანაგრძნობა და სიმპათია ქართველი ხალხის მიმართ, მასზე მოწეული უბედურებისა და მისი ქვეყნის უძველესი და საყვარელი დედაქალაქის ტრაგედიის გამო. ანდერძ-მოსახსენებლებისა, მემუარებისა და საერთოდ მხატვრული ლიტერატურისათვის, რომელშიც გადმოცემულია ამ საშინელ თავგადასავალთა შესახებ, დამახასიათებელია ღრმა საძღვლელი გაიძვერა და სიხალისისანიელი მტრის აღა-მაჰმად-ხანისა და მისი ბრბოების მიმართ. ამ ნაწარმოებთა ერთი ნაწილი თვითმხილველთა ჩანაწერებია, ამდენად სანდო წყაროც. ისინი წარმოადგენენ მნიშვნელოვან ისტორიულ დოკუმენტებს, რომლებიც გვეხმარებიან ამ დიდ ტრაგედიასთან დაკავშირებული მთელი რიგი საკითხების ახსნა-განმარტებაში. იმდროინდელ მოღვაწეთა ხელით შექმნილ ამ ნაწარმოებებს ღრმა შექეცნებითი ღირებულება აქვს. მათგან განსაკუთრებით ძვირფასი და საყურადღებოა ზოგიერთები¹.

¹ 1795 წელს აღა-მაჰმად-ხანის ჯარების მიერ თბილისის აოხრების შესახებ სომხური ლიტერატურული ძეგლების ბიბლიოგრაფია, მათი სრული

თბილისის თავს გადამხდარი ამ უკანასკნელი ტრაგედიის შესახებ საყურადღებო ნაშრომი დაგვიტოვა იმდროინდელმა მწერალმა სერობმა. მის ნაწარმოებზე დართული ანდერძიდან ნათელია, რომ იგი დაწერილია 1796 წლის მარტში, საშინელი ისტორიული ამბების შთაბეჭდილების შედეგად.

ანდერძში ვკითხულობთ:

„დაიწერა ერთი უსარგებლო და მწირი ახალგაზრდის მიერ 1796 წლის 26 მარტს, უკაცრიელ ფაიტაკარანში (თბილისში — ვ. ნ.)“.

[*«Մրեցաւ յանպիտան և ի պանդուխտ երիտասարդէ յուսմանէ ի 1796 և 26 մարտի, յամպի ֆայտակարանի»*]¹.

სერობ მწერლის ეს ისტორიული ნაშრომი დიდი ღირებულების მქონეა უპირველეს ყოვლისა თავისი სინამდვილით. თვითმხილველი ავტორი დაწვრილებით და სიმართლით მოგვითხრობს მომხდარ ფაქტს. სერობი განსაკუთრებით გამომსახველად აღწერს ადამიანური სახედაკარგული მტრის მკაცრ ანგარიშსწორებასა და მხეცურ მოპყრობას უბედური მოქალაქეების მიმართ.

აი ერთი ნაწყვეტი მისი აღწერიდან:

„ბერ-მონაზონთაგან ზოგს ყელს სჭრიდნენ, კრავსავით კლავდნენ, ზოგს ატყვევებდნენ და ყიდდნენ. აგრეთვე სამღვდლოებისაგან ზოგს ნავთს ასხამდნენ და ცეცხლს უკიდებდნენ, ზოგს კლავდნენ, ზოგს ჰკიდებდნენ ეკლესიის ჭურჭელს საჩვენებლად და ზოგნი მიჰყავდათ ტყვედ. ასევე ერისკაცთაგან ზოგს თავს ჰკვეთდნენ, მიჰქონდათ ეს თავები ბოროტმოქმედთან და თითოეული თავის ფასად 3 თუმანს იღებდნენ... ზოგი-

და მოკლე დახასიათება მოცემული აქვს პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგს თავის მნიშვნელოვან სტატიის „ანონიმი ისტორიკოსის ახლად აღმოჩენილი ნაშრომი თბილისის აოხრების შესახებ 1795 წელს“, იხილე სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის სომხეთის ფილიალის მოამბე, 1941 წ., № 3 — 4 (8 — 9) (სომხურ ენაზე).

1 სომხეთის ისტორიის არქივი. წიგნი X, თბილისი 1912 წ. გვ. 376 (სომხურ ენაზე).

ჰქონოდა რელიგიურ რწმენას, ისლამის პრინციპებს. ეს ცნობა ერთ სხვა იმდროინდელ ანონიმ სომეხ მწერალსაც მოეპოვება.

„აწვალებდნენ, კლავდნენ უფრო მეტად თავიანთ ერთმორწმუნე, მაჰმადიან, ციხეს-მდგომთ ძარცვავდნენ და ტყვედ მიჰყავდათ ისინი. ყოველივე ეს მოხდა 20 დღეში“.

[*«...შარჯარქინ, აყანანქინ, აოახე, და დეხსაკიხეა ჩიხანსე დამაზმხთაკან რხიყარნაკან ანოქ კააარ და ჩი დხრიოქინ მათხხაკი, სკა ამხსაკან დიოტ კათარხეა... ჩი მქე ათორე გაანხეა»*¹].

ისტორიული მონაცემებიდან ირკვევა, რომ ამ საშინელი უბედურების ეამს ქართველების მხარდამხარ ისეთივე სიმხნითა და თავგანწირვით იბრძოდნენ და თბილისს იცავდნენ სომხებიც. ქალაქის გმირ დამცველთა შორის, უეჭველია, ბევრი სომეხი მებრძოლი გამოირჩეოდა. მათ შორის სერობ მწერალი მოიხსენიებს არტილერისტს „პრიმერ მაიორ“ გაბრიელს. იგი თბილისისათვის, ქართველთა მიწის დასაცავად გმირული სიკვდილით დაეცა. ბევრმა რიგითმა მებრძოლმა სისხლით მორწყო მოძმე ქართველი ხალხის წმინდა მიწა. მათი სახელები, სამწუხაროდ, ხანდაზმულობის საბურველითაა დაფარული და უცნობია ჩვენთვის.

აი ერთი ნაწყვეტი მწერალ სერობის ნაწარმოებიდან:

„...იქ დარჩა სომეხი „პრიმერ მაიორი“ გაბრიელი ზარბაზნით, რომელიც დაუღალავი შრომით ცეცხლს აფრქვევდა ქრისტეს ჯვრის მტრებს მის სადიდებლად და თვისი მეუფის სასიყვარულოდ. იქვე ეწამა და დაადგა წარუვალი ცხოვრების გზას, რათა მიეღო სასიხარულო ბრაბიონი². ამისვე შესაგუსად ეწამა ქართველი „სეკონდ მაიორი“ ერთი საათის წინ“.

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგო. ანონიმი სომეხი ისტორიკოსის „ახლად-იღმოჩენილი ნაშრომი თბილისის აოხრების შესახებ 1795 წელს“. სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის სომხეთის ფილიალის შოამბე, 3—4 (8—9), გვ. 52 (სომხურ ენაზე).

² ძლევის გვირგვინი, პალმისა.

[*«...იღო მსაგრი... ზაკვადონი ძირქმტერ მჯაქიორ ზარქიტქს მქიოდ ქარჯაი, იო ეასტერ გრიორს ასხინო აჯქასათასიოჲ ქ ქერაქ მჯნამხაგს ქააქინ ჭრქსათიასი ქ ქაიოა სიოიონს და ქ სტერ სტრეაქინს ქიოიო სიოინს ანოქტს ნაჯათასქსაქ` გნაქო კანანსე კხნაგს გჯაქიქ რსკაქნიოქ გქხერქრქინს ქრარქინს; სქინს სქმანს მარსქიოიასანაქო და ქქრეგ სტქინოქ მჯაქიორს ქა- მას მქიოდ ქაიოაქ გას გსაა»¹.*

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ თბილისის აღებისა და აოხრების შესახებ წერენ არა მარტო ამ ამბების თვითმხილველნი, თბილისში მცხოვრებნი, არამედ აგრეთვე თბილისიდან შორს მყოფნი, სხვადასხვა ადგილებში მობინადრე სომეხი მემატრიანენი და მწერლები. პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი თბილისის აღების ისტორიისათვის საყურადღებოდ მიიჩნევს ერთი ანონიმი ისტორიკოსის ნაშრომს, რომლის ტექსტი პირველად მასვე აქვს გამოქვეყნებული.

იგი წარმოადგენს შემოკლებას ერთი სხვა ნაშრომისას, რომელიც თბილისის აღებიდან 4 თვის შემდეგაა დაწერილი, 1796 წლის იანვარში, ე. ი. უფრო ადრე, ვიდრე სერობ მწერალი თავის ნაშრომს დაასრულებდა (როგორც ითქვა, იგი დასრულდა 1796 წლის მარტში). ნაშრომი შემოკლებულია კონსტანტინოპოლში ანონიმი ისტორიკოსის მიერ და შემდეგ სათაურს ატარებს: „მოკლე თხრობა ქალაქ ტფილისის წარმოუდგენელი აოხრების შესახებ, რომელიც მოიმოქმედა ალა-მაჰმად-ხანმა ყაჩაღური ბრძოლით. მან 1795 წ. ქართველთა მოხუცი მეფე ერეკლე II მეოტ ყო“².

ასევე საინტერესოა აგულისის თომა მოციქულის მონასტრის ძმობის წევრის, მოძღვრის აბრაამ ასტაპატელის ანდერძი, რომელიც 1796 წლის 12 იანვარს, თბილისის აოხრებიდან 4 თვის შემდეგ დაწერა და რომელშიც სხვათა შორის, აბრაამი აღნიშნავს.

¹ სომხეთის ისტორიის არქივი, წიგნი X, გვ. 367. (სომხურ ენაზე).

² ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „ანონიმი ისტორიკოსის ახლად აღმოჩენილი ნაშრომი თბილისის აოხრების შესახებ 1795 წელს“. სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის სომხეთის ფილიალის შოაშბე. 1941 წ. № 3—4 (8—9), გვ. 45—53 (სომხურ ენაზე).

„...როცა (ალა-მაჰმად-ხანმა — ვ. ნ.) აიძულა გაქცეულიყო მათი მეფე, კეთილმსახური ერეკლე, აილოდებდაქალაქი ტფილისი, რომელიც თბილისი არს; დაახვრია, ააოხრა ქალაქის შენობები, მრავალნი მახვილით ამოწყვიტა და ურიცხვი ქრისტიანენი, განსაკუთრებით სომხები, ტყვედ წაასხა ჩვენი ზღვადქცეული ცოდვებისათვის; იავარ ყო მთელი ქონება და მონაგები მათი და ეკლესიის ჭურჭლეულობა“.

[«...ბ. ფაჩიფხა, გარეყან სიყა გერახაყაჯო ღერაქ, ღაო გმაქრაგაღაგნ სჩაქჩა, იო ღ შჩქიღ. ჟანღხაღ აახრხაგ გქჩნიობაჟა ჟაღაგქჩ, ღითორხაგ გგაღიამა ჰ რხრან სრიქ ღ განზამარ გრჩათონხაჟა, მანანასიღ გჯაჟა ჰ გბრიქჩან ქარხაგ, რიღ ბიქაგხაღ მჩღაგ მჩრიგ. ღ ჟასარჩ ღაო გამხნაჟან ჩნჟა ღ სთაგნიობაჟა სიყა ღ განიქა ხკხგხგხაგნა»] ¹.

შიშის მომგვრელი ისეთივე სიტყვებით აღწერს სპარსთა მბეცობას ქალაქ თბილისში ამ ამბების მომსწრე ვალარშაბატელი არუთინ არარატიანი თავის შემუარებში.

„გვამებზე გადავლით გზა გავიკაფე და შევედი თფილისში, ტაფი-თაღის კარით, — მოგვითხრობს იგი, — ოჰ, შიშმა ამიტანა, როდესაც დავინახე, რომ მტრის მახვილს შუაზე გაეპო თვით დედები და ბავშვები, რომ არაფერი ვთქვათ რა მამაკაცებზე, რომელთაგან ერთ კოშკში, დაახლოებით, ათასი ეყარა“ ².

გარდა ისტორიული ლიტერატურისა, მოძმე საქართველოს დედაქალაქის აღების ისტორია აგრეთვე სომხურ მხატვრულ ლიტერატურაშიც აისახა და ძვირფასი მხატვრული შემოქმედების თემად იქცა როგორც ამ ამბების თანამედროვე და თვითმხილველ, ასევე უფრო მოგვიანო ხანის მწერალთა ნაწერებში.

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск ХХІХ, Тифлис, 1901, стр. 5.

² ვალარშაბატელი არუთინ არარატიანის ცხოვრება. თბილისი, 1892 წ. გვ. 214 (სომხურ ენაზე).

1795 წელს სპარსთა მიერ თბილისის აღება მღელვარედ აღწერა იმავე შემთხვევების თანამედროვემ, შუასაუკუნეების ბოლო პერიოდის სომხური პოეზიის ერთმა მნიშვნელოვანმა წარმომადგენელმა — შამჩიმელქომ, რომელსაც თვით ეხილა და განეცადა შრომისმოყვარე, ხალისიანი ქალაქის აოხრება, საზ-ქამანჩის, ლხინისმოყვარე თბილისელთა მახვილით ამოწყვეტა და ტყვედ წასხმა. პოეტმა იხილა თბილისის თავს გადამხდარი მთელი საშინელება და ღრმად დაეკოდა მგრძობიარე გული.

სომეხი პოეტი-აშული ასე ასურათებს ქართველი ხალხის ნაციონალურ უბედურებას:

„კვლავ აგვილდეს იგი ქირი, რაც არგუნა ბედმა ქალაქს.
ასიათასი მოადგა სპარსი ქართლის დედაქალაქს, —
წყველებმა დაატებეს უმწარესი სევდა ქალაქს.
როს ურჯულო გამამდ-ხანი დაჭდა ტახტსა ზედან ქალაქს,
ტყვედ წაასხა მოსახლენი, ცეცხლის ალში ხვევდა ქალაქს.
ასიათას მტრის პირისპირ უღალატა ბედმა ქალაქს.

მელიქ-მეჩლუმე, ძაღლის კერძო, ჭავთ-ხანო, ლეკო ყურშაე
იავარ-ქმნილ ჩვენს ქალაქში თქვენ-ლა ჰყრისხართ ბაიყუშად.
მელიქ-მეჩლუმის შიშითა ერთი ძაღლიც არ ჰყეტს შუშას.
თავგანწირვის ფიცი დადევს ხვესურმა და ჩარეკ-თუშმა,
რომ გულმკერდით დაიცავდნენ, ვით ლომები დედაქალაქს.

ახტა-ხანის მოსვლაზე თქვენს — შაჰი ჭარით მოვიდაო,
რომ ქალაქის მოსათხრელად ნიჩბებ-ბარით მოვიდაო,
მეციხოვნეთ თქვენს — სიკვდილი ჩვენზე ჭავრით მოვიდაო,
და ქალაქის აღსასრული, საცა არის, მოვიდაო,
ვინც გადარჩა, მონად გახდა, შესჩივოდა დედაქალაქს.

ტყვემ წასულმა ქალაქიდან არაბისტანს მიიღწია —
ვინ შაჰს მოხვდა, შირვამა, ყუბას, ვინ დაღესტანს მიიღწია,
ვინ სად — თავრიზ-თეირანში მონად ვისთან მიიღწია,
შინ დაყრილი მშობლები კი შეჰბლაოდნენ დედაქალაქს.

ვაჰ, სადა ხართ, ჭელებო, ვინც ჰშვენოდით კობტა ქალაქს,
ვინც ერთმანეთს ჰმებს ეძახდით, სეირნობდით მყუდრო ალაგს.
შეძლებულნი მსახურებით სეირნობდით ტკბილად, ნაზად,

ქეთხულები და აღები, ვინც გვმატებლით შნოს და ლახათს, სად ხართ? ერთსაც ველარ გხედავთ კაცი ამ ჩვენს დედაქალაქს.

ასი ათასი სჯიჯნიდა ქართლის ქალაქს ყიზილბაში, ერთურთს ძალად დააცილეს მეგობარი და ყარადში. დაბოცილებს ძალი ქამდა, არ გვეოფნიდა კუბო მაშინ, სწორედ სისხლის ტბორი იდგა ქუჩებში და ბოსტან-ბაღში, დედებს ჩვილებს ზე აკლავდნენ — ცოდვა ქუხდა დედაქალაქს.

ათას ორას ორმოცდაოთხს ეს ამბავი მოხდა ჩვენში. ვართავეტებს ყელი დასპრეს, ტერტერისა ევლო ლეში. ის დოელათი, რაიც ხალხმა შეაგროვა სიციოტლესში მტერმა მოსპო, იავარ-ყო, ან ჩაიგლო მუქთად ხელში. ყველაკაი განადგურდა — ქალი, კაცი, ბავშვი, ბერი — უბედური დღე დაგვიდგა ის თერთმეტი სექტემბერი, ქრონიკონი უნ, პარ, განი მწარე ჰქონდა დედაქალაქს.

ერთს სახლს ვიდექ, იქ შევიტყე, წაიყვანა მტერმა მამა, წყვილ-წყვილ და-მამა მიაყოლეს — გამაწარა ძალზე ამან, მამაც მოკლეს, დედაჩემიც ყიზილბაშმა გამიწამა, შამჩი-მელქოს თვალებიდან სისხლის ცრემლმა იკაჟამა. ექვთი ყიზილბაში მოკლა, მიაყოლა ხანიც თანა¹.

როგორც აღვნიშნეთ, ქართველი ხალხის ისტორიის ამ ტრაგიკულმა ამბავმა არა მარტო იმდროინდელი სომეხი მწერლები ააღელვა, არამედ შემდგომი პერიოდის ერთი ჯგუფის სომეხ მწერალთა შემოქმედების თემად იქცა. მათგან აუცილებელია აღინიშნოს ქართველი ხალხის დიდი მეგობრის, ახალი ლიტერატურის ფუძემდებლის ზაჩატურ აბოვიანის მნიშვნელოვანი ნაწარმოები: „უკანასკნელი გამოსათხოვარი მხნე მეფის ირაკლისა“².

ზაჩატურ აბოვიანის შემოქმედება არაჩვეულებრივი უშუალობითა და ღრმა ემოციურობით გამოირჩევა. მასში განსაკუთრებული პათოსითაა შექმეული სპარსთა წინააღმდეგ

¹ სომხური ქნარი მ. მიანსარიანის რედაქციით, ს. პეტერბურგი. 1868 წ., გვ. 564 — 565 (სომხურ ენაზე). ლ. მელიქსეთ-ბეგის შამჩი-მელქო და მისი სომხური ლექსები — ერევანი 1958 წ. (სომხურ ენაზე).

² „აღზრდის პროპედევტიკა სახმარად ახლად მოსწავლეთათვის“. წინასიტყვაობა და შენიშვნები რ. ზარიანისა. ერევანი 1940 (სომხურ ენაზე).

ქართველთა მხნედ მებრძოლი ჯარის გმირული ბრძოლა მეფე ერეკლეს ხელმძღვანელობით. სომხეთის განთავისუფლების სულისკვეთებით გამსჭვალული დიდი პატრიოტის კალამი ახალი შთაგონებით გადმოსცემს მოძმე ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლას. საყურადღებო ის არის, რომ აბოვიანს უსაზღვროდ აღაფრთოვანებს უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ მშობლიური ქვეყნის განთავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ქართველი ხალხის გმირული ბრძოლა და პირიქით, მისი გული ღრმად წყლულდება და ხმა უკანკალებს, როდესაც აღწერს მოძმე ხალხის თავს გადაამხდარ უბედურებას. გეგონებათ, ის მოგვითხრობდეს თავისი საყვარელი სომხეთის სისხლიანი წყლულების შესახებ.

აბოვიანის შემოქმედებაში პატრიოტიზმის საფუძველს სწორედ ის ჰარმონია ქმნის, რომელიც დიდმა მწერალმა თავისი საყვარელი სომხეთისა და მოძმე საქართველოს ხვედრში იხილა. მეტად აღონებს მის გულს ერთდროს ძლიერი და მრისხანე მეფის ერეკლეს გმინვა, რომელიც მისი ხალხის თავს გადაამხდარ ამ ახალი უბედურებითაა გამოწვეული.

მართლაც, ამაღლეგებელია საცოდავი დღის მომსწრე მეფის განცდები, მისი გამოსათხოვარი სატახტო ქალაქისა და სასურველი მთებისა. აი, როგორ გადმოსცემს აბოვიანი ქართველთა მეფის ღრმა სულიერ ტრაგედიას:

„და გულმოწყალე მეფე, ძალის გამოლუვის უკანა-
კნელ წუთს, მეტად რომ ველარ შეძლო წინააღმდე-
გობა გაეწია მძლავრი ბრბოსათვის, შორდება ქალაქს
და გულისტიკვილით მოთქვამს: მშვიდობით, ჩემო
ტკბილო სატახტო ქალაქო, ჯადაც შე ესოდენ ჰანეტარო
დღეები გამიტარებია. მშვიდობით, სასურველო მთებო,
რომლებსაც ერთ ღროს ასხივოსნებდა დიდებისა და
სიმამაცის სხივი. ამჟამად ჩემ უძლურ მკლავს შენ უარს
ეუბნები გულცივად. ჩემო საყვარელო სამშობლო, რო-
მელიც მე ჩემი სისხლით, სიცოცხლის ფასად დაგიცევ...
რად არ მომხვდება ციდან შანთი, რომ თქვენთან ერთად
ჩემი ცხოვრების უძლური სული დავლიო. ტირილის
ხმა მიღონებს გულს, ძვირფასი სისხლი, რომელიც აქა-

ეტის ლექსების პირველმა გამომცემელმა გეორგ ახვერდიანმა. საიათნოვას თანამედროვეთა და 1795 წლის სისხლიანი ამბების თვითმხილველთა მოგონებებზე. დაყრდნობით გ. ახვერდიანი შემდეგს გადმოგვცემს:

„...ბევრისათვის ცნობილია თბილისში, რომ საიათნოვამ როცა გაიგო ალაშაშქაძე-ხანის ცხენოსანი ჯარის საქართველოს საზღვრებს მოახლოება, თან წაიყვანა თავისი შვილები (ჰყავდა ორი ვაჟი — მელიქსედი, ოპანი და ორი ქალი — სარა და მარიაში) და (ალპატიდან) თფილისს წავიდა. აქედან ისინი გაგზავნა მოზდოკს, სადაც კიდევ დაბინადრდნენ. იმ დროს, როდესაც საიათნოვა აცილებდა შვილებს, სპარსელები შეიჭრნენ თფილისში. ალპატის საწინამძღვრო სწორედ ციხის ქვემოთ იყო. მტერი შეიჭრა ეკლესიის ეზოში და იწყო ხალხის ძარცვა და ელეტა. საიათნოვასაც დაესხნენ თავს ლოცვის ეამს ეკლესიაში და მოიახოვეს, რათა გარეთ გამოსულიყო და უარეყო სჯული, მაგრამ ბერმა სპარსთა ხმლის ქვეშ დალია სული და წარმოთქვა:

„ჩიხმანამ ქლისადან, დონმანამ ისადან“ (ეკლესიიდან გარეთ არ გამოვალ, იესუს არ უარეყოფ). ამრიგად, ხალხის მსახური ეწამა, როგორც მონა ღვთისა, 1795 წლის სექტემბერს. ქალაქი თბილისიდან სპარსელების წასვლის რამდენიმე დღის შემდეგ აიღეს მისი გვამი და დაფლეს დიდი ციხის ეკლესიის ჩრდილოეთის პატარა კარის წინ. თუმცა საიათნოვას საფლავს ქვა არ ადევს, მაგრამ ამნაირად მოგვითხრობენ ისინი, ვინც მის დამარხვას დაესწრო“.¹

ამჟამად, ახვერდიანის მიერ ნაჩვენებ ადგილზე (ეკლესიის ყოფილი კარის ადგილას), საოცარი პოეტის საფლავზე ქვა დევს, რომელზედაც ძვით საიათნოვას შემდეგი სიტყვებია ამოკვეთილი:

¹ გ. ახვერდიანი, საიათნოვა, მოსკოვი, 1852 წ., გვ. 12 — 13.

ჩემი წყარო სხვა წყაროა, ყველას არ ძალუძს მისი დალევა!
ჩემი სიმღერა, სხვა სიმღერაა, ყველა ვერ მთვდება!

ყველა ვერ გაიგებს!

ჩემი საძიარკველი ქვიშაზედ აგებული კი არ გეგონოთ! —

— ჩემი საძიარკველი აგებულია ქარაფოვან კლდეზედ ნაქედ
ღულაბითა და ქვითყირით¹.

აღა-მაჰმად-ხანის ლაშქრობა უკანასკნელი უბედურება იყო საქართველოსა და მისი დედაქალაქისათვის. ამის შემდეგ საქართველო რუსეთს შეუერთდა.

საქართველოს რუსეთთან შეერთებით ქართველმა ხალხმა თავისი ბედი მტკიცედ დაუკავშირა დიდი რუსი ხალხის ბედს, მისი დახმარებით საბოლოოდ განთავისუფლდა ირან-თურქეთის საბუღეველი ბატონობისაგან და მიჰყვა რა ისტორიის მსვლელობას, ჩვენს ნათულ დღეებს მოაღწია.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ თბილისმა განსაკუთრებული როლი შეასრულა ამიერკავკასიის ხალხთა ცხოვრებაში XIX — XX საუკუნეებში. აქ ჩამოყალიბდა მუშათა პირველი მარქსისტული ჯგუფები, რომელთაც შემდგომში დიდი როლი ითამაშეს რევოლუციური მოძრაობის გაშლა-გაფართოებაში. დიდი იყო თბილისის როლი არა მარტო ამიერკავკასიის ხალხთა პოლიტიკურ ცხოვრებაში, არამედ აგრეთვე კულტურის, ლიტერატურისა და ხელოვნების განვითარების საქმეშიც. თბილისი იყო, ჭეშმარიტად, სომხური კულტურის ერთი უმნიშვნელოვანესი კერათაგანი.

ამიერკავკასიის ხალხთა მეგობრობის აკვანი — ქართველთა უძველესი დედაქალაქი, დღესაც ინარჩუნებს თავის მიმზიდველობას ამ ხალხებისათვის, რომელთათვისაც იგი არის ძვირფასი, საყვარელი და მშობლიური, და სრულიად ბუნებრივია, რომ თბილისის ცხოვრება ესოდენ ფართო ასახვას პოულობს არა მარტო ძველ და შუასაუკუნეების სომხური ლიტერატურის ძეგლებში, არამედ აგრეთვე ახალი და საბჭოური პერიოდის ლიტერატურულ შემოქმედებაში.

¹ ი. გ რ ი შ ა შ ე ი ლ ი, საიათნოვა და ძველი რეფილსი, გვ. 84.

რედაქტორი **ე. აბულაძე**
მხატვარი **ე. ჭანაშვილი**
მხატვრული რედაქტორი **დ. დუნდუა**
ტექნიკური **ვ. ხუციშვილი**
კორექტორი **ე. ტრიბოლსკაია**

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 21/XI-59 წ.
ჭალაღის ზომა 84×108¹/₂. ნაბეჭდი
თაბახი 8,81. სააღრ.-საგამომც. თაბახი 7,75.
საბეჭდო თაბახი 7,5. ტირაჟი 10 000. შეკვ. № 816.

ფახი © მან.

საქ. სსრ კულტურის სამინისტროს
მთავარბოლიგრაფგამომცემლობის 1-ლი სტამბა.
თბილისი, ორჯონიძის ქ. № 50.

1-я типография Главполиграфиздата
Министерства культуры Грузинской ССР.
Тбилиси, ул. Орджоникидзе, 50.

7